

15

ਮੁੱਲ: 20/-

ਗਾਈ ਪੁਰਾ

ਬਾਪੁ ਵਿਭਿਜ ਅਕ

ਮੁੱਲ: 20/-

ਮਸਲਾ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ

ਬਾਬੂ ਮੰਗੂ ਰਾਮ ਮੁੱਗੋਵਾਲੀਆ ਦੀ 'ਆਦਿ ਧਰਮ ਮੰਡਲ' ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਆਦਿ ਡੰਕਾ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਲੇਟ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਤੱਕੜੀ ਲਹਿਰ ਆਰੰਭੀ, ਕੁਝ ਸਾਰਥਿਕ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਨਿਕਲੇ ਪਰ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੰਡੇ ਬਿਖੇਰੇ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅੱਜ ਤੀਕ ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੀ ਧੂਣੀ ਧੁਖਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਟੁੱਟੇ ਪਰ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀਆਂ ਗੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ/ ਖ਼ਹਿਸ਼ਾ ਸਟੋਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਦਿਮਾਗ ਦੀਆਂ ਗੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸੁਪਨੇ, ਆਦਤਾਂ, ਦੱਬੀਆਂ ਖ਼ਹਿਸ਼ਾ, ਆਕ੍ਰੋਸ਼, ਸੁਭਾਅ ਜੀਨਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ 'ਚ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਫਰਾਇਡ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਇੰਝ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਬੀ ਅੱਗ ਸੁਲਗਦੀ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਤੀਕ ਪੈਰ ਪੈਰ ਤੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਲੀਲਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਿੰਡ 'ਚ ਵੱਖਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਬਣੇ, ਦਲਿਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਨਵਰਸ਼ਨ ਹੋਈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜਾਤੀ ਟਕਰਾ ਹੋਇਆ। ਇਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀ 'ਬੰਦੇ' ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਪਰ ਸੱਤਾ, ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਬੇਵੱਸ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੀਕ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਇਕ ਗੁਰੂ ਰਵੀਦਾਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਤ ਦੀ ਗੱਤਾਅ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ 'ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਵੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿੱਥ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਗਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸਮਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਵਰਗ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਸੈਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਸਟਮ ਐਨੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਦਬਾਈ ਰੱਖੇ, ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾ ਦੇਵੇ ਉਹਦਾ ਗੁੱਸਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਤਾਂ ਨਿਕਲੇਗਾ ਹੀ। ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਫਿਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਭਰਨ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ, ਗ੍ਰੰਥ, ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਛੂਆ-ਛੂਤ ਓਪਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ ਪਰ ਮਨਾਂ 'ਚ ਅਜੇ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮਸਲਾ ਅੱਜ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਸਲੇ ਵੱਲ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਪਾਤਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਅੰਕ ਦੇ ਕੁਝ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਸੀਂ 'ਬਾਪੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ' ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਤੇ ਪੁੱਤ/ ਧੀ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਗੰਢਾਂ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਖੁੱਲ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਤਕੀ 'ਜਨ ਬੋਧ' 'ਚ ਅਸੀਂ ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਲਿਖਤ ਛਾਪ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ 'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਲਈ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਮਸਲੇ 'ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੈ।

- ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ

- ਦੇਸ ਰਾਜ ਕਾਲੀ

ਮੇਰੇ ਬਾਈ ਜੀ/ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਪ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਬਾਈ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਤਮ ਕਥਾਵਾਂ 'ਬੰਦੇ ਅੰਦਰ ਬੰਦੇ' ਤੇ 'ਆਤਮ ਮਾਯਾ' ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ। ਉਹ ਹੁਣ ਕਦੋਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕੇ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਚ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਏਨੀ ਧੁੰਦਲੀ ਪੈ ਗਈ ਲੱਗਦੀ ਏ ਕਿ ਸਪਸ਼ਟ ਤਸਵੀਰ ਬਣਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉੱਜ ਵੀ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਦੁਹਰਾਈ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ।... ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਵੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਰਨ ਕੰਢੇ ਪਿਆ ਏ। ਉਹ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਬੀਮਾਰ ਏ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਦਮਕਸ਼ੀ ਦਾ ਰੋਗੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਏਸ ਉਮਰ 'ਚ ਅਲਜ਼ਾਈਮਰ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਏ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਏਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਸਦਾ ਉਹਦਾ ਮੁੰਡਾ ਆ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਖਬਰ ਆਉਣੀ ਏ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਚ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਲਈ ਕੋਈ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ...

ਇਵੇਂ ਜਦ ਮੇਰੇ ਬਾਈ ਜੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਸੋਚ ਈ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੋਡੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਖੜ੍ਹ ਗਏ ਸੀ। ਹੁਣ ਉੱਚਾ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਚਾਨਣੇ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਜੋਗੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਭੁੱਲ ਲੱਗਦੇ ਸਨ।... ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਜਲੰਧਰੋਂ ਭੁਲਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਰੋਪੜ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਜਦ ਮੈਂ ਮੁੜਣ ਲਈ ਬਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਖੰਨੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬਸ ਤਿਆਰ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਭਾਵਨਾ-ਵਸ ਮੈਂ ਉਹਦੇ 'ਚ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਮੰਡੀ ਗੋਬਿੰਦ ਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਡਗੁੱਜਰਾਂ ਜਾਣ ਦਾ ਘੋਂਕਾ ਜਿਹਾ ਉੱਠ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਓਥੇ ਈ ਉੱਤਰ ਕੇ ਅਮਲੋਹ ਵਾਲੀ ਬਸ ਫੜ ਲਈ। ਤੂਰਾਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਪੌਣਾ ਕੁ ਮੀਲ ਤੁਰ ਕੇ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੈਠਕ 'ਚ ਬਾਈ ਜੀ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੈਰੀ ਪੈਣਾ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕੋਲ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ, "ਭਾਈ, ਮੈਂ ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀਂ।" ... ਫੇਰ ਭਾਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਉਂ ਦੱਸਣਾ ਪਿਆ। ... ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, "ਘਰ ਕੋਈ ਹੈ ਨੀ, ਤੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਦੁੱਧ ਪੀ ਲੈ।"

ਮੈਂ ਰਸੋਈ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਂਡਾ ਚੱਕਣ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ... ਬਾਅਦ 'ਚ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸੀਨ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੱਲਾ ਬਹਿ ਕੇ ਰੋਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।... ਜਦ ਇਹ ਹਾਲਤ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕਿਵੇਂ ਕੋਈ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਏ, ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੰਜਿਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ? ... ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਲਾਹਣਤਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਚ ਪਾਪਬੋਧ ਏ।... ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਗਾਂਧੀ-ਭਗਤ, ਸੱਚ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਲੱਗਦੇ ਨੇ। ਜਿੰਨਾ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ 'ਚ ਕਮਾਇਆ ਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਓਨਾ ਤਾਂ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਏ।... ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਅਕਸਰ ਮੇਰਾ ਰੋਣ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਏ।...

ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਜਦ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਈ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਟੋਰ ਕੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਕ ਚੈੱਕ ਕੱਢ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ, "ਕਾਲਾ ਹਾਂਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਲੋਕ ਭੁੱਖੇ ਮਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਚੈੱਕ ਭੇਜਿਆ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਲਿਖ ਕੇ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਕਿਸੇ ਬੈਂਕ 'ਚ ਅਕਾਊਂਟ ਨਹੀਂ।"

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ 'ਬਾਈ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਮੇਰੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚਾਰਕ ਟੱਕਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਤਾਂ ਵੀ ਟੱਕਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਮੇਰੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਫਰਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੇਰੀ ਸੋਝੀ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਈ ਬਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਵੀ ਜਾਰੀ ਏ। ਜਦ ਮੈਂ ਆਪ ਖੁੱਛਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਸਤਕਾਰ ਵਧੇਰਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸੁਖ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸੀ। ... ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸੁਫਨਿਆਂ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿਸਦੇ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਵੀ ਦਿਸਣੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦੇ। ਸੁਫਨਿਆਂ 'ਚ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਵਿਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਪਰ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਰੱਸੀ ਤਣੀ ਦਿਸ ਈ ਜਾਂਦੀ ਏ। ... ਏਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਆਪਣੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪੱਲਾ ਛੁਡਾਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਖਿਝ ਕੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ 'ਘਰਕੀਹਣ' ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ... ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸੁਫਨਿਆਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿਸਦੀ ਏ।

ਮੈਂ ਬਾਈ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਰਜਿਸਟਰਾਂ ਤੇ ਵਹੀਆਂ 'ਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਦੀਨਪੁਰੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਜਦ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਬਦੀਨਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਖੰਨੇ ਆ ਵਸੇ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਨੂੰ ਬਦੀਨਪੁਰੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਜਦ ਬਾਈ ਜੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਬਣ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ 'ਆਰੀਆ' ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਮੰਦਰ 'ਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਮਹਾਸ਼ਾ ਜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਸੇਠ ਜੀ ਜਾਂ ਲਾਲਾ ਜੀ ਆਖਦੇ ਸਨ। ... ਉਹ ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ 'ਚੋਂ ਨੌਵੀਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹਟ ਗਏ ਸਨ। ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਚੰਗਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਬਨਾਣ ਦੇ ਅਸਫਲ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਬਾਈ ਜੀ ਨੇ ਰਸਮੀ ਜਿਹੀ ਵਸੀਅਤ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰਾਂ ਨਾ ਖਾਰਜ ਈ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਓਸ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਔਧਾ ਕੁ ਮੁੱਲ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਈ ਜੀ ਦੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬਣੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ। ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾ ਮੈਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਈ ਦੂਰ ਬੈਠਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੇਰਾ ਉਹੀ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਖੁੱਛੇ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕੁਝ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਏ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਲੈਂਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜਲੰਧਰ ਆਏ। ਪਰ ਲੱਗਾਤਾਰ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਜੇ ਕਦੇ ਬੀਬੀ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਰਹਿ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਜਨਕ ਦੁਲਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੁਰੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਬਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਬਡਗੁੱਜਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਿਨਾਂ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਉਹ ਖੰਨੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਕੋਲ ਵੀ ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਜਦੋਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ, " ਭਾਈ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਆਓ।" ... ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੋਝੇ ਜੁੜ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੇ। ਬਾਹਵਾਂ ਤੇ ਅੱਡੀਆਂ ਤੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਰੇ ਪਰੇ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੈਠਕ ਦੇ ਨਾਲ ਈ ਸ਼ੌਚ ਤੇ ਨ੍ਰਾਉਣ ਲਈ ਸੀਟ ਤੇ ਥੜੀ ਬਣਵਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਓਦੋਂ ਵਧ ਹੋਇਆ ਜਦ ਮੈਂ ਆਪ ਪਹਿਨਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਈ ਜੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ

ਬਾਪਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਜਣੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸਾਕਸ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਭਾਵ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਗੋਈ', 'ਬੰਗਲਾ', 'ਹਿਜਰਤ' ਤੇ ਹੋਰ ਕਈਆਂ 'ਤੇ ਪਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਾਤਰ ਪਿੰਡੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ, ਖੂਹਾਂ, ਡੰਗਰਾਂ, ਫਸਲਾਂ ਤੇ ਦਰਖਤਾਂ ਨਾਲ ਬੇਹੱਦ ਪਿਆਰ ਏ। ... ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਤੇ ਘਰ ਤੇ ਡੰਗਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦਾ ਦਰਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ 'ਚ ਘੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ... ਉਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਖੁੱਛਾ ਪਾਤਰ ਉਦੋਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਆਪਣਾ ਜੱਦੀ ਘਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਛੱਡਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਮਦੀਨੇ ਤਕ ਦੀ ਹਿਜਰਤ ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆ ਕੇ ਹੱਸ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਚਾਈ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਏਸ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਚਿੱਤੀ 'ਚ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ, ਘਰ ਤੇ ਘਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਮੋਹ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ? ... ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਮੋਹ ਦੇ ਭੰਗ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਆਦ ਵੀ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਏਸ ਮੋਹ-ਭੰਗ ਦੇ ਸੰਤਾਪ 'ਚ ਗੁਸਿਆ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਇਕ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏ। ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ 'ਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਈ ਜੀ ਨਾਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲੀ ਉਮਰੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਔਖੇ ਰਹੇ। ਆਖਰੀ ਉਮਰੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਲੇ ਸ਼ਿਕਵੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਗਿਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਬਚਪਨ 'ਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੀਬੀ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਦਾ। ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਛੇੜਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਆਖਰੀ ਉਮਰ ਤਕ ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਬਾਈ ਜੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਗੁਜਰਨ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰੀ ਨੀਂਦ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਈ ਕੋਈ ਪਲ ਬਿਨਾ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੇ ਲੰਘਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਸੁਫਨਿਆਂ 'ਚ ਆਪਣੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੇਖਿਆ ਏ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਮੇਰੇ ਬਾਈ ਜੀ ਮੇਰੇ ਸੁਫਨਿਆਂ 'ਚ ਦਿਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਹਿਸ਼ੀ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਿਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਏਨੇ ਮਾੜੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੇ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਵਾਲੇ, ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਦਿਸਦੇ ਨੇ। ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਫਰਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਬੰਦਾ ਮੇਰੇ ਸੁਫਨਿਆਂ 'ਚ ਏਨਾ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦਾ ਏ? ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੁਣ ਵੀ ਰਹੱਸ ਏ। ਜਦ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਬੀਮਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ 'ਹਾਏ ਬਾਈ' ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। 'ਹਾਏ ਬੀਬੀ' ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਮਝ 'ਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਜਦ ਕਦੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਈ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਿਛੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਉਲਝ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਜਦ ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਅੰਤਰ ਮਨ ਨੂੰ ਏਸ ਹਿੰਦੂ ਧਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਧਰਵਾਸ ਮਿਲਦਾ ਏ ... ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਾਤ੍ਰੀ ਦੇਵੇ ਭਵ। ਦੂਜੇ, ਪਿਤ੍ਰੀ ਦੇਵੇ ਭਵ ਤੇ ਤੀਜੇ, ਗੁਰੂ ਦੇਵੇ ਭਵ।

ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਏ ਕਿ ਨਾ ਮੈਂ ਮਾਤਾ ਦਾ ਰਿਣ ਚੁਕਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਨਾ ਈ ਪਿਤਾ ਦਾ। ... ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਈ ਨਹੀਂ।

ਪਤਾ : 593, ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨਗਰ, ਜਲੰਧਰ (ਮੋਬਾਇਲ 94632-20319)

ਇਕ ਹੋਰ ਯੋਧੇ ਦਾ ਚਲਾਣਾ/ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ

ਇੱਕੀ ਮਾਰਚ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਮੇਰੇ ਭਤੀਜੇ ਗੁਰਮੀਤ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਬਾਪੂ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਨੇ ਇਉਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਬਾਪੂ ਨੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵੀ ਜਿੱਤ ਲਈ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਰਨ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੜਨਾ, ਜਿੱਤਣਾ ਜਾਂ ਮਰਨਾ, ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਕੋਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਖਰੀ ਲੜਾਈ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁ ਮਿੱਟ ਹੀ ਲੜੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੌਤ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਇਕ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸੇ ਲਈ ਸਭ ਨੇ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ‘ਬਈ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿਉਂ ਨੇ ਮੌਤ ਜਿੱਤ ਲਈ’।

ਉਸ ਨੇ ਨੌਬੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਤੇ ਉਮਰ ਭੋਗੀ ਪਰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਰਾਤ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਕੱਟੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਰ ਜਾਂ ਪਾਰ ਵਾਲੀ ਲੜਾਈ ਹੀ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਕ ਆਮ ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਯੋਧਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਕੁਝ ਅਤਕਥਨੀ ਭਰਿਆ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ) ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸੰਕੋਚ ਹੋਇਆ। ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਫੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਮਾਣਮੱਤੋਂ ਤਮਗਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਜੇਭ ਅਤੇ ਸਟਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਏ ਮੋਢਿਆਂ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਬੈਠਕ ਦੇ ਅੰਗੀਠੀ-ਪੋਸ਼ ਉਤੇ ਪਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੌਰਵ ਦੀ ਮਹਿਕ ਖਿਲਾਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਹਰਿਆਵਲ ਦਸਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਮੋਰਚੇ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ‘ਯੁੱਧ’ ਲੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ‘ਸ਼ਹੀਦ’ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ? ਜਦੋਂ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੁੜ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਾਬਾ ਬੋਹੜ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਇਕ ਯੋਧੇ ਦਾ ਚਲਾਣਾ’ ਮੇਰੇ ਮਨ-ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕੀ। ਥੱਸ ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ‘ਹੋਰ’ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਲਿਆ। ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ-ਭੁਕੰਨਿਆਂ ਵਿਜੈ ਸਿੰਘ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਆਮ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੂਛ ਵਾਲਾ ਤਾਣ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਮਦਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਘਰ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਲਿੰਦਰ ਹੁੰਦੇ ਕੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੱਟ ਦੇਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੌਰਵਮਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣਗੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਦਨ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੌਤ ਵਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁੰਦੇ ਕੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੱਟ ਗਈ।

ਬਾਪੂ ਤਾਂ ਵਿਜੈ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਚਾਰ ਰੱਤੀਆਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੱਚੀ ਮੁੱਚੀ ਦਾ ਵਿਜੈ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ‘ਮਦਨ’ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, “ਘੋੜੀ ਦਾ ਦੁੱਬ ਵੱਡਾ ਹੋਉ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਲਕੋਉ।” ਇਸੇ ਲਈ ਉਮਰ-ਭਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲੜਾਈ ਆਪ ਲੜਿਆ। ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਦੁੱਬ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ‘ਮਦਨ’ ਅੱਗੇ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਫੈਲਾਏ। ਸੋਕੇ ਝੱਲੇ, ਹੜ੍ਹ ਜੀਰੇ, ਕਤਲ ਕੇਸ ਭੁਗਤੇ, ਕੈਦਾਂ ਕੱਟੀਆਂ, ਜਿੱਦਾਂ ਪੁਗਾਈਆਂ ਪਰ ਗੜਾ ਉੱਚਾ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ “ਸੱਪ ਵਾਲਾ ਫੁੰਕਾਰਾ” ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਪਹਿਰ ਉਹ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜਣਾਉਂਦਿਆਂ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, “ਬਬੇਰੀਆਂ ਤੱਤੀਆਂ-ਠੰਡੀਆਂ ਵਾਵਾਂ ਵਗੀਐਂ ਮੇਰੇ ਤੇ, ਕਦੇ ਪਿਓ-ਦਾਦੇ ਦੀ ਢੇਰੀ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨੂੰ ਸੀ ਤੱਕਿਆ, ਪਰ ਹੁਣ .....”

ਇਹ ਬਿੰਦੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੁਣ ਉਹ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਬੋਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹ ਢਾਈ ਕੁ ਕਿੱਲੋ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬਰਾਨੀ ਜਾਂ ਟਿੱਬੀ ਆਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਅਤੇ ਜੋ ਆਮਦਨ ਦੀ ਥਾਂ ਖਰਚ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਦਾ ਘਰ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੀਮਤ

ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਢੇਰੀ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਪੂ ਦੇ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ। ਉਹ ਖਿੜ ਕੇ ਆਖਦਾ, “ਯਾਰ ਮੇਰੇ ਵੰਨੀਉਂ ਤੁਸੀਂ ਪਟਿਆਲੇ ਆਲੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਹਿਲ ਬੈਠ ਕਰਾ-ਲੋ, ਪਰ ਜੇ ਪਿਉ-ਦਾਦੇ ਦੀ ਢੇਰੀ ਗਾਲ ਕੇ ਈ ਵਾਧਾ ਕਰਨੈਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਟੱਟੂ ਦਾ ਵਾਧੈ?”

ਉਸਨੇ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਇਹ ਘਰੋੜ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਕੋਠੀ ਵੇਖਣ ਆਇਆ। ਹਾਰ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਕੋਠੀ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆਂ ਫੋਟੋ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਚਿੱਟਾ ਪਾਸਾ ਨਿਹਾਰਦਾ ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਰਾਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਤਲਾਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਮੂਡ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਲੜਾਈ ਲਈ ਜੋਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਖੂਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਹੱਥਾਂ ਬਾਝ ਕਰਾਰਿਆਂ ਵੈਰੀ ਹੋਏ ਨਾ ਮਿੱਤ ਦਾ ‘ਵਾਕ’ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਲੜਨ ਬਿਨਾਂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਵੈਮਾਣ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ ਅਤੇ ਲੜਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਬਰਛਾ, ਗੰਡਾਸਾ, ਟਾਕੂਆ, ਕੰਧਾਲੀ, ਚੌੜੇ ਫਾਲ ਵਾਲੀ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਫੁੱਟੀ ਕਿਰਪਾਨ, ਦੇਸੀ ਪਸਤੌਲ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਸਨ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਧੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਕਾਲੇ ਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ‘ਚ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸਦੀ ਹੋਬੀ ਸੀ, ਪਰ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰੇਕ ਸਮੇਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ‘ਕਬੂ ਨਾ ਛਾਡੋ ਖੇਤ’ ਦੀ ਧੁਨ ਉਸ ਨੂੰ ਟਿਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਅਚਿੱਧ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮੰਡਰਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਦਸਦਾ ਇਕ ਟੋਟਕਾ ਉਸ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਵਾਰ ਘਰ ‘ਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, “ਕੇਰਾਂ ਨਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਮੋਹਲੇਧਾਰ। ਕਿਸੇ ਮਾੜ੍ਹ ਵਰਗੇ ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਦੀ ਸਵਾਤ ਚਿਓਣ ਲੱਗ-ਪੀ। ਓਹਦੀ ਘਰਆਲੀ ਆਂਹਦੀ ਜਾਹ ਛੱਤ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮੁੰਦ ਕੇ ਆ। ਉਹ ਆਂਹਦਾ ਹੇਠਾਂ ਬੱਠਲ, ਬਾਲਟੀਆਂ, ਪਗਾਤਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਰ, ਤੜਕੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਛੱਤ ਪੜਤਾਲਾਂਗੇ। ਉਤੋਂ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦਾ ਮਾਮਲੈ, ਨਾ ਜਾਣੀਏਂ ਕੋਠੇ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਥਿਆਰ ਲਈ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ? ਪੰਡੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੇ ਮਾਰੇ ਪੋਟੇ ‘ਚ, ਫੇਰ? ਮੈਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦਾ ਵਿਸਾਹ ਵੈਰੀ ਦਾ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਬਾਰ ‘ਚੋਂ ਵਾਜ ਸੁਣੀਂ ਘਾਤ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਕਿ ਆ-ਜਾ ਭਰਾਵਾ ਬਾਹਰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਆਪਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਭਰਾ। ਤੇਰੇ ਅਰਗਾ ਚੁਕੰਨਾ ਨੂੰ ਹਰ ਸਕਦਾ ਕਦੇ।”

ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਜਿਦ ਨੂੰ ਪੁਗਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤਦਾ। ਪੰਜ-ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ, ਮੌਨ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ, ਮੰਜਾ ਮੱਲ ਕੇ ਮਰਨ ਮੰਡ ਲੈਂਦਾ। ਦਹਿਸ਼ਤ ਐਨੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਘਰਦਾ ਕੋਈ ਜੀਅ ਡਰਦਾ ਰੋਟੀ ਫੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਥਾਲੀ ਵਗਾਹ ਕੇ ਮੱਥੇ ‘ਚ ਨਾ ਮਾਰ ਦੇਵੇ। ਫਿਰ ਢਾਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸੌਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਘਰ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਹੱਥ ਥਾਲੀ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲੈਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਲੜਾਈ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿੱਜੀ ਮੰਗ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਬੰਦੇ ਦੀ ਬੰਦਿਆਈ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸੈਲਫ ਐਸਟੀਮ ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਲ ਗੱਲ ਤੇ ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, “ਬੰਦਾ ਬਣ ਬੰਦਾ”। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੱਕ ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ “ਬੰਦੇ” ਬਣਾਉਣਾ ਲੋਚਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਰਾਕ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬੁੱਲ ਦੀ ਧੌਸ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਬਾਪੂ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਵੀ ਪੈ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ, “ਕੋਈ ਜੰਮ ਪੂ ਕਦੇ ਓਹਨੂੰ ਵੀ ਬੰਦਾ ਬਣਾਉਣ ਆਲਾ, ਅਖੇ ਲੰਡੂਆਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਟੱਕਰੀ ਤੈਨੂੰ ਟੱਕਰੂ ਬੰਸਰੀ ਆਲਾ।” ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਲੋਲ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ‘ਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ,

ਵਾਟਰ-ਵਰਕਸ ਵਾਲਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ, ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਧਾਂਦਲੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਲਝਦਾ, ਸਗੋਂ ਖੁਦ ਹੀ ਆਪਣੀ ਡਾਂਗ ਫੜੀ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਬੰਦੇ ਬਣਾਉਣ।”

ਸੱਤਰ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਇਲਹਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਨਸ਼ੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਤੇਖਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅੰਦਰਲਾ “ਬੰਦਾ” ਕਿਵੇਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਗਿੱਝੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ‘ਕੁੰਦਨ’ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸਨੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਸ਼ਾ ਛੁਡਾਉ ਕੇਂਦਰ ਗਿਆ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ ‘ਚ ਬਾਬੇ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਨਾ ਘਰਦਿਆਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਮੰਗੀ। ਕਾਬਲੀ ਛੋਲਿਆਂ ਦੇ ਫੁੱਲੇ ਦਾਣੇ ਜਿੰਨੇ ਮਾਵੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵੇਲੇ ਖਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਮੂੰਗੀ ਦੇ ਦਾਣੇ ਜਿੰਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸਰੋਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਤੱਕ ਲੈ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਦਿਨ ਡੱਬੀ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ‘ਚ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਾਬ, ਮੀਟ, ਆਂਡੇ ਛੱਡੇ। ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਲੈ ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਬਣਗੇ ਬੰਦੇ, ਦਾਲ-ਰੋਟੀ ਦਾ ‘ਵੇਲ’ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਾਲੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨੀ ਭਰਦੇ।”

ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਸ਼ਾਨ ਖਾਤਰ ਉਸਨੇ ਕੇਸ-ਦਾਹੜੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਰੱਖ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਈ ਰੂਪ (ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਮੰਦਰ ਆਦਿ) ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਸੱਥਰੀ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕੀ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਮਿਥੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਫਿੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਅਕਸਰ ਖੜਕ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਗਰਾਂਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਬੂਹੇ ਦੀ ਚੌਕੜੀ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਦੁੱਧ ਦਾ ਡੋਲੂ ਫੜੀ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਨੇ ਆਦਤਨ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅੱਜ ਤੜਕੇ ਤੜਕੇ ਕਿਧਰ ਦੇ ਤਿਆਰੇ ਐ ਬਈ ?”

“ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੁੱਧ ਪਾਉਣ ਚੌਲੀਐਂ ਬਾਬਾ” ਮੁੰਡਾ ਸਰਸਰੀ ਦੱਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਚਾਲੇ ਤੁਰਦਾ ਗਿਆ।

“ਕਿਉਂ, ਭਾਈ ਜੀ ਦੇ ਪਿੰਜਨ ਅੱਗੇ ਘੱਟ ਮੋਟੇ ਐ ? ਆਵਦੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਵੀ ਘੁੱਟ ਦਿਆ ਕਰੋ, ਸੰਘਰੀਏ ਝੁਆਰੇ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦੇ ਵਿਚਾਰਾ” ਉਸ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਗਿੱਟਿਆਂ ਵਿਚ ਟਕੋਰ ਮਾਰੀ ਪਰ ਮੁੰਡਾ ਬਾਪੂ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਦਾ ਅੰਦਰੇ ਪੀ ਗਿਆ।

ਮਾਘੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਨੂੰ ਵਰ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਕੇਸੀਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ, ਮੋਢੇ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸਿੱਟੀ ਬੂਹੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਖਾੜਕੂ ਦਰਿਸ਼ਤ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਪਿੰਡ ‘ਚ ਬਣੀ ਸਿੱਖ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਤੱਤੇ ਆਗੂ ਜਲੂਸ ਕੱਢ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਪਾਲਕੀ ‘ਚ ਸਜਾ ਕੇ ਟਰਾਲੀ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਟਰੈਕਟਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਘਰ ਅੱਗੇ ਰੁਕ ਕੇ ਉਹ ਉਗਰਾਹੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ‘ਬੇਨਤੀ’ ਵੀ ਕਰਦੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ‘ਚ ਹੁਕਮ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

“ਤਾਇਆ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਅਦਬ-ਉਦਬ ਹੋਣੀ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ, ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਖੜ੍ਹੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ” ਆਗੂ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਤਾੜਨਾ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਵਾ ਕੰਬਣ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਗਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਸਿਰ ਕੱਜਣ ਲਈ ਸਾਡਾ ਸੰਭਾਲਣ ਵੱਲ ਵੀ ਅਹੁਲੇ ਪਰ ਇਉਂ ਡਰ ਕੇ ਝੁਕਣਾ ਉਸਨੂੰ ਗਵਾਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਢਾਕਾਂ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਤਣ ਕੇ ਖੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਨੁਕੀਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ‘ਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਕਿਉਂ ਬਈ ਭਤੀਜ, ਮੇਰੇ ਧੌਤੇ ਸੰਵਾਰੇ ਕੇਸਾਂ ਨਾਲ ਬੇਅਦਬੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ-ਗੀ ਮਾਰਾਜ ਦੀ ? ਤੂੰ ਟਕੇ ਟਕੇ ਆਸਤੇ ਏਹਨੂੰ ਰੁੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਦੀ ਘੜੀਸੀ ਫਿਰਦੈਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਬਾਅਲੀਆਂ ਸੁਥਰੀਐਂ ? ਢੇਕਾ ਅਦਬ ਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ, ਐਵੇਂ ਤਾਂ ਨੂੰ ਆਂਹਦੇ ਬਈ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਮੁਸਲੀ ਬਾਅਲਾ ਅੱਲਾ ਅੱਲਾ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਐ” ਬਾਪੂ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਉਂਗਲਾਂ ਦਾ ਕੰਘਾ

ਫੇਰਿਆ। ਹਰਖ ‘ਚ ਮਚਦਾ ਆਗੂ ਮੁੰਡਾ ਉਸਦੇ ਗਲ ਪੈਣ ਲਈ ਝਈ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਪਰ ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਗੱਲ ਉਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਗਹਿਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ‘ਸ਼ਲੋਕ’ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਪਰ ਉਸ ਆਗੂ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਰ ਨਾ ਗੁਆਇਆ। ਮਾਰਚ 1987 ‘ਚ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ‘ਚ ਕੋਕੇ ਵਾਲੀ ਸਰਵਜੀਤ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਲੱਗਣਾ ਸੀ। ਫਿਰ “ਬਾਬਿਆਂ” ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਆ ਗਿਆ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਪਿੜਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰੇ ਅਖਾੜਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਖਾੜਾ ਮਘਿਆ ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਵਾਪਰਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਸਹਿਮ ਜਿਹਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਤੇ ਮੰਡਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਚਾਨਕ ਵੇਲ ਦੇਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਇਕ ਅਜਨਬੀ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਨੋਟਾਂ ‘ਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਧਮਕੀ ਭਰੀ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਫੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ। “ਲੋਕੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਲੜਾਕੀ .....” ਅੱਖਾਂ ਮਟਕਾ ਕੇ ਸਰਵਜੀਤ ਨੇ ਬੋਲ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਏਨੇ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲ ਗਈ। ਗੀਤ ਦੇ ਅਗਲੇ ਬੋਲ “ਲੜਾਕੀ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਸੱਜਣਾ ....” ਉਸ ਦੇ ਸੰਘ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸ ਗਏ। ਮਟਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਾੜੇ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਚਹਿਕਦੇ ਸਾਜ਼ ਸਹਿਮ ਕੇ ਗੁੰਮ-ਸੁੰਮ ਹੋ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹ ਸੂਤ ਲਏ ਹੋਣ। ਹਰਫਲੀ ਸਰਵਜੀਤ ਨੇ ਮੁਰਦੜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਟੇਜ ਵੱਲ ਆਉਣ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ‘ਪੇਮੀ ਦੇ ਨਿਆਣਿਆਂ’ ਵਾਂਗ ਉਸਦੀ ਓਟ ਤਕਾਈ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਪੂ ਵੱਲ ਆਇਆ। ਜਾਣੀ-ਜਾਣ ਬਾਪੂ ਪਰ੍ਹੇ ਕੋਲੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਪਏ ਗੰਡਾਸੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਸਰਵਜੀਤ ਨੂੰ “ਗਾਈ ਚੱਲੋ” ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪ ਬਾਹਰਲੇ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਏ ਕੇ ਸੰਤਾਲੀਆਂ ਮੂਹਰੇ ਤੇਰਾ ਗੰਡਾਸਾ ਕੀ ਕਰੂਗਾ ?” ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਮੱਤ ਦਿੱਤੀ।

“ਯਾਰ ਕਿਉਂ ਗਿੱਦਭਬਕੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਮੋਕ ਮਾਰਦੇ ਐ, ਮੈਂ ਏਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੋਤੜਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਆਂ, ਕੁਸ਼ ਨੀ ਹੁੰਦਾ” ਉਹ ਅੜ ਗਿਆ।

ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਅਣਹੋਣੀ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੇ ਕੰਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰੀ ਪੱਖਾਂ ਭਾਰ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਸੱਚਮੁਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤੇ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਪੂ ਰੱਬ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵਿੱਥ ਤੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਵੋਟ ‘ਪੰਥ’ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਘਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਨੇ ਸੱਚ ਸੋਚੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਲਿਆ ਪਰ ਬਾਪੂ ਅਟੱਕ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਚੰਗੀ ‘ਸ਼ੀਸ਼ੀ’ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਕੇ ਰਖਦਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਇਕੱਲੇ ਲਈ ਘਰ ‘ਚ ਮੀਟ ਬਣਦਾ। ਸਾਡੇ ਢੀਚਕ ਢੀਚਕ ਕਰਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਜਿਹੇ ਸਟੂਲ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਉਹ ਦੋ ਕੁਰਸੀਆਂ ਡੁਹਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਬੈਠਾ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਪੀਂਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੁਮੈਂਟਰੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, “ਪਾ ਤਾਂ ਲਿਆ ਕਰ ਯਾਰ ਦੋ ਤੁਪਕੇ, ਕੀ ਐਹੋ ਜੀ ਪੀਣੀ ਐ, ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਗਲਾਸ ਕੰਨੀਂ ਲਾ ਲਿਐ ? ਹਾਅ ਕੀ ਚੁੰਜ ਜੀ ਡੋਬ ਕੇ ਫਿਰ ਰੱਖ ਦਿੰਨੈਂ, ਸਾਰਾ ਨਸ਼ਾ ਉੱਠ ਉੱਡ ਜੂ ਗਲਾਸੀ ਚੋਂ, ਓਅ ਭਾਈ ਪਰਮਜੀਤ ਵੇਖ ਮੀਟ ਗਲ ਗਿਆ ? ਪਾ ਲਿਆ ਤੇਰੇ ਚਾਚੇ ਲਈ, ਐਵੇਂ ਕੁਸੈਲੇ ਜੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਮਰੜੀ ਜਾਂਦੈ, ਸੋਡੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਪੀਣੀ-ਪੂਣੀ ਕੁਸ਼ ਨੂੰ, ਜਵਾਂ ਨਖਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਐ, ਇਕ ਪਉਏ ਤੇ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਲਟਾ-ਪੀਘ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ ਐ, ਯੱਦ੍ਹੇ ਪੀਣ ਦੇ।” ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਪੀਣ-ਖਾਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਲੈਂਦਾ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਜਲੌਅ ਬਿਖੇਰ ਦਿੰਦੇ।

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਮੀਟ ਰਿੱਝਣਾ ਧਰ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੈਂਕ ਲਾਈ ਜਾਣਾ, ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾੜ੍ਹੇ ਲੱਗੇ ਆਲੀਆਂ ਸੰਘੀਆਂ ਖਾਈ ਜਾਣੀਆਂ। ਐਸ ਵੇਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੋ-ਢਾਈ ਕਿਲੋ ਮੀਟ ਤੇ ਬੋਤਲ-ਭੂੜ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਠੋਕ੍ਹਾ ਲਾ ਦੇਈਦਾ ਸੀ। ਬੋਡੇ ਆਂਗੂੰ ਨੂੰ ਬਈ ਗਲਾਸੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਚੁਸੀ ਜਾਓ। ਯੱਦ੍ਹੇ ਪੀਣ ਦੇ।” ਕਹਿਕੇ ਉਹ ਜੇਤੂ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅ ਦਿੰਦਿਆਂ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰਦਾ। ਬਾਪੂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ “ਜਦਵਧੀਆਂ” ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਖਿੜ ਕੇ ਬੇਬੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਆਖਦੀ, “ਕਦੇ ਬਿੰਦ-ਝੱਟ ਮਾਲਕ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ ਕਰ, ਜੀਹਨੇ ਅੰਤ ਸਹਾਈ ਹੋਣੈ, ਕਿਵੇਂ ਤਰੰਗਾ ਐ ਭਵ-ਸਾਗਰ ?”

“ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤਰ ਕੇ ਕੀ ਅਗਾਂਹ ਗੋਰੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵੇਖਣੈ, ਉਰੇ ਖੜਾ ਰਹੁੰਗਾ, ਆਪੇ ਜੇਹੜੇ ਭੜਏ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੋਈ ਲੈਜੂ ਕਾਸੇ-ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ” ਉਹ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਠਿੱਠ ਕਰ ਦਿੰਦਾ।

“ਆਹੋ ਲੈਜੂ ਤੈਨੂੰ ਬੰਬੁਕਾਟ ਤੇ, ਮਰੀਂ ਉਥੇ ਗੋਤੇ ਖਾ ਖਾ ਕੇ” ਉਹ ਬੇਬੇ ਨਾਲ ਆਖਦੀ।

“ਮਰਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਹੋਊਗਾ, ਗੋਤੇ ਖਾ ਕੇ ਦੂਰੀ ਵਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੂ, ਅਕਲ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ।” ਉਹ ਮੁੱਛਾਂ 'ਚ ਹਸਦਾ ਹੋਰ ਚਾਂਡਲ ਜਾਂਦਾ।

“ਹੱਦ ਹੋ-ਗੀ ਤੇਰੇ ਆਲੀ ਤਾਂ ਜਵਾਂ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਗਤ 'ਚ ਜਾਣਾ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਭੋਗ ਤੇ ਜਾਣਾ, ਨਾ ਸਸਕਾਰ ਤੇ, ਐਂ ਫਿਰ ਤੇਰੇ ਭੋਗ ਤੇ ਕੌਣ ਆਉ ?” ਉਹ ਰੱਬੀ ਡਰਾਵੇ ਦਾ ਆਖਰੀ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤਦੀ।

“ਨਾ ਆਵੇ ਕੋਈ, ਮੈਂ ਕੇਹੜਾ ਉੱਠ ਕੇ ਵੇਖਣੈ, ਮੇਰੇ ਵੰਨੀਓਂ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਫੁਕਣ ਵੀ ਨਾ ਜਾਇਓ, ਆਪੇ ਲੋਥ 'ਚੋਂ ਮੁਸ਼ਕ ਮਾਰੂ ਤਾਂ ਭੱਜੇ ਜਾਉਗੇ। ਭੋਗ ਤੇ ਵੀ ਤੇਰੇ ਅਰਗੀਆਂ ਬੇਬੇਗੀਆਂ ਆਉਣਗੀਆਂ ਝੁਰਮਟ ਬਣਾ ਕੇ ਤੱਤੇ ਜਲੇਬ ਡੱਫਣ। ਆਉਣਾ ਨੀ ਭੋਗ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਰਕਾਨਾਂ ਨੇ” ਉਹ ਬੇਬੇ ਦੇ ਤਾਂ ਕੀ, ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਗਵਲ 'ਚ ਵੀ ਨਾ ਫਸਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਓਪਰੀ ਹਵਾ’ ਦਾ ਸਮਰਪਣ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ‘ਬਾਪੂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿਉਂ ਨੂੰ ਜਿਸਨੇ ਬੰਦੇ ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਦੇ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਵੀ ਪੌਣ ਨਹੀਂ ਝੁਕਾਈ।’

ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਰੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਬੰਦੇ ਮੈਂ ਇੰਨੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ, ਨਾਸਤਕ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਘੱਟ ਹੀ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਸ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਸਿੱਖ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰੋ ਤਾਂ ਹੀ ਸੱਚ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕੋਗੇ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੋਢਾ ਪਲੋਸਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਸੁਆਲ ਇਹੀ ਪੁਛਦਾ, “ਏਧਰ ਕਿਧਰੇ ਭਾਸ਼ਣ-ਵਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।”

“ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਿਲਨ ਆਇਐਂ ਤੈਨੂੰ” ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੁਗਲ ਕਰਨ ਲਈ ਗੱਲ ਲੁਕਾਅ ਲੈਂਦਾ

“ਦਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪੇਟ ਗੁੱਝੇ ਰਖਦੈ, ਚੋਦਿਆ ਲਾਡ ਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ, ਐਂ ਨੂੰ ਆਂਹਦਾ ਬਈ ਫਲਾਣੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਮਾਂਠਣ ਆਇਆ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਚਾਰਦੈ।” ਉਹ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ।

“ਲੈ ਨਾ ਮੰਨ, ਵਹਿਮ ਦਾ ਇਲਾਜ ਐ ਕੋਈ” ਮੈਂ ਆਖਰੀ ਚਾਰਾ ਮਾਰਦਾ।

“ਕਾਕਾ ਜੀ ਜਿਥੇ ਤੂੰ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹਿਐਂ ਨਾ, ਉਸ ਮਦਰੋਸੇ ਮੈਂ ਇੱਟਾਂ ਲਾਈਐਂ, ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਤਰ ਬਣਦੈ।” ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਸ ਵਾਂਗ ਅੰਤ ਸੱਚ “ਬਕਾ” ਕੇ ਹਟਦਾ।

ਮੈਂ ਕੀ, ਘਰਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਸੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਾਪੂ ਤੋਂ ਗੱਲ ਛੁਪਾ ਸਕਣ ਦੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਫੋਨ ਸੁਣਦੇ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਅਗਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਨਾਮਾਤਰ ਭੁਲੇਖਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਲਾ ਲੈਂਦਾ।

ਹਰ ਗੱਲ ਉਤੇ ਲੋੜੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਨੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨਕੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਭੈੜਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਹੀ ਕਹਿ ਦੇਣ ਦੀ ਬਾਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉਸਦੀ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸਵੈਮਾਣ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਛੋਹਣ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿ ਉਸ ਦੇ “ਵੈਰੀ” ਵੀ ਅੰਤਲੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਬੁੱਕ ਬੁੱਕ ਰੋਂਦੇ ਵੇਖੇ। “ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਮੰਦੇ-ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਕੌਣ ਰੋਕਿਆ-ਟੋਕਿਆ ਕਰੁਗਾ ਤਾਇਆ” ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਅਮਰਜੀਤ ਦੀਆਂ ਧਾਗਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਸਾਡੇ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਛੱਤ ਦਾ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਖੁਰਜੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਛੱਤ ਹੇਠਾਂ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਯੋਧੇ ਨੂੰ ਲੜਦਿਆਂ ਤਾਂ ਉਮਰ-ਭਰ ਵੇਖਿਆ ਪਰ ਰੌਂਦਿਆਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਪਲਾਂ-ਛਿਣਾਂ ਲਈ ਉਦਾਸ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਰ ਸਦਾ ਲਈ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਿੱਟ

ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੱਭਰੂ ਪੁੱਤ ਦੀ ਮੌਤ, ਕਤਲ ਕੇਸ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੇਵਫ਼ਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟਾਂ ਝਲਦਿਆਂ ਵੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ਸ਼ਨਾਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠੀ। ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਯੋਧੇ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਉਤੇ ਇੱਕੀ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਵਰਗੀਆਂ ਹਨ।

ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਦਾ ਮੈਂ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਮੇਰੀ ਲੱਗਭਗ ਇਕ ਸਦੀ ਦੀ ਭਰੀ-ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤੂੰ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਪੰਨਿਆਂ 'ਚ ਸੰਗੋੜ ਕੇ 'ਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।’ ਉਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ, “ਬੰਦਾ ਬਣ ਬੰਦਾ, ਜੇ ਲਿਖਾਰੀ ਐਂ ਤਾਂ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਲਿਖ, ਲਿਖਾਰੀ ਤਾਂ ਸੱਚੇ ਪਿਓ ਨਾਲ ਵੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ।”

ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਵਿਚ ਬਾਪੂ ਦਾ ਯੋਧਾ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਗੰਣ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਉਭਰ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਡਰੋਂ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖ ਤਾਂ ਅਣਛੋਹੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਸਬੱਬ ਬਣਿਆਂ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਰੌਚਕ ਝਲਕੀਆਂ ਹੋਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ।

ਪਤਾ : 34-ਅਬਰਨ ਅਸਟੇਟ, ਫੇਜ਼-3, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ

ਕਹਾਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਨਿੱਗਰ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਜੋ ਰਚੀ ਗਈ, ਉਹ ਕੀ ਸੀ? ‘ਕੀ ਸੀ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ, ਰੂਪ, ਵਿਧਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵੀ। ਦੂਜੀ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸ ਨੇ ਲਿਖੀ? ਜਿਸ ਨੇ ਲਿਖੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਾਲੂਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਰਗ ਜਾਂ ਵਰਣ ਜਾਂ ਸੋਚ ਦੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਕੀ ਸੀ ਤੇ ਕੀ ਰਹੀ ਜਾਂ ਨਾ ਰਹੀ?

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ
ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼
ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਪੰਨੇ : 223, ਮੁੱਲ: 200 ਰੁਪਏ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੂਚਨਾ

‘ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ’ ਨੂੰ ਰਿਵਿਊ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਾਪੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣ। ਅਸੀਂ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਗਲਪ ਆਲੋਚਨਾ, ਨਾਟਕ, ਵਾਰਤਕ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਹੀ ਰਿਵਿਊ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਰਿਵਿਊ ਲਈ ਨਾ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ।

ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ/ ਤਲਵੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਇਕ ਸਦੀ ਪਿਛਾਂਹ ਦਾ ਸਫ਼ਰ।

ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕਰਵਟ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰਤਾਰਾ ਘਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਗਰਮ ਸੀ ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਗ੍ਰਸਤ ਸਨ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਗਲਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਸ ਉਦੋਂ ਕੁ ਹੀ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਕ ਅਗਿਆਤ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਘੋੜੇਵਾਹ ਵਿਖੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਆਮ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਜਨਮਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਜਨਮ ਦਾ ਬੇਸ਼ਕ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੰਗਮੰਚ 'ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਇਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕੜੀ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕੜੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਪੁੰਜੀ ਕਿਤੇ ਲੁਕੀ ਪਈ ਸੀ।

ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਦੇ ਘਰ ਤੀਜੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਓ ਅਤੇ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਹੋਵੇ, ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਤੱਥ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ। ਏਨਾ ਤਾਂ ਅਵੱਜ਼ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਯਾਰ ਬਾਸ਼ ਨਾਲ ਰਲ ਦੇ ਘੁੱਟ ਦਾਰੂ ਦੇ ਪੀਤੇ ਪਿਆਏ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਲੋਹੜੀ ਗੁੜ ਫੁੱਲ ਵੰਡ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਦਾਦੇ ਮੇਰੇ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੁੰਦਲੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੇ ਨਿੱਕੀ ਭੂਆ ਨੰਤੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਭੂਆ ਦੱਸਦੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਦਾਦਾ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸਤੋਂ ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਾਦਾ ਕੱਟੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲੁਹਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੰਘੜ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਸੇਪੀ ਸੀ ਉਹ। ਪਿੰਡ ਘੋੜੇ ਵਾਹ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਤਰਖਾਣਾਂ ਦੇ ਦਸ ਕੁ ਘਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕੋ ਘਰ ਸੀ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਏਥੇ ਘੋੜਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ ਦੇ ਛੰਡ ਵੱਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਏਥੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ ਲਈ ਅਸਤਬਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਹੋਇਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੰਗੜ ਜੱਟ ਆਪਣੀ ਹੈਕੜ ਤੇ ਰੋਅਬ ਜਮਾਅ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਹੂ ਗੀਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕੁੱਕੜ ਬੱਕਰਾ ਝਟਕਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਧੀ ਭੈਣ ਬਾਹਰ ਸਾਗ ਤੋੜਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਣਾ ਪੁਰਾਵ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਸੁਣਦਾ ਸਾਂ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੂਆ ਸੰਤੀ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਘੋੜੇਵਾਹ ਤੋਂ ਪੰਜਾਂ ਕੋਹਾਂ ਦੀ ਵਾਟ ਤੇ ਨਹਿਰ ਕੰਢੇ ਵੱਸੇ ਪਿੰਡ ਸਠਿਆਲੀ।

ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੀ ਜੱਦ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਢਾਹਿਆਂ ਬਰੋਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਬਚਪਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਥੋਹ ਨੁਮਾ ਉਚੇ ਨੀਵੇਂ ਧਰਾਤਲ ਵਾਲੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਈ ਘਰ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਪਿਛਲੀ ਗਲੀ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਸਨ ਤੇ ਗਲੀ ਚੌਂ ਲੰਘਦਾ ਡੰਗਰ ਵੱਡਾ ਛੱਤਾਂ ਤੇ ਆ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਜੱਦੀ ਘਰ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਮਸੀਤ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਦੁਪਹਿਰੇ ਸ਼ਾਮ ਮੁੱਲਾਂ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ 'ਅੱਲ੍ਹਾ ਹੁ ਅਕਬਰ' ਨਾਲ ਬਾਂਗ ਦਿੰਦਾ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਗਲੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਭਾਈ ਸੰਖ ਪੂਰਦਾ। ਇਕ ਲੈਅ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੋਰ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਨਿੱਕੇ ਕੱਚੇ

ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਰਿੜ੍ਹਦਿਆਂ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਵਿੰਗ ਟੇਢ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨੰਨ੍ਹੇ ਪੈਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਆਰੰਭਿਆ। ਭੂਆ ਜੀ ਦਸਦੇ, ਉਹ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਬੜੇ ਸਨ। ਜੁਬਾਨ ਚੱਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁਜ਼ਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਲੰਘਦੇ ਵੜਦੇ ਦਾ ਮੌਜੂ ਉਡਾਉਂਦੇ ਪਰ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤੋਤਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਨਾਉਂਦੇ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਘਰੋਂ ਉਲਾਹਮਾ ਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਤਾੜ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਬੇਬੇ ਵੀ ਝਾੜ ਵਰਜ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਸੱਤਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਲਫ਼ ਬੇ ਦੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। 'ਅਲਫ਼ ਮਦ ਆ ਮੀਮ ਮਾਕੂਫ਼ ਆਮ' ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ। ਹਾਲੇ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਹੀ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਬਾਪੂ ਅਤਰਾ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਗੱਭਰੂ ਸਨ ਤੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਆਹਰ ਪਏ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਕੋਈ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਪਰ ਘਰ ਦੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਸੰਤੀ ਨਿੱਕੇ ਲਾਡਲੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਸਠਿਆਲੀ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਉਥੇ ਡੇਢ ਮੀਲ ਵਾਟ ਤੇ ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾ ਦਿਤਾ। ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਖੁੱਸਾਂ ਦੇ ਉਹ ਦਿਨ ਕਿ ਪੈਰੀਂ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਜੁੱਤੀ ਵੀ ਨਾ ਥਿਆਉਣੀ ਤੇ ਜੇਠ ਗੜ ਦੀ ਤਪੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਪਿੱਪਲ ਬੋਹੜ ਦੇ ਪੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਠਿਆਲੀਓਂ ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ ਸਕੂਲੇ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੁਭਾਅ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਭ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਭਾਅ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਇਫ਼ਤਿਖ਼ਾਰ ਅਹਿਮਦ ਭੈੜੀ ਲਿਖਾਈ ਵਾਲੇ ਮੁੱਢਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਠੇ ਹੱਥ ਤੇ ਸੋਟੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਐਸੀ ਨੌਬਤ ਨਾ ਆਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਏਨੀ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਕਾਤਿਬ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਨਾ ਲਿਖ ਸਕਣ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਕਮਾਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਉਝੇ ਐੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਲਫ਼ ਬੇ ਸਿੱਖ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਕੂਲੋਂ ਆ ਕੇ ਘਰ ਰੱਖ ਡੰਗਰ ਵੱਡੇ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ, ਪੈਲੀ ਬੰਨੇ ਦੀ ਨਿਗਾਹਬਾਨੀ ਕਰਦੇ। ਆਪਣੇ ਭਣਵੱਈਏ ਵੀਰ ਸਿਹੁ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਦੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ।

ਮੇਰੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਢਾਣੀ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਠਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਮੁਸ਼ਖ਼ਤੀ ਵਿਚ ਭਰਿਆ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਪਿਆ ਹੈ-ਕਰਤਾਰ, ਸਨ ਆਫ਼ ਅਤਰਾ, ਮਿਡਲ, 1931, ਲਾਹੌਰ। ਇਸ ਮਿਡਲ ਤੱਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਜ਼ਤ ਮਾਣ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣੇ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਜ਼ਮੀਦਾਰ ਬਾਵਾ ਕਾਸ਼ੀ ਬੇਦੀ ਲਈ ਇਹ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ। ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ। ਬੇਦੀ 3200 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੰਗਰ ਚੱਲਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਚਿੱਟੇ ਦੁੱਧ ਲੀੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਬੜੀ ਮੋਹ ਭਿੱਜੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੰਦਾ, 'ਕਰਤਾਰ ਪੁੱਤਰ, ਆਹ ਵੇਖ ਜ਼ਰਾ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਜੋੜ ਠੀਕ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ?'

ਪਿਓ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਮੌਜੂਦਗੀ, ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਭਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਤਲਖ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਰਵੱਈਏ ਤੇ ਮਾਂ ਜਵਾਲੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਘਰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਟਾਲੇ ਇਕ ਮਿਸਤਰੀ ਕੋਲ ਜਾ ਸ਼ਿਗਰਦੀ ਕਰ ਲਈ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਦਿਮਾਗ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਜੋੜੀ ਪੱਲੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੁਨਰ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਹ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ।

1942 ਵਿਚ 28 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਗਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਨਿੱਕੀ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਾਈ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਮਾਸੀ ਵੀ ਸੀ ਨੇ ਵਿਚੋਲਣ ਬਣ ਕੇ

ਇਹ ਜੋੜ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਦੋ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਖੇ ਇਕ ਮਿਲਟਰੀ ਹੈਂਡ ਕੁਆਰਟਰ ਵਿਖੇ ਮਿਲੇ ਸਥਾਈ ਕੰਮ ਕਾਰਨ ਇਹ ਉਥੇ ਪਲਾਇਨ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੋਲਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਉਥੇ ਰਹੇ। ਪਿੰਡ ਆਉਣ ਜਾਣ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਿੱਥੇ ਆਮ ਬੰਦਾ ਵੀ ਧਾੜਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਲੁੱਟਾਂ ਖੋਹਾਂ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਸੀ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਬੇਦੀ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਹਮਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਅਮਨ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਖੁੱਛੇ ਸਨ ਤੇ ਲੁੱਟੇ ਖੋਹੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਬਰਾਮਦਗੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਮਦਦ ਤੇ ਸਨ। ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਦੇ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਫ਼ਾਫ਼ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਦਿਲ ਲੱਗਿਆ। ਅੱਖਰ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵਿਹੂਣੀ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੜਾ-ਐੜਾ ਸਿਖਾਇਆ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਜੋਗੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਮਾਤਾ ਟੁੱਟੀ ਭੱਜੀ ਹਿੰਦੀ ਵੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਮੰਜਲਾ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲਏ ਇਕ ਕਮਰੇ ਦੀ ਮੋਹ ਭਿੱਜੀ ਹਵਾ ਵਿਚ 1948 ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਕੁਲਵੰਤ ਨੇ, 1951 ਵਿਚ ਉਸਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਰਾਜ ਨੇ, ਫਿਰ 55 ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇ 57 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਨਿੱਕੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਹ ਲਏ।

ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾ ਕੇ ਰਹੀਏ। 1960 ਵਿਚ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸ਼ੁਕਰਪੁਰੇ ਪੰਜ ਮਰਲਿਆਂ ਦਾ ਪਲਾਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਜ ਮਿਸਤਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਦੇ ਮੇਰੇ ਮਾਮੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਥੇ ਇਕ ਸਾਦਾ ਘਰ ਛੱਤਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਘਰ ਵਿਚ, ਜਿਸਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਮਰੂਦਾਂ ਦਾ ਬਾਗ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਛੱਪੜ ਸੀ ਮਾਤਾ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗੇ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਏਥੇ ਬਹਿ ਗਈ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਬਟਾਲੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸਲਈ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰ ਹੀ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਲਾਏ ਫਿਰ ਸ਼੍ਰੀ ਨਗਰ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ। ਅਸੀਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿਆਣੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਮਨੀਆਰਡਰ ਉਡੀਕਦੇ। ਮਾਤਾ ਸਰਫਿਆਂ ਨਾਲ ਘਰ ਤੋਰਦੀ। 1966 ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿੱਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਜਨਮ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਬਟਾਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਹਿਕਰਮੀ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ।

ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਅਠਵੀਂ ਵਾਲੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਉਹ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਇਕ ਚੈਲੇਂਜ ਰਿਹਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਹਰ ਹੀਲੇ ਟੱਪਣਾ ਹੀ ਟੱਪਣਾ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚਲਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਦਸ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਣਾ ਹੈ ਪਰ ਮੇਰਾ ਅੰਦਰਲਾ ਮਨ ਹਾਲੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੀ। ਮਨ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਪਾਰੋਂ ਮੈਂ ਦੱਬ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਰਿਟ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਘਰ ਵਿਚ ਮਤਾ ਪੱਕਿਆ ਕਿ ਬੀ.ਏ. ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿਓ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰੀ ਜੋਗਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਪਰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨ ਵਰਤ ਕੇ ਐਮ ਏ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਪੜ੍ਹ ਜਾਣ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਨਾਲ ਤੁਰੇ ਮੇਰੇ ਆੜੀ ਮਨਜੀਤ ਦਾ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਆਸਰੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਆਸਰੇ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੇਰੀ ਇਸ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਨਾਨਕੇ ਦਾਦਕੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਨੇ ਐਮ ਏ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਇੰਜ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਅਗਲਾ ਮਾਅਰਕਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਜੀਅ ਸਾਂ। ਲੱਗਪੱਗ ਛਿਆਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਕਫੇ ਮਗਰੋਂ।

ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਕਿਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਅੱਤ ਸਾਧਾਰਨ ਹੋਣਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਟੇਕ ਗੱਭਰੂ ਹੋ ਰਹੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਤਾਏ-ਮਾਮੇ ਛੁੱਛੜ-ਮਾਸੜ ਰਾਜ ਮਿਸਤਰੀ ਸਨ ਜਾਂ ਤਰਖਾਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਘਰਾਂ ਚੋਂ ਜਦ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਰਤਾ ਕੁ ਸਿਰ ਕੱਢਦਾ ਤਾਂ ਹੱਥ ਤੇਸੀ ਕਾਂਡੀ ਫੜਾ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਆਰੀ ਰੰਦਾ। ਕੁੜੀ ਕਾਤਰ ਰਤਾ ਮਾਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸੱਤ ਪੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਂਹਦੇ, ਪਰੇਕ ਬਰਾਬਰ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ, ਅੱਖਰ ਉਠਾਉਣ

ਜੋਗੀ ਹੋ ਗਈ, ਹੱਥ ਪੀਲੇ ਕਰੇ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਤਰਖਾਣਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਹੋ ਗਏ, ਉਥੇ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਫਰਕ ਪੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਕ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰ ਲਈ। ਮੇਰੇ ਵਾਲਿਦ ਸਾਹਿਬ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਮਾਅਰਕਾ ਨਾ ਮਾਰ ਸਕੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਈ ਚਲਾਈ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹੇ। ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਜੋਖਮ ਵਿਚ ਨਾ ਪੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਲਾਹ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, 'ਕਰਤਾਰ ਸਿਆਂ, ਸਿਆਣੇ ਆਂਹਦੇ ਆ, ਜੇ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲਾਉਣ ਤੇ ਮੁੰਡਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਦੋ ਕੰਮਾਂ ਚੋਂ ਇਕ ਚੁਣਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁੰਡਾ ਪੜ੍ਹਾ ਲਓ' ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਾ ਬਦਲ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਮੁੰਡਾ ਹਰ ਹੀਲੇ ਪੜ੍ਹੇਗਾ।'

ਕੁਝ ਨੇੜਲੇ ਗਿਜ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, 'ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਦਿਹਾੜੀ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਤੇ ਖਰਚਾ ਵਾਧੂ।'

ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹ 'ਨੁਕਸਾਨ' ਝੱਲਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਥੋਂ ਨਿੱਕੇ ਦੋਵੇਂ ਬਲਵਿੰਦਰ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਵੱਡੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਇਕੋ ਘਰ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਭਾਰ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਆਰੀ ਚਲਾਉਂਦੇ, ਰੰਦਾ ਖਿੱਚਦੇ। ਸਵੇਰੇ ਰੋਟੀ ਵਾਲਾ ਡੱਬਾ ਸਾਇਕਲ ਦੇ ਹੈਂਡਲ ਨਾਲ ਲਮਕਾ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ। ਗਰਮੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲੱਕੜ ਦਾ ਬੂਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜਕੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਚਿੱਟੀ ਤਹਿ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਨੈਣ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿਓਦਾਰ ਦੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ। ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਦੇ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਚ 'ਲੁਹਾਰ' ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਫੀਸ ਮਾਫ ਕਰਾਉਂਦਾ, ਜੇਬ ਖਰਕ ਕੱਟ ਕੇ ਰੱਖਦਾ, ਇਕ ਪੈਂਟ ਕਮੀਜ਼ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ, ਘਰ ਤੋਂ ਕਾਲਜ ਪੰਜ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਾਟ ਪੈਦਲ ਆ ਜਾ ਕੇ ਪਿਓ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਮੁੱਸ਼ਕਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਦਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਮੈਥੋਂ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਬੈਕਵਰਡ ਕਲਾਸ ਦੇ ਮਿਲੇ ਸਟਾਈਫੰਡ ਨਾਲ ਇਕ ਅੱਧ ਸੂਟ ਸੁਆ ਲੈਂਦਾ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੇੜੇ ਲੱਗੀ ਗੱਤਾ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਕੋਈ ਨਿੱਕਾ ਮੋਟਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਆਰਥਕ ਹੀਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਲੱਗਦੀ ਵਾਹੋ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਠੋਸ ਲੱਗਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਆਰਥਕ ਬੋਝ ਕਾਰਨ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਬਲਵਿੰਦਰ ਨੂੰ ਦਸਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿੱਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਨੇ ਦਸ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਤਰਖਾਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲੱਗਾ।

ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਲੱਗਾ, ਨਿੱਕੇ ਦੋਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਜਾਨ ਹੂਲਵੀਂ ਕਿਰਤ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਅੱਸੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਮੱਸਿਆ ਦੇ ਨਾਗੇ ਦੇ ਕਦੇ ਛੁੱਟੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਦਿਵਾਲੀਓਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵਿਸ਼ਕਰਮਾ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜੀ ਅਕੀਦਤ ਨਾਲ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਧੌਂਦੇ, ਸਾਫ਼ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਸੁਕਾਉਂਦੇ, ਧੂਫ਼ ਧੁਖਾਉਂਦੇ ਤੇ ਚੌਕੜਾ ਮਾਰ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕਿਰਤ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਚਾਰਦੇ:

ਤੇਸਾ ਹੈ ਕਰਤਾਰ ਆਰੀ ਕਰਤ ਸਹਾਏ
ਗੁਣੀਆ ਪਰਕਾਰ ਸੂਤ ਕੇ ਸੀਧ ਕਰਾਏ
ਬਰਮਾ ਹਰ ਨੇ ਸਾਜਿਆ ਪੁੱਠੀ ਲੱਕੜ ਖਾਰੇ
ਰੰਦਾ ਫੇਰ ਚਲਾਇਆ ਪਲ ਮੇਂ ਕਰੇ ਸਵਾਏ

ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਗੁਹ ਨਾਲ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਵੇਖਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬਹਿੰਦੇ। ਮਾਤਾ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਕੜਾਹ ਸੁਆਦਾਂ ਨਾਲ ਖਾਂਦੇ ਤੇ ਬਾਬੇ ਵਿਸ਼ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਦੇ।

ਰੱਖ ਦੀ ਇਹ ਵੱਡੀ ਮਿਹਰ ਰਹੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰਹੇ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁਸ਼ ਤਬੀਅਤ। ਬੜਾ ਘੱਟ ਗੁੱਸਾ ਤੇ ਤਣਾਓ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ। ਹੱਡ ਭੰਨਵੀਂ ਕਿਰਤ ਮਗਰੋਂ ਥੱਕ ਟੁੱਟ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਨੀਂਦ। ਵਕਤ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਤਾਬ, ਧਾਰਮਕ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਾਤਾ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਖਿੜਦੀ ਵੀ ਪਰ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਦੇ ਨਾ ਟੁੱਟਾ। ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਕਾਪੀ 'ਤੇ ਉਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਬੜੇ ਵਜਦ ਵਿਚ ਹੋਕਾਂ ਲਾ ਲਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇ' ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਇਸ਼ੂ ਕਰਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਧਰੋਂ ਉਧਰ ਲਿਆ ਕੇ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦ ਦੇ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਨਾ ਨਾਗਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੀ ਨਿੱਤ ਜਾਂਦੇ। ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਉਠਣਾ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ, ਸਾਫ਼ ਸਵੱਛ ਵਸਤਰ ਪਾਉਣੇ, ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੇਮ ਰਿਹਾ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਭਾ ਤੋਂ ਵਿੱਥ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਾਂ ਗੁੱਟਬੰਦੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਝਮੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ, ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਵਾਲੇ ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੇ ਕੁਝ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਧਿਰਾਂ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਮਨ ਆਈਆਂ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਉਤੇ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਨਿਰਣੇ ਲੈਣੇ ਪਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਈਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮਾਂ 'ਬੜਬੋਲੀ' ਤੇ ਪਿਤਾ 'ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ' ਬਣ ਗਏ। ਉਂਜ ਘਰ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਦੇ ਘਰੇਲੂ ਮਨ ਮੁਟਾਵ ਨੂੰ ਕਲੋਜ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਨਾ ਲੈਣ ਦਿਤਾ। ਬੇਸ਼ਕ ਮਾਤਾ ਕਈ ਵਾਰ ਖਿੜਦੀ, 'ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋ' ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਗੱਲ ਹਾਸੇ ਪਾ ਕੇ ਟਾਲ ਛੱਡਦੇ। ਅਖੇ, 'ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਪੰਗੇ ਨਿਪਟਦੇ।'

ਅਸਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਹਯਾਤੀ ਬੜੀ ਸੰਤੁਲਤ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਤੱਕੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਗਲਾਂ ਤੇ ਗਿਣਨਯੋਗ ਵਾਰੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ। ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗਾਲ ਮੰਦਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਨਰਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਹੁੱਸੇ ਵਿਚ ਘੂਰੀ ਵੱਟਦੇ। ਨਾਰਮਲ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਹੱਸਦੇ। ਲਤੀਫੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਜਾਂ ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੋਹ ਕੇ ਸਾਡਾ ਮਨ ਪਰਚਾਉਂਦੇ।

ਦਸ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਮੇਰੀ 105 ਸਾਲ ਨੂੰ ਢੁਕੀ ਨਾਨੀ ਹਾਲੇ ਜਿਊਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਮਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਅੰਬਰਸਰੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ ਬਟਾਲੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁਣਤਰ ਸੁੱਚੀ ਸੀ, 'ਯਾਰ ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ, ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਹਾਲੇ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਆ ਤੇ ਤੇਰੀ ਸੱਸ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਇਕ ਘਰ ਦਾ ਜਵਾਈ ਆਂ ਤੇ ਤੂੰ ਢੁੱਢੜ ਬਣ ਗਿਆਂ।' ਮੈਂ ਹੱਸਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸੋਚਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ।

94 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਹਸਪਤਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਗਏ। ਉਮਰ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਦੂਦਾਂ ਦੀ ਨਾਮੁਰਾਦ ਸਮੱਸਿਆ ਨੇ ਆ ਘੇਰਿਆ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਨਾ ਧਾਰਦੀ ਜੇ ਟੈਸਟਾਂ ਵਿਚ ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਨੇ ਟੈਸਟ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖ ਕੇ ਇਲਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਇਆ ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਪੇਸ਼ੀਨਰੋਈ ਕਰ ਦਿਤੀ ਕਿ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ। ਬਿਹਤਰ ਰਹੇਗਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਾਬ ਲਈ ਨਾਲੀ ਲੁਆ ਕੇ ਰੱਖ ਤੇ ਦਸਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਬਦਲਦੇ ਰਿਹਾ ਕਰੋ। ਇਸ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਵਿਚ ਵਟਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਆਤੁਰ ਹੋ ਗਏ। ਪਿਸ਼ਾਬ ਵਾਲੀ ਥੈਲੀ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾ ਕਿਆਮਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਖਿੜਦੇ, 'ਯਾਰੋ ਕੈਸਾ ਡਾਕਟਰ ਹੈ ਤੁਹਾਡਾ, ਬੁੱਕ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪੇਸ਼ਨ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਲੋਕ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਹਫਤੇ ਬਾਅਦ ਨੌ ਬਰ ਨੌ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਇਹ' ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਦਿਲਾਸਾ

ਦਿੰਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਕਰਾ ਸਕਦੇ। ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਉਹ ਥੈਲੀ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਗਏ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਨ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪੈ ਗਏ। ਮੰਜੇ ਉਪਰ ਟਿਕ ਕੇ ਪੈਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੁਹਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਹਲੇ ਪੈ ਰਹੇ ਜਾਂਦੇ। ਖਿੜਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ। ਬਾਹਰ ਮਹਿੰਦਰ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਸੰਗੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ। ਕਿਤੇ ਤੁਰ ਫਿਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਂਜ ਦੋਹਰੇ ਪੌਤਿਆਂ ਦੇ ਭਰੇ ਪੂਰੇ ਬਾਗ ਵੱਲ ਵੇਖ ਮਨ ਹੌਲਾ ਕਰਦੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਅੱਖਾਂ ਭਰਦੇ। ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਮਾਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਦੀ ਥੱਲਦੀ। ਮੈਂ ਹਫਤੇ ਬਾਅਦ ਬਟਾਲੇ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਹਨੇਰਾ ਛਾਂਟਦੇ, 'ਤੇਰੇ ਟੂਰ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦੇ। ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਦੌੜਿਆ ਫਿਰਦਾਂ ਪਰ ਮੇਰੀ ਵਾਤ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਮੈਂ ਮਰਨ ਕੱਢੇ ਪਿਆਂ।'

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਣੂ ਪਛਾਣੂ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਹਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਉਦਾਸ ਸੁਰ ਵਿਚ ਆਖਦੇ, 'ਮੇਰੀ ਇੱਛਿਆ ਸੀ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਪੋਤਾ ਵਿਆਹ ਜਾਂਦਾ।'

ਨਿੱਕਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਹੋਣੇ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਹਾਸੇ ਪਾ ਕੇ ਆਖਦਾ, 'ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਗੱਭਰੂ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਬਲਵਿੰਦਰ ਵੀਰ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵੀਰ ਦਾ ਸੁਮੀਤ ਵੀ। ਦੱਸੋ ਕਿਹਨੂੰ ਵਿਆਹੀਏ?'

'ਦੇਖ ਲਾ ਜਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੀ ਆ ਕਰ ਲੈ' ਉਹ ਧੀਮੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ।

ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੁਸ਼ ਤਬੀਅਤ ਮੂਡ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਕੰਨ ਕੋਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਭਾਪਾ ਜੀ, ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਨਹੀਂ ਹਾਲੇ। ਮੈਂ ਈ ਨਾ ਇਕ ਵਾਰ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਵਾਂ?'

ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਖਿੰਡਰਦੀ ਤੇ ਹੱਸਦੇ, 'ਸ਼ਰਮ ਨੀ ਆਉਂਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਢੇਕਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਹੱਸਦੇ, ਉਦਾਸੀ ਰਲਿਆ ਹਾਸਾ।

ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕਰਦੇ ਬੜੀ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਮੈਂ ਤਾਂ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ। ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕੀਤੀ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ। ਪਤਾ ਨੀ ਰੱਖ ਕਿਉਂ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਠੀਕ ਕਰੇ ਜਾਂ ਚੁੱਕ ਲਏ।'

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਸ ਛੱਡ ਗਏ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪਲੋਸਦਾ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਈਆਂ ਬਾਹਾਂ ਘੁੱਟਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੀਤੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜੀਣ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਵੇਖਦਾ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰਦਾ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਤਲੀ ਪੈਂਦੀ ਤੰਦ ਨੂੰ ਬਾਗੀਕੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ। ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਡੱਠੇ ਮੰਜੇ ਉਪਰ ਪਏ, ਜੀਣ ਤੋਂ ਆਤੁਰ ਉਹ ਖਾਲੀ ਖਾਲੀ ਝਾਕਦੇ।

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਮੈਂ ਦੀਵਾਲੀ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬਟਾਲੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਇਕ ਟੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਦਿਨ ਜਿਸ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਬੋ ਹਵਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਉਹ ਸਾਹ ਟੁੱਟਦੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਕਰਮਾ ਦਿਵਸ ਸੀ। ਬਲਵਿੰਦਰ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਭਾਵੇਂ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਆਸ਼ਥਾ ਜੋ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕੰਮ ਮਹਿਜ਼ ਰਸਮਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਰੂਪੀ ਅੱਜ਼ਾਰ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਵਿਚ ਫਿੱਟ ਨੇ। ਕੀ ਧੋਣਾ ਤੇ ਕਿਸਨੂੰ ਧੂਫ਼ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਰਤੀ ਕੌਣ ਯਾਦ ਕਰੇ? ਕਰਮਯੋਗੀ ਆਖਰੀ ਸਾਹਾਂ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ਼ਾਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਪਏ ਸਨ।

ਪਤਾ : 61, ਫਰੈਂਡਜ਼ ਕਲੋਨੀ, ਮਜੀਠਾ ਰੋਡ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ(98721-78035)

ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ / ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ

ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਸੋਚਣਾ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਿਹਾ, ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਤਾਂ ਪਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੁੱਝ ਭੁੱਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਦਿਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਵੇ, ਸਿਮਰਤੀਆਂ 'ਚ ਧੁੰਦਲਾ ਹੋਵੇ... ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਸਦਾ ਮੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ 'ਚ ਤਰੋਤਾਜ਼ਾ ਹਨ, ਮੌਜੂਦ ਹਨ! ਹੁਣ ਉਹ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਸ਼੍ਰੀ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਝੱਲੀ! 'ਝੱਲੀ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੋਤ ਹੈ। ਪੰਦਰਾਂ ਜੁਲਾਈ ਉਨ੍ਹੀਂ ਸੌ ਅਠਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਸ਼੍ਰੀ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਮਿਸਤਰੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਆਸ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਬਡੇਸਰੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ 'ਚ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਸਤਰੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭੱਠੇਦਾਰ ਸਨ, ਸੈਲੇ ਵਿਖੇ ਜੋ ਇੱਠਾਂ ਦਾ ਭੱਠਾ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸਤਰੀ ਰਲਾ ਸਿੰਘ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ 'ਚ ਜਦੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਸਿਰਫ਼ ਚੁਨੀਦਾ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਤੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਦੋਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਗੁਰੂਦੁਆਰੇ 'ਚੋਂ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਤੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਰੋਜ਼ ਦੀ ਰੋਜ਼। ਖ਼ੈਰ ਜਿਸਦੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਉਹ ਅਗੇਂ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਗੇ? ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਦੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਤੇ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰੀ 'ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ' ਜੋ ਬਾਅਦ 'ਚ ਲੰਗੋਰੀ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ ਮਾਹਿਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਵਿਆਹੀ ਗਈ। ਪਾਪਾ ਨੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪਿੰਡ ਮੌਲੇ ਤੋਂ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ ਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਪਾਪਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ, ਪੜ੍ਹਾਈ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸਖਤੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਮਤਿਹਾਨ ਵੇਲੇ ਗੋਰਾ ਹੱਥ 'ਚ ਡੰਡਾ ਫੜ ਕੇ ਚੈੱਕ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਨਕਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ। ਗੋਰੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਠੱਕ-ਠੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਚ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਾਈ 'ਚ ਪਾਪਾ ਨੇ ਉਰਦੂ, ਫਾਰਸੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਮੈਥਸ ਚੌਂ ਸਕੂਲ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੰਬਰ ਲਏ ਸਨ।

ਦਸਵੀਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਪਾ ਨੇ ਪਟਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀ। ਦਾਦਾ ਜੀ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਪਾ 'ਪਟਵਾਰੀ' ਬਣੇ। ਉਦੋਂ ਪਟਵਾਰੀ ਹੋਣਾ ਬੜੀ ਟੌਹਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਟਵਾਰੀ ਬਣੇ, ਫਿਰ ਕਾਨੂੰਗੋ ਤੇ ਫਿਰ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਬਣੇ। ਤੇ ਅਖੀਰ ਰਿਟਾਇਰ ਵੀ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਹੀ ਹੋਏ।

ਪਾਪਾ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਡਲੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਤੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਚਾਅ ਸੀ ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਵੇ, ਫੇਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਘਰ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਅੱਠ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ, ਚੁਬਾਰੇ, ਚੁਬਾਰੇ ਤੇ ਲੱਗਾ ਹਵਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਕਲਗੀ ਵਾਲਾ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੁੱਕੜ। ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖੁੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਵਾਦਾਰ ਤਾਕੀਆਂ। ਸੁਣਿਆਂ ਜਦੋਂ ਚੁਬਾਰੇ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਕੀਆਂ ਕੱਢਣ ਵੇਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤਾਕੀਆਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਣ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਧੀਆਂ ਪਰਦੇ 'ਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਦਾਦਾ ਤਾਂ ਧੁਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਝੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵੀ ਪੰਚਾਇਤ ਬਿਠਾਈ ਤੇ ਪੰਚਾਇਤ 'ਚ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਚ ਪਿੰਡ ਜੱਸੋਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਬੁਲਾਏ ਜੋ ਕਿ ਦਾਦਾ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ, ਸੁਣਿਆ

ਕਿ ਪੰਚਾਇਤ 'ਚ ਚਿੱਟੇ ਖੇਸ ਮੰਜਿਆਂ ਤੇ ਬਿਛਾ ਕੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਹੁੱਕੇ ਮਘਾ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬਹਿਸਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾਦੇ ਦੀ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਪੇਕੇ ਦੇ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਹ ਤਾਕੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਖੁੱਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪਾਵਿਆਂ ਵਾਲੇ ਉੱਚੇ ਸੂਤ ਦੇ ਪਲੰਘ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਜਿੰਨੇ ਹੱਠੀ, ਜੁਗਤੀ, ਨਿਡਰ ਤੇ ਲੜਾਕੂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਉਨ੍ਹੇਂ ਹੀ ਨਰਮ ਦਿਲ, ਦਿਆਲੂ, ਥੋੜ੍ਹ ਦਿਲੇ, ਝੁਕ ਜਾਣ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ-ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਡਾਊਨ ਟੂ ਅਰਥ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਡੁੱਲ੍ਹ ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਇੱਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ। ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ। ਹਰ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਹਉਪਰੇ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ। ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ, ਇਮਾਨਦਾਰ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਚਲਾਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖ ਇਨਸਾਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਲੇਪਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਦਸਾਗੀਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਹਾਂ।

ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਆਹ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਦੇ ਇਕਲੋਤੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਤੇ ਦਾਦਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਾਅ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਹ ਪਾਪਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ 'ਚ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਦਾ ਹੀ, ਪਰ ਗੱਜ ਵੱਜ ਕੇ। ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ। ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਅੱਠ ਅੱਠ ਦਿਨ ਭੱਠੀਆਂ ਮੱਧਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਮਿਠਾਈਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਅਲਗੋਜੇ ਵੱਜਦੇ ਰਹੇ, ਪ੍ਰਹੁਣੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਤੇ ਜਿੱਦਣ ਜੰਝ ਚੜ੍ਹੀ ਪਾਪਾ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੈਂਠਾ ਪਾ ਕੇ ਵਿਆਹੁਣ ਗਏ। ਤੇ ਵਹੁਟੀ ਕਹਿੰਦੇ ਬਹੁਤ ਸੁਨੱਖੀ ਸੀ। ਜਿਸਦਾ ਨਾਂਅ ਸੀ 'ਰੱਖੀ' ਪਰ ਮੁਕਲਾਵੇ ਆਈ ਵਹੁਟੀ ਤੇਈਏ ਦੇ ਤਾਪ ਨਾਲ ਮਰ ਗਈ। ਸਾਲ ਕੁ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹੀਂ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਪਿੰਡ ਸੀ 'ਬਿਹਾਲਾ' ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ 'ਕਰਮੀ' ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਖੇਡ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਜਣੇਪੇ 'ਚ ਹੀ ਪਾਪਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਤਾਪ ਨਾਲ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਪਾਪਾ ਦਾ ਪਲੇਠਾ ਪੁੱਤਰ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ, ਜੋ ਕਿ ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੀ ਤੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਦੀ ਗੋਦ 'ਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭੂਆ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ 'ਚ ਦੁੱਧ ਉੱਤਰ ਆਇਆ।

ਸਾਲ ਕੁ ਬਾਅਦ ਦਾਦਾ ਨੇ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਚਾਇਆ। ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ, ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਲੱਖ ਦਾਤੇ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ, ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਨਾਥ ਦੇ ਰੋਟ ਚੜਾਏ। ਸੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖੀਆਂ ਤੇ ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਵਹੁਟੀ ਘਰ ਲਿਆਂਦੀ। ਪਰ ਐਤਕੀਂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਨਹੀਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੇ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ। ਵਿਚੋਲੇ ਨੇ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਦਿਮਾਗੋਂ ਥੋੜੀ ਹਿੱਲੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਆਈ ਵਹੁਟੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰੇ। ਜਿੱਥੇ ਵੇਖੇ ਪੜੰਸ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਇਆ ਕਰੇ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਘੁੰਝ ਕੱਢੇ ਨਾ ਵਾਸਤਾ, ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਆਈ ਹੈ ਕਿਉਂ ਆਈ ਹੈ। ਬੱਸ ਜੀ ਪੇਕੇ ਗਈ ਨੂੰ ਦਾਦਾ ਹੋਰੀਂ ਲੈਣ ਨਾ ਗਏ ਤੇ ਜੁਆਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਚੋਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਤਰ ਵੀ ਨਿਕਲੇ। ਦਾਦਾ ਤੇ ਕਮੇਟੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਭਾਵ ਕਿ ਕੇਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਕੋਲ ਲੋਹੜੇ ਦਾ ਪੈਸਾ ਸੀ। ਏਨਾ ਪੈਸਾ ਕਿ ਗਿਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਤੋਲ ਤੋਲ ਕੇ ਘਰ 'ਚ ਹੀ ਕੰਪਾਂ 'ਚ ਕੋਲੇ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੌ ਦਾਦੇ ਨੇ ਖੂਬ ਪੈਸਾ ਵਰਾਇਆ ਤੇ ਕਮੇਟੀਆਂ 'ਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਫੇਰ ਚੌਥਾ ਤੇ ਆਖਰੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਇਆ ਪਾਪਾ ਦਾ ਪਿੰਡ 'ਝੰਜੋਵਾਲ' ਨੇੜੇ ਜੇਜੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਪਾਪਾ ਮੈਚੋਅਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਥੋੜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮਨ 'ਚ ਸੁਫਨੇ

ਉੱਗ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਦ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਾਪਾ ਨੇ ਇੱਕ ਵਣਜਾਰੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਪਿੰਡ ਝੰਜੋਵਾਲ ਜਾਈ। ਨੰਬਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੌਧੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਧੀ ਰੱਖ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੀ ਕਿ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ? ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਪਾ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਵਹੁਟੀ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਦਾ ਵੀ ਸਹਿਮ ਬੈਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇ ਕੇ ਵਣਜਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੌਥੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਘੱਲਿਆ। ਵਣਜਾਰੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੁੜੀ ਲੰਮੀ ਝੰਮੀ ਹੈ ਤੇ ਹੱਥ ਲਾਇਆਂ ਮੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਸ ਜੀ ਉਹ ਘੜੀ ਜਾਏ ਪਾਪਾ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੇ ਬੈਠੇ। ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਪੂਰੇ ਚਾਲੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਾਪਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਯਾਨਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨੇ ਰਹੇ, ਪਾਪਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਲਈ ਸਧਾਰਨ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਸ਼ਕ ਸੀ। ਬੇਇੱਤਹਾ ਇਸ਼ਕ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੀਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਂ, ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਪਤਨੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਕਦੀ ਜਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਪਾਪਾ ਹਰ ਕਦਮ ਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਬੀਜੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕਿ ਪਾਪਾ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਦੀ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਔਰਤ ਨਾਲ ਫਲਟਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜ ਕੇ ਹੁਮਾਂਸ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਆਇੰਟ ਤੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਦੀ ਫੈਨ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ, ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜ ਵੀ ਲਿਆ, ਗਿਲੇ ਸ਼ਿਕਵੇ ਵੀ ਕਰ ਲਏ ਪਰ ਵਫ਼ਾ ਨਿਭਾਈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਨਾਲ ਹੀ, ਉਸੀ ਹੀ ਔਰਤ ਨਾਲ। ਔਰਤ ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਪਰ ਸੁਚੱਜੀ ਸੀ। ਮਿੱਠ ਬੋਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਸੀ। ਬੀਜੀ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਅਸੀਂ ਸੱਤ ਭੈਣ ਭਰਾ ਜਨਮੇ। ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਤੇ ਚਾਰ ਭੈਣਾਂ। ਪਾਪਾ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੋਸਟਿੰਗ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਨਾਲ ਹੀ ਰੱਖਦੇ। ਕਦੇ ਬਠਿੰਡੇ, ਨੂਰਪੁਰ, ਗੋਂਦਪੁਰ, ਸਾਹਵੇ, ਜੀਂਦ, ਲੁਧਿਆਣੇ, ਮਲੋਟ...। ਤਿਕਾਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਘਰ ਮੁੜਨ ਦੀ ਕਾਹਲ ਪੈ ਜਾਂਦੀ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹੀ ਪੁੱਛਦੇ, “ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ ਬੀਬੀ?” ਘਰ 'ਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਗੜਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਜਲਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਮਰਦ ਏਨ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਅਫ਼ਸਰ, ਏਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ ਉਹ ਪਾਪਾ ਲਈ ਪੱਥਰ ਦੀ ਲਕੀਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਮਜ਼ਾਲ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਏਨ੍ਹਾਂ ਚੰਗਾ ਪਤੀ, ਪਰ ਚੰਗਾ ਪਿਤਾ ਵੀ। ਸਭ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਚਾਹਿਆ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਬਣਾਇਆ। ਪਟਵਾਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ। ਫਿਰ ਵਲੈਤ ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁੱਲਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵਲੈਤ ਭੇਜਿਆ। ਵਿਆਇਆ। ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕੋਨੇਡਾ ਵਿਆਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਵਿਆਇਆ। ਉਸਤੋਂ ਛੋਟੀ ਨੂੰ ਵਲੈਤ ਵਿਆਇਆ।

ਫਿਰ ਮੈਂ, ਮੈਥੋਂ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਤੇ ਦੋ ਭਰਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਫੇਰ ਕੋਨੇਡਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਾਪਾ ਵੀ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਕੋਨੇਡਾ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਅਖੀਰ ਉੱਤੇ ਸੱਤ ਜੂਨ, ਉਨ੍ਹੀਂ ਸੌ ਸਤਨਵੇਂ ਸ਼ਾਮ ਚਾਰ ਵਜੇ ਸਰੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਇੱਕ ਭਰਿਆ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਛੱਡ ਕੇ। ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪਾਪਾ ਨੇ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ। ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਪਤਨੀ ਔਲਾਦ ਸਭ ਦਾ ਸੁੱਖ ਵੇਖਿਆ। ਦੌਲਤ, ਇੱਜ਼ਤ, ਤੰਦਰੁਸਤੀ, ਕਮਾਈ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਮਾਣੀ! ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, “ਮੈਂ ਕੋਈ ਚੰਗੇ ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ/ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2009/ 19

ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ 'ਚ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਔਲਾਦ ਮਿਲੀ।' ਕਾਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਏਨੀਂ ਅਕਲ ਹੁੰਦੀ, ਸਮਝ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਸਕਦੀ ਕਿ ਪਾਪਾ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ 'ਚ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸੇ ਜਨਮ 'ਚ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਦੀ ਕਿਸੀ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਦੁਖਾਇਆ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਹੋਰਾ ਫੇਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਤੁਸੀਂ ਏਦਾਂ ਦੀ ਪੋਸਟ ਤੇ ਸੀ ਪਰ ਕਦੇ ਉਸ ਪੋਸਟ ਦਾ ਗਲਤ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਨੂੰ ਸਭ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਈ ਗਰੀਬ-ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਚਪੜਾਸੀ, ਕਿਸੇ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਵੀ ਝੜਕ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀ, ਕਦੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਝੜਕਿਆ। ਕਿਸੇ ਕੀੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜੇ ਵੇਖ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਦੂਰ ਛੱਡ ਆਉਂਦੇ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪੋਸਟ ਜਾ ਜ਼ਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਲੁਆਈਆਂ। ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਲੁਆਈਆਂ, ਕਈ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਹੋ ਸਕੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲੁਆਈਆਂ। ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋੜਵੰਦ ਲੋਕ ਚਾਹੇ ਉਹ ਰਾਜਪੂਤ ਜਾਤ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤ ਦਾ, ਪਾਪਾ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੱਸਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਾਹਮਣੀ ਜੋ ਕਿ ਵਿਧਵਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਸਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਲੇਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਿੱਟੇ ਟੱਲੇ ਨਾਲ ਘੁੰਡ ਕੱਢੀ ਆ ਕੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰੀ ਸਿਮਰਤੀ 'ਚ ਉਹ ਬਾਹਮਣੀ ਘੁੰਡ ਕੱਢੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਬੈਠੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਪਿੰਡ 'ਚ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਟਿਊਵਬੈੱਲ ਵੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਛੱਲੀਆਂ ਗੰਨੇ ਤੋੜ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਪਾਪਾ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਸਦਾ ਕਹਿੰਦੇ ‘ਚਲ ਰਹਿਉ।’

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ‘ਹਉ’ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇੱਕ ਮੋੜ ਤੇ ਆ ਕੇ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ਼ ਦਿੱਤੀ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ‘ਹਉ ਪਰੇ’ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਦੱਬੂ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਣ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਿੱਝਦੇ ਰਹੇ, ਤਕਲੀਫ਼ ਸਹਿੰਦੇ ਰਹੇ, ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ... ਪਰ ਇੱਕ ਵੇਰ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ, ਜਵੇਂ ਨਾਲ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਤਕਲੀਫ਼ ਸੀ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਨਾਨੇ ਨੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮਾਮੇ ਨੇ ਜੋ ਕਿ ਸਕੂਲ ਟੀਚਰ ਸੀ ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਨੇਡਾ ਗਏ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਹਿਲਾ-ਫੁਸਲਾ ਕੇ ਮੰਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਕੋਨੇਡਾ ਬੁਲਾ ਲੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾ ਦੱਸੀਂ। ਮਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਮਾਮਾ ਕੋਨੇਡਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਪਾਪਾ ਮਨ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ ਜੋ ਸਦਾ ਦੂਜੇ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਚਾਹੇ ਮੀਂਹ ਹੋਵੇ, ਝੱਖੜ ਹੋਵੇ, ਧੁੱਪ ਹੋਵੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਾਗਜ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਮੇਰੀ ਬੀਜੀ ਦੇ ਚਾਚੇ, ਤਾਏ, ਤਾਈਆਂ, ਚਾਚੀਆਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਨਾ ਤੇ ਮਾਮਾ ਨੇ ਲੁਕੋਅ ਰੱਖਿਆ। ਇੱਕ ਸਾਜਿਸ਼ ਰਚੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਉਸ ਸਾਜਿਸ਼ 'ਚ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਬਾਅਦ 'ਚ ਪਾਪਾ ਜਦੋਂ ਕਲਪਦੇ ਸਨ। ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਬੈਠ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਹਰ ਥਾਂ ਬੈਠ-ਬੈਠ ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਝਦੇ ਸਨ। ਲੰਮੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਤੇ ਬਹਿਸਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ, “ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਸੱਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ?” ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ 'ਚ ਸਟੈਂਡ ਲੈਣ ਦਾ ਦਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਖੋਰੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਲਈ ਮੁਹੱਬਤ ਆੜੇ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਸਟੈਂਡ ਨਾ ਲੈ ਸਕੇ। ਨਾਨਕੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਹਰ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਘਰ ਆ ਕੇ ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਜਿਸ ਕਮਰੇ 'ਚ ਟਿਕ ਕੇ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ, ਕਲਪਦੇ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ, “ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਧਰੋਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ... ਦੱਸੋ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਕਿਹੜਾ ਰੋਕ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਹਰਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਭਰਾ) ਨੂੰ ਕਿ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ (ਮੇਰੇ ਛੋਟਾ ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ/ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2009/ 20

ਮਾਮਾ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਸੈੱਟ ਕਰ। ਉਏ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੇਰਖਾਹ ਆ। ਮੈਥੋਂ ਵੱਧ ਕੌਣ ਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ... ਯਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਲੁਕਾਅ ਰੱਖਿਆ। ਹੈ? ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ।”

ਹੈਰਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਪਾਪਾ ਬੋਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਕ੍ਰਿਝਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਉੱਠ ਉੱਠ ਕੇ ਘਰ 'ਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਦਾਦੇ ਦੀ ਆਲਮਾਰੀ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ, ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ, ਫੇਰ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਹੁੰਦਾ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮੇਰਾ ਦਾਦਾ, ਭੱਠੇਦਾਰ ਮਿਸਤਰੀ ਰੱਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀਉਂਦਾ ਐਸੀ ਦੀ ਤੈਸੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਨਕਿਆ ਦੀ, ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਵਜਾ ਦਿੰਦਾ।”

ਪਾਪਾ ਦਾ ਇਹੀ ਦੱਬੂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਵਾਲਾ ਸੁਭਾਅ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ 'ਚ ਵੀ ਰਿਹਾ, ਆਪਣੇ ਸੀਨੀਅਰਜ਼ ਦੀ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨੀ, ਡਰੇ ਰਹਿਣਾ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਤੇ ਛੋਟੀ ਪੋਸਟ ਵਾਲਿਆਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾਣੀ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਟੋਕਦੀ ਸਾਂ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਜਦ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦੀ ਸਾਂ ਸੀਨੀਅਰ ਕੁੱਝ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ 'ਵਿਸ਼' ਤੱਕ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਸਾਂ। ਐਦਾਂ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਪਾਪਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦੀ ਸਾਂ। ਜਿੱਦਣ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡੀ 'ਅਸਤੀਫ਼ਾ' ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਬਸ ਛੱਡੀ ਤਾਂ ਛੱਡੀ। ਮੁੜ ਕੇ ਮੂੰਹ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਨੌਕਰੀ ਵੱਲ। ਪ੍ਰੈਵੀਡੈਂਟ ਆਦਿ ਦਾ ਪੈਸਾ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸੀ ਸਰਕਾਰੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਜੁਆਬ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੇਰ ਪਾਪਾ ਦੇ ਭੋਲੇਪਣ ਤੇ ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵੇਰ ਪਾਪਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੱਡੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬੈਠੇ ਮੇਰੇ ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਮਸਾਂ ਹੀ ਜਦ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਛੱਡੀ ਤਾਂ ਅਵਾਰਗੋਣ ਬੁੜ ਬੁੜ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਪਾਪਾ ਮੂਹਰੋਂ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਅਪਸੈਂਟ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲੱਗੇ, ਫੇਰ ਘਰ 'ਚ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਘੁੰਮੀ ਜਾਣ... ਮੈਂ ਜਲੰਧਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਏ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਐਸੀ ਕਰਾਰੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ। ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ, ਤਾਏ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਾਪਾ ਹੈਰਾਨ ਸਨ। ਪਾਪਾ ਦਾ ਇਹ ਦੱਬੂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਭੈਣਾਂ ਭਰਾਵਾਂ 'ਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ 'ਚ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਦੱਬੂ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉਭਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

ਪਾਪਾ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਉਰਦੂ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, 1971 ਦੀ ਜੰਗ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਯਾਨਿ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਬੁਲਾਰੇ ਵੀ ਸਨ। ਸਟੇਜ ਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਦਮਦਾਰ ਤੇ ਬੁਲੰਦ ਸੀ। ਤਲੱਫ਼ਜ਼ ਬਹੁਤ ਕਲੀਅਰ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ 'ਚ ਵੀ ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੇ ਸਰੀ 'ਚ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿਟੀਜ਼ਨ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਇਕ ਅੱਡੇ ਬੁਲਾਰੇ ਸਨ। ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਉਹ ਲੜੀਵਾਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਨੌਲਜ਼ ਸੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਣ ਜੋ ਪਾਪਾ 'ਚ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਣ। ਉਹ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਾਗਰ ਸਨ ਜੋ ਅਮੁੱਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਠੋ ਭੈਣ ਭਰਾ ਤੇ ਮਾਂ ਇੱਕ ਘਰ 'ਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭਰਾ, ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਤੋਂ ਭਤੀਜਾ, ਪੋਰਟ ਅਲਬਰਨੀ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਭਰਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਭੈਣ ਤੇ ਸਰੀ ਤੋਂ ਚਾਰ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਤੇ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਮੈਂ। ਅਸੀਂ ਜਦ ਪਾਪਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਇੰਜ ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ/ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2009/ 21

ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਪਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਜਾਂ ਪਾਪਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ 'ਚ ਪਾਪਾ ਸੀ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਉਹ ਸਭ ਭੈਣਾਂ-ਭਰਾਵਾਂ, ਦੋਹਤੇ, ਦੋਹਤਰੀਆਂ, ਪੋਤੇ, ਪੋਤਰੀਆਂ, ਤੇ ਪਤਨੀ ਸਭ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਐਨਾ ਪਿਆਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਾਪਾ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਕੇਅਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਫ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੱਗਦਾ ਕਿਉਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਪਾਪਾ ਨੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਮਹਿਲਪੁਰ ਕਾਲਿਜ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸਾਂ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੇਡਾਂ 'ਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀ ਸਾਂ। ਬੱਸ ਫੜ ਕੇ ਬਡੋਸਰੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸਾਂ। ਬੱਸ ਅਕਸਰ ਲੇਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਸਦਾ ਅੱਡੇ ਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੀ ਬੱਸ ਉਡੀਕਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ 'ਬੇਵੀ' ਕੰਮ ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਬਰਫ਼ ਪੈਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਸੜਕ ਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦੀ ਬੱਸ ਉਡੀਕਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਪਰ ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭੁੱਲਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤਿੰਨ ਭੈਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ... ਤਾਂ ਵੀ ਪਾਪਾ ਨੇ ਜਲੇਬੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਖੁਆਈਆਂ। ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ 'ਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਕਿਹੜਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਨਿੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਇੱਕ ਵੇਰ 'ਚੰਨ' ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ ਤਾਂ ਪਾਪਾ ਨੇ ਛੰਨੇ 'ਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਕੇ ਉਸ 'ਚ ਚੰਨ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਲਿਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੁਖਣ ਆ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪਾਪਾ ਮੈਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹੇ, ਉਹ ਕਦੀ ਸਾਹ ਲੈਣ ਰੁੱਕਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰੋਣ ਲੱਗਦੀ ਉਹ ਫੇਰ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ।

ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਵੇਰ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਉਹ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਨਾਲ ਕੀੜਿਆਂ ਦੇ ਭੌਣ ਨੂੰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਘੁਮਾਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਰੋ ਪਈ। ਪਾਪਾ ਰੌਣਾ ਸੁਣ ਕੇ ਇਉਂ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਨੱਠੇ ਜਿੰਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਨਹੋਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਜੋ ਮੰਗਦੀ ਸਾਂ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਤੇ ਵੀ ਹੱਥ ਰੱਖਦੀ ਸਾਂ ਲੈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਿਆਣਾ ਰੌਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਕ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਕਿਸੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੱਲ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ। ਪਾਪਾ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਤੀਰ ਵੱਜਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੱਲ ਆਈ ਗਈ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਪਾਪਾ ਜਦ ਵੀ ਗੱਲ ਤੁਰਦੀ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੁਣੇ ਗਏ, “ਹਰਦੀਸ਼ ਕੌਰ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਲਈਆਂ ਸਨ ਖ਼ਸਮਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੱਸ ਤੂੰ ਕਾਹਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋ?”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ “ਹੈ” ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਤੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਦਿਲ ਤੇ ਅਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਕੇ, ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ-ਬੀਜੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਭੈਣ ਤੇ ਭਰਾ ਸਮੇਤ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। 1984 'ਚ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਜੀਣਾ ਮੁਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨਮੋਸ਼ੀ, ਬਦਹਵਾਸੀ ਤੇ ਟੌਰਚਰ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਕੇ ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਐਸ. ਟੀ. ਡੀ. ਦੇ ਬੂਥ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। “ਪਾਪਾ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਆ।”

“ਹੈ??” ਪਾਪਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ‘ਹੈ’ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਤੇ ਉੱਕਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿੰਨੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਉਹ “ਹੈ??” ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ... ‘ਹੈ??’ ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ/ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2009/ 22

ਅਸਲ 'ਚ ਇਹ ਭੋਲਾਪਣ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ? ਭਲਾ ਏਨ੍ਹੀਂ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਕੀ ਗੱਲ ਸੀ? ਧੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਦੇਖਣੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ... ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਝੱਲਣੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਸਾਰੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਤੀ ਥੋੜੇ ਮਿਲਦੇ ਨੇ?

ਮੈਂ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਅੱਜ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖ ਕੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਸਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ, ਮਾਂ ਨਾਲ, ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ, ਆਲੋਚਕਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗਿਲਾ ਹੈ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ, ਰੋਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਦਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਗਨੋਰ ਕੀਤਾ, ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਰੱਬ ਨਾਲ ਵੀ ਗਿਲਾ ਹੈ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਗਨੋਰ ਕੀਤਾ...। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗਿਲਾ, ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ, ਕੋਈ ਰੋਸ਼ਾ, ਕੋਈ ਰੰਜਿਸ਼ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਜਿਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਇਗਨੋਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਦੀ ਮੇਰਾ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਸੀ ਜੋ ਬਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਨੇਮ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੀ ਕੋਅਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਦਾ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ 'ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ' 'ਚ ਰਹਿਣਾ, ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਰਨੀ, ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਨਾਮ ਜੱਪਣਾ। ਮੂੰਹ ਢੱਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੌਣਾ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਟਿਆਈ, ਅਚਾਰ, ਤਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਖਾਣੀਆਂ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਪੀਣੀ। ਸਿਹਤ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਹਰ ਚਿੱਠੀ 'ਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕਰਦੀ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਭਾਣਜਿਆਂ ਨੂੰ ਏਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ 'ਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਗਨੋਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਪੈਸਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਣਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਦੀ ਸੀ। ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਦਾ ਮੈਨੂੰ ਡਿਸਟਰਬ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

ਪਰ ਪਾਪਾ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਭਾਵ ਭੈਣ, ਭਾਣਜੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਲਈ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਗਨੋਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧੀ ਪੁੱਤ ਲਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁੱਝ ਗਲਤੀਆਂ ਕਹਿ ਲਏ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਸਾਡੇ ਪੁੱਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਲੇਪਣ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਿਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਗਲਤੀਆਂ ਮੰਨ ਲਵਾਂ। ਕਿਵੇਂ?

ਜਿਵੇਂ ਜਦ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ ਜਲਮੋ-ਸਿਤਮ ਵੱਧਦੇ ਗਏ, ਗੱਲ ਕੋਰਟ-ਕਚਿਰੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਮੈਂ ਜਾਰੋ ਜ਼ਾਰ ਰੋ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਭੂਆ ਦੀ ਧੀ ਪਰਤੀਮ ਕੌਰ ਸੀ। ਉਹ ਤੱਥ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਕੋਈ ਨਾ ਆ ਲੈਣ ਦੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਇੰਡੀਆ, ਮੈਂ ਪੁੱਛੁਗੀ ਬਈ ਕਾਹਦਾ ਤੂੰ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ, ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਨੇ ਭੋਰਾ ਇਨਕੁਆਰੀ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਬਈ ਕਿੱਥੇ ਧੱਕਾ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਕੁੜੀ ਨੂੰ। ਖੁੱਤੀ ਭਰ ਘਰ ਜਿੱਥੇ ਤੋਰ ਤੀ। ਕੁੜਮ ਲੱਗਾ ਸਟੋਰਕੀਪਰ। ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਗੱਲ ਗੱਲ ਤੇ ਗਾਹਲ ਕੱਢਦਾ। ਨਾਲ ਮਾਰਦਾ ਠੁੱਡੇ। ਬਈ ਟੱਬਰ ਸਾਰਾ ਲੰਘਾ ਕੈਨੇਡਾ। ਨਾਲੇ ਮੰਗਾ ਬਾਹਰੋਂ ਪੈਸਾ। ਲਾਹ ਸਾਡੇ ਕਰਜ਼ੇ। ਮੈਂ ਕਹਿਨੀ ਆ, ਚਲ ਵੱਡੇ ਨਾਲ ਨਾ ਸਹੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਬਰਾਬਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਤਾਂ ਕਰੇ ਬੰਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ। ਪਾ ਤੀ ਸੈਸੀਆਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਉਹ ਤੋੜ ਤੋੜ ਖਾਂਦੇ ਆ ਹੁਣ ਜਾਨ... ਸਭ ਮਾਮੇ ਦੀ ਗਲਤੀ ਆ।"

ਪਰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀ। ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਪਾਪਾ ਤਾਂ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ। ਬਥੇਰੇ ਠੁਕਰਾਏ ਪਰ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਛੇਤੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ/ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2009/ 23

ਪਾਪਾ-ਬੀਜੀ ਤੇ ਭੈਣ ਤੇ ਭਰਾ ਦੀ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਵੀ ਮਿਥੀ ਗਈ ਸੀ। ਤੇ ਬੀਜੀ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, "ਨਾ ਇਹਦਾ ਕੁਆਰ ਕੁੱਲ੍ਹਾ ਪਾ ਕੇ ਜਾਣੈ ? ਵਿਆਹ ਕੇ ਜਾਣੀ ਆ। ਹਰ ਹਾਲ...।" ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ 'ਹਾਂ' ਕਹਿ ਦੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਪਾਪਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ ਨਾ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੁੱਖ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣੀ।

ਏਦਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਗਲਤੀਆਂ ਜੋ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਲਾਪਣ ਮੰਨਦੀ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਤੇ ਖਰਚ ਵੀ ਕੀਤੇ, ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਵੀ ਰਖਵਾਈਆਂ। ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੱਚੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲਾਂ 'ਚ ਕਿਉਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਨੇ। ਕਾਨਵੈਂਟ 'ਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਏ? ਕਿਉਂਕਿ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਜਦੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਾਨਵੈਂਟ 'ਚ ਪੜ੍ਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਹਰ ਕਦਮ ਤੇ ਮਾਤ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਰੱਕੀਆਂ 'ਚ ਤੇ ਸੈਲਫ਼ ਕਾਨਫੀਡੈਂਸ 'ਚ ਵੀ।

ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਝੱਖੜ ਝੁੱਲਦਾ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਨਾ ਭੇਜਦੇ। ਬੱਚੇ ਪਰਸੈਂਟੇਏਜ਼ 'ਚ ਬਾਕੀ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹੀ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਪਾਪਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੰਦੇ। ਆਪ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬੱਚੇ ਕੀ ਸਬਜੈਕਟ ਲੈ ਰਹੇ ਨੇ, ਕੀ ਫਿਊਚਰ ਚੁਣਨਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਬੱਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੋਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੀ. ਐੱਡ. ਕੀਤੀ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਐਮ. ਫਿੱਲ. ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਦਿਲ ਚੁਰਾਉਂਦੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਾ ਕੇ ਸਕੂਲ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਬੱਸ ਪਾਪਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਸੀ। ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਵੇਰ ਬਾਰਵੀਂ 'ਚ ਪੁਲਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ 'ਚ ਕਪਾਰਮੈਂਟ ਆ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਗਲਤ ਕਿਤਾਬ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹੀ। ਰਿਜਲਟ ਆਉਣ ਤੇ ਮੈਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਤਾਂ ਪਾਪਾ ਕਹਿੰਦੇ, "ਖਸਮਾਂ ਨੂੰ ਖਾਵੇ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਾ ਸਹੀ ਬੱਸ ਤੂੰ ਰੋ ਨਾ।" ਭਲਾ ਇਹ ਵੀ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਬਸ ਉਹ ਰੋਣਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੱਜ ਪੱਚੀ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸਭ ਤੋਂ ਦੂਰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਰਹਿੰਦਿਆਂ! ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਪਾਪਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਸਨ ਉਦੋਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਜਦ ਵੀ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਪਾ ਸੁਫਨੇ 'ਚ ਆਉਂਦੇ ਨੇ... "ਖਸਮਾਂ ਨੂੰ ਖਾਵੇ ਸਭ ਕੁਝ ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ, ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੰਨ ਖਿੱਚ ਦਊਂਗਾ ਉਹਦੇ ਜਿਹੜਾ ਤੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕਰਵੇ...।"

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਪਰ ਸੁਫਨੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਦਿਲ ਵਧਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ, "ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੰਨ ਖਿੱਚ ਦਊਂਗਾ ਉਹਦੇ...।"

ਬਸ ਕੁਝ ਪਛਤਾਵੇ ਨੇ ਮਨ 'ਚ ਕਿ ਕਾਸ਼! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀਆ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਛਪਵਾ ਸਕਦੀ ਤੇ ਕਾਸ਼! ਪਾਪਾ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਂਦੇ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ। ਛੁੱਟੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾਗੀ ਤੋਂ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠਦੀ। ਜਿੰਦਾਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਪੁੱਛਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ, "ਪਾਪਾ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਓ"

"ਬਚਪਨ 'ਚ (ਉਹ ਯਾਦ ਕਰਦੇ) ਹਾਂ ਮੈਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਬੂਟ ਪਾ ਕੇ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਬੋਰੀ ਤੇ ਬਸਤਾ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਰਤਾਰੇ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਤੱਕ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਟਾਹਲੀ ਥੱਲੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁੜ 'ਚ ਚਰੀ ਕੱਟ ਕੇ ਨਾਲ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਮਾਤ 'ਚ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ/ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2009/ 24

ਛੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਰਾਮਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਨਲਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੋੜਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੁੱਕ ਭਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲੈਂਦਾ।”

“ਖਾ ਲੈ ਖਰਚ ਲੈ ਪੁੰਨ ਤੇ ਦਾਨ ਕਰ ਲੈ,
ਜਿੰਦ ਵਿੱਚ ਅਜਾਬ ਦੇ ਪਈ ਰਹਿਣੀ।

ਪਾਪਾ ਅਕਸਰ ‘ਜਿੰਦਗੀ ਬਿਲਾਸ’ ਗਾਉਂਦੇ, ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਗਾਉਣ ਲੱਗਦੀ... ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਜਿਵੇਂ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਸੁਣਨ ਲੱਗਦੀ। ਇੱਕ ਪਿਓ ਤੇ ਧੀ ਦੀ ਲੈਅ ਨੂੰ।

ਮੁੰਬਈ ਪਾਪਾ ਇੱਕ ਵੇਰ ਵੀ ਨਾ ਆਏ। ਕਾਸ਼! ਇੱਕ ਵੇਰ ਆਉਂਦੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸੰਦ ਦੇ ਖਾਣੇ ਬਣਾਉਂਦੀ, ਸੁੱਕਾ ਮੀਟ, ਪਾਲਕ ਤੇ ਬਾਥੂ ਦਾ ਸਾਗ, ਧੋਵੇਂ ਮਾਂਹ ਦੀ ਤੇ ਸਾਬਤ ਮਸਰਾਂ ਦੀ ਦਾਲ। ਮੇਥੀ ਵਾਲੀ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਸੂਜੀ ਦਾ ਸੌਗੀ ਵਾਲਾ ਕੜਾਹ। ਸੌਗੀ ਪਾ ਕੇ ਬਣਾਈ ਤੁੜਕੇ ਵਾਲੀ ਚਟਨੀ। ਖੂਬ ਕੜਿਆ ਦੁੱਧ, ਦੁੱਧ ‘ਚ ਛੁਹਾਰੇ, ਹਰੀਆਂ ਭੁੰਨੀਆਂ ਛੱਲੀਆਂ, ਚੂਪਣ ਵਾਲੇ ਅੰਬ, ਭੁੰਨੀਆਂ ਹੋਲਾਂ। “ਇਹ ਤਾਂ ਰੁੱਤ ਦੇ ਮੇਵੇ ਨੇ... ਫੇਰ ਕਿੱਥੇ ਲੱਭਣੇ ਆ...!” ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ। ਪਾਪਾ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦੀ, ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਗੋੜਾ ਮਾਰਦੀ, ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਮੁੱਢ ਬੈਠਦੀ... ਇਹੀ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ... ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਮੇਲੇ ਜਾਂ ਸਿਨੇਮਾ ਜਾਣ ਦੀ ਜਿੰਦ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, “ਮੇਲੇ ‘ਚ ਕੀ ਆ... ਸਿਨੇਮੇ ‘ਚ ਕੀ ਪਿਆ... ਜਾਓ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਗੋੜਾ ਮਾਰੋ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਤੇ ਬੈਠੋ, ਵੇਖੋ ਤਾਂ ਸਹੀ ਕਿੰਨਾ ਸੁਹਣਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੈ।” ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਸਾਂ... ਪਰ ਹੁਣ ਪਛਤਾਵਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਅਸੀਂ ਉਦਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੰਦਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਲੇ ਤੇ ਸਿਨੇਮੇ ਨਾਲੋਂ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵੇਖੋ।

ਅਖੀਰਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ‘ਚ ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਕੋ ਗੱਲ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, “ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਤੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੋਵੇ।”

ਫੇਰ ਸਬੱਬ ਬਣਿਆ, ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਸਾਂ! ਪਾਪਾ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਦੀ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੁਣਦੀ ਸਾਂ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਪਰ ਪਛਤਾਵਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਪਾਪਾ ਨੇ ਸੁਆਸ ਛੱਡੇ ਤਾਂ ਉਸ ਅਖ਼ਰਲੀ ਘੜੀ ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਕਾਮਨ ਰੂਮ ਦੀ ਗੋਲਰੀ ‘ਚ ਬੈਠੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ ਕੁੜੀ ਕੋਲੋਂ ਉਸਦੇ ਡਾਇਵਰਸ ਦੀ ਸਟੋਰੀ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸਾਂ।

ਪਤਾ : 2 / 402, ਉਸ਼ੀਵਾੜਾ ਮਹਾਡਾ, ਉਪੋਜਿਟ ਉਸ਼ੀਵਾੜਾ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ, ਅੰਧੋਰੀ (ਵੇਸਟ)
ਮੁੰਬਈ-53 (ਮੋਬਾਇਲ 098190-77617)

ਕਹਾਣੀਕਾਰ
ਬੀ. ਐਸ. ਬੀਰ
ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ
ਏਹ ਕੇਹਾ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ !
ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ
ਮਹਿਰਮ ਬੁਕ ਕਲੱਬ, ਨਾਭਾ
ਮੁੱਲ 60 ਰੁਪਏ

ਪਾਰੇ ਵਰਗਾ ਆਦਮੀ / ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ

ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾਂ-ਮੈਨੂੰ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾ ਬੋਲਦ’ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਵੱਡੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੈਮਿੰਗਵੇ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਓਲਡ ਮੈਨ ਐਂਡ ਦਾ ਸੀ’ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਢੇ ਮਛੇਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਹੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੋਵੇ।

ਜਦੋਂ ਵੀ ਬਾਪ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ‘ਪਾਪਾ’ ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਂ, ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਛੇਆਂ-ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬਾਲ ਸਾਂ। ਬਾਪ ਨੇ ਉਦੋਂ ਮੁਸ਼ੇਵਾਲ ਪਿੰਡ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਟੈਂਪੂ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਬਾਪ ਨੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਉਣ ਉਪਰੰਤ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੁਸ਼ੇਵਾਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਦੋਂ ਸੋਮ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਬੂਝੇ, ਦੱਬ-ਸਰਕੜਾ ਪੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਕੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ। ਆਏ ਸਾਲ ਸੋਮ ਨਾਲ ਫਸਲ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਫੜ ਕੇ ਲਾਏ ਵੀ ਪੂਰੇ ਨੀ ਸੀ ਹੁੰਦੇ। ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਪੱਲੇ ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰੀਆਂ ਮਿੱਧੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੋਫੀਆਂ ਭਾਅ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਬਾਪ ਨੇ, ਜ਼ਾਮਨੀ ਰਕਮ ਤਾਰਕੇ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਉਪਰ ਸਵਾਰੀਆਂ ਢੋਣ ਵਾਲਾ ਟੈਂਪੂ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਟੈਂਪੂ ਦਾ ਚਾਅ ਚੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਧਰਮਕੋਟ-ਕੋਟ ਈਸੇ ਖਾਂ ਲਿੰਕ ਸੜਕ ‘ਤੇ ਦੌੜਦਾ ਇਹ ਟੈਂਪੂ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੌੜਦਾ। ਅਸੀਂ ਗਲੀ ਦੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਨਿਆਣੇ ਦੁੜੰਗੇ ਮਾਰਦੇ, ਪਿੰਡੋਂ ਡੇਢ-ਦੋ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪੈਂਦੀ ਸੜਕ ਜਿਥੋਂ ਟੈਂਪੂ ਨੇ ਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੱਕ, ਰੋਟੀ ਫੜਾਉਣ ਜਾਂਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਦਸੀ-ਦਸੀ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਚਾਅ ਨਾਲ ਟਪੂਸੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਆਉਂਦੇ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਟੈਂਪੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਰੰਗ ਦਿਖਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਟੈਕਸ ਵੀ ਤਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਡੀ. ਟੀ. ਓ. ਥਾਂ-ਕੁਥਾਂ ਰੋਕ ਕੇ ਖੜ ਜਾਂਦਾ। ਸਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾੜੇ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਚਵਾਨੀ-ਅਠਿਆਨੀ ਵਾਲੀ ਭਾਨ, ਡੀ. ਟੀ. ਓ ਮਰੁੱਠ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਦਿਉ ਘਰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਉੱਤੋਂ ਬਾਪ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਮੂੰਹ-ਕੂਲ। ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਕਿਰਾਇਆ ਵੀ ਨਾ ਦਿੰਦੀਆਂ। “ਚੰਗਾ ਬਾਈ ਬਾਵਿਆ...। ਤੇਰੇ ਟੈਂਪੂ ਨੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਰੇ ਲਾਕੇ ਨੂੰ ਮੌਜ ਲਾਈਓ ਆ।” ਕਹਿਕੇ ਮੌਜ ਨਾਲ ਘਰ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਆਥਣੇ ਬਾਪ ਭਾਂਅ-ਭਾਂਅ ਕਰਦਾ ਝੋਲਾ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਵੜਦਾ ਜੋ ਮਾਂ ਬੁਝੇ ਜਿਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਫੜਕੇ ਕਿੱਲੀ ‘ਤੇ ਟੰਗ ਦਿੰਦੀ। ਟੱਬਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ‘ਤੇ ਫਿਕਰ ਚਿੰਤਾ ਦੀਆਂ ਗੂੜ੍ਹੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਫਿਰਨ ਲੱਗਦੀਆਂ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿਆਣੇ ਉਦੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸਾਂ।

ਸੜਕ ‘ਤੇ ਅਠਖੇਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਟੈਂਪੂ ਹੁਣ ਅੜੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਮਾਰ ਖੋਰੇ ਸਾਹਨ ਵਾਂਗ ਸੜਕ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਾਲੇ ਅੜ ਖੜੋਂਦਾ। ਕਦੇ ਸਪੈਂਡਲ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ, ਕਦੇ ਕੜਕ-ਕੜਕ ਕਰਕੇ ਚੈਨ ਟੁੱਟਦੀ, ਕਦੇ ਗਲ ਜਿਹਾ ਲਹਿ ਕੇ ਪਾਸੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਕਦੇ ਟਾਇਰ ਪਾਟ ਜਾਂਦਾ-ਕਦੇ ਤੇਲ ਪਾਈਪ। ਕਦੇ ਗੋਅਰ ਅੜ ਜਾਂਦਾ। ਟੈਂਪੂ ਛੇਆਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੁੱਢਾ-ਬੁੱਢਾ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਪ ਵਲੋਂ ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਇਹ ਕਿੱਤਾ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਬਾਪ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਪਾਕ-ਸਾਫ਼। ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਟੈਪੂ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਡਰਾਈਵਰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਲੁੰਈ ਫੁੱਟਦੀ ਵਾਲਾ ਇਹ ਮੁੰਡਾ, ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਡੀ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਆਸ਼ਕੀ ਵੱਧ ਕਰਦਾ, ਟੈਪੂ ਵੱਲ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ। ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ, ਸ਼ਹਿਰ ਗੇੜਾ-ਸੇੜਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵੱਧ ਢੋਂਗਦੇ। ਇਸ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਭਰਿਆ ਭਰਾਇਆ ਗੇੜਾ ਵੀ ਮਿਸ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਟੈਪੂ ਭਰ ਜਾਣ ਤੇ ਸਹੀ ਵੇਲਾ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਨਾ ਤੋਰਦੇ। ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਲੋਂ ਬੱਸ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ, ਸਵਾਰੀਆਂ ਬੱਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਵੜ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਫਿਰ ਬੱਸ ਦੇ ਪਿਛੇ-ਪਿਛੇ ਖਾਲੀ ਟੈਪੂ ਭਜਾਈ ਲਿਜਾਂਦੇ। ਬਾਪੂ ਦੀ ਭਲਮਾਨਸੀ ਦਾ ਨਜਾਇਜ਼ ਹੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੱਖ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਂਦੇ। ਆਖਰ ਉਹੀ ਹੋਇਆ... ਜੋ ਹੋਣਾ ਨਿਸਚਿਤ ਸੀ। ਟੈਪੂ ਸੜਕ 'ਤੇ ਦੌੜਨ ਦੀ ਜ਼ਹਿਮਤ ਛੱਡਕੇ ਘਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਜਾਮੂਣ ਦੇ ਰੁੱਖ ਥੱਲੇ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ। ਕਮਾਈ ਆਉਣੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਦੇ ਪਹਾੜ ਟੱਬਰ ਸਿਰ ਟੁੱਟ ਪਏ।

ਜਦੋਂ ਘਰ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਜੀਅ ਗਰੀਬੀ ਨਾਲ ਘੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਨਿਆਣੇ ਟੈਪੂ ਦੁਆਲੇ ਬਾਂਦਰ ਟਪੂਸੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਟੈਪੂ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜਕੇ ਜਾਮਣ ਤੋੜਦੇ। ਖੜੇ ਟੈਪੂ ਦੇ ਸਟੇਰਿੰਗ ਨੂੰ ਘੁਮਾਈ ਜਾਂਦੇ। ਟੈਪੂ ਉਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਰਗਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਸਟੇਰਿੰਗ, ਲੀਡਰ ਲੋਕ ਖੜੇ ਦਾ ਹੀ ਘੁਮਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਹੁਣ ਘਰ ਵਿੱਚ ਖੋਸ ਬੁਨਣ ਵਾਲੀ ਖੱਡੀ ਚਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਖੱਡੇ ਵਿੱਚ ਲੱਤਾਂ ਲਮਕਾਅ ਕੇ ਟਿੱਕ-ਟਿੱਕ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਧਰੋਂ ਬੈਂਕ ਵਾਲੇ ਟੈਪੂ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਵਸੂਲਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਗੇੜੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬੁਧੇ ਵਲ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ। “ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਊ? ਆਂਏ ਤਾਂ ਭੁੱਖੇ ਮਾਰਜਾਂਗੇ।” ਮਾਂ ਸੁਆਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ।

“ਕੁਛ ਨੀ ਹੁੰਦਾ? ਸਭ ਠੀਕ ਹੋਜ਼ੂ। ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਮੇਹਰ ਕਰੂ। ਇਹ ਸਭ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਹੁੰਦਾ। ਦਿਨ ਫਿਰ ਜਾਣਗੇ। ਆਹ ਦਿਨ ਨੀ ਰਹਿਣੇ।” ਬਾਪ ਦੀਆਂ ਬੁਝੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਸ਼ਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੀ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਬੈਂਕ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਦੋਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਫੜਨ ਆ ਪਏ। ਭਿਣਕ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਪਾਪਾ ਖੱਡੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਤਖਤਿਆਂ ਉਹਲੇ ਲੁੱਕ ਗਿਆ। ਬੈਂਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਿੰਟ, ਇਧਰ-ਉਧਰ ਵੇਖ ਝਾਕ ਕੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਛੇਤੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇ ਕੇ ਮੁੜ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਬਾਪ ਤਖਤਿਆਂ ਦੇ ਉਹਲੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੂੰਹ ਵਿਸਾਰ ਵਰਗਾ ਪੀਲਾ-ਭੂਕ। ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਐਨਾ ਬੇਵੱਸ-ਲਾਚਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਐ-ਖੇਡਣ ਦੀ ਉਮਰ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੰਜ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਫੌਜੀ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ 1962 ਅਤੇ 1965 ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲਾ ਜਵਾਨ ਜਲਾਲਤ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਅੱਜ ਵਾਗੂੰ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਕੇ ਹਰ ਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਸਿਆਂ... ਫਿਕਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾਂ ਪਾ ਲੈਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

“ਬਾਵਾ ਸਿੰਹੁ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਟੁੱਟਾ ਪਿਆ। ਟੱਬਰੀ ਵੱਡੀ ਐ। ਕੰਮ ਚੱਲਿਆ ਕੋਈ ਨੀ... ਕਰਜ਼ੇ ਨੇ ਦੱਬ ਲਿਆ। ਬੈਂਕ ਆਲੇ ਰੋਜ਼ ਗੇੜਾ ਮਾਰਦੇ ਆ... ਆਏ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਦਿਨ ਲੁਕ ਜੂ... ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਲੱਗਦੈ ਔਕਿਆ ਫਾਹਾ ਲੈਜੂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ...” ਅਜਿਹੀ ਲੋਕ ਭਾਖਿਆ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸੁਣਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦਹਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਬਾਪੂ ਚਟਾਨ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਐਨੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਢੇਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਢਾਹੀ।

ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵਾਹ ਨਾ ਚੱਲਦੀ ਵੇਖ ‘ਪਾਪਾ ਜੀ’ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਭਾਰਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੇਟ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ। ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਗੁਡਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਬੈਠਣਾ ਉਸ ਲਈ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਹੌਂਕਣੀ ਚੜ ਜਾਂਦੀ। ਖੇਤੀ ਦਾ ਔਖਾ ਭਾਰ ਕੰਮ ਉਸਦੇ ਵੱਸ ਕਿਥੇ ਸੀ। ਕਈ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਪ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੰਦ ਚੜਦਾ। ਬਾਪ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਲਾਲ ਸਿੰਹੁ ਇਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ।

“ਫੌਜੀਆ! ਫੌਜ 'ਚ ਖਾਧੇ ਮੁਰਗੇ ਢਿੱਡ 'ਚ ਬਾਂਗਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਣੇ ਆਂ।” ਉਹ ਨਸ਼ਤਰ ਲਾਉਂਦਾ।

“ਲਾਲ ਸਿਆਂ! ਟੈਮ-ਟੈਮ ਦੀ ਗੱਲ ਐ। ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਦੇ ਟੈਮ ਆਉ... ਫੇਰ ਮੁਰਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧੌਣਾ ਮਰੋੜਨ ਲੱਗ ਜਾਂਗੇ।” ਦਿਹਾੜੀ ਨਾਲ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਘਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਸੌਖਾ ਬਲਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਸ਼ਰੀਕੇ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਸੂਲ ਉਠ ਪਿਆ ਸੀ। ਲਾਲ ਨੇ ਜੱਟ ਨੂੰ ਉਂਗਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, “ਬਾਵਾ ਤਾਂ ਮੁਫਤ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਪਾੜਦਾ। ਕੰਮ ਨੀ ਕਰਦਾ। ਮੁਫਤ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਲੈਂਦਾ... ਇੱਕ ਜੁਆਕ ਜਿੰਨਾ ਕੰਮ ਨੀ ਹੁੰਦਾ ਇਹਤੋਂ।”

“ਕੀ ਕਰੀਏ?”

“ਕਰਨਾ ਕੀ ਐ? ਜੁਆਬ ਦੇਹ।” ਤੇ ਜੱਟ ਨੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

“ਫੌਜੀਆ! ਤੂੰ ਵਈ ਰਮਾਨ ਕਰ ਚਾਰ ਦਿਨ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਨਾ ਆਵੀਂ। ਮਾਲਕ ਨੇ ਆਖਿਆ।” ਲਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਬਾਪ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਰੰਬੀ ਡਿੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਲਾਲ ਵੱਟ 'ਤੇ ਖੜਾ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਪ ਬੇਵਸੀ ਜਿਹੀ 'ਚ ਉਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਡਾਈ ਕਰਦੇ ਬਾਕੀ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੰਬੀਆਂ ਥਾਏ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

“ਏਹ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ... ਜੇ ਏਹਨੇ ਨੀ ਆਉਣਾ... ਸਾਡਾ ਵੀ ਜੁਆਬ ਐ।” ਹੱਥ ਝਾੜਦੇ ਉਹ ਖੇਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਖੇਤ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਉਸਦੇ ਤੋਤੇ ਉੜ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਲਾਲ ਨਾਲ ਲਾਲ-ਪੀਲਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ, “ਇਹ ਸਾਲਾ... ਆਵਦੇ ਕੋਲੋਂ ਈ ਛੱਡੀ ਜਾਂਦੇ... ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਬਾਵਾ ਸਿੰਹੁ ਨੂੰ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਕੰਮ 'ਤੇ।” ਉਸਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਿੰਨਤ ਤਰਲਾ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿੱਤੋਂ ਵੱਧ ਹੰਡਲਾ ਮਾਰਕੇ ਬਾਪ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੱਧ ਚੜ ਕੇ ਜੋਰ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਪ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਨ ਪੈਣ ਵਾਲਾ ਖੱਪਾ ਪੂਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖੱਪੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੋੜਾ ਪੂਰੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਬੈਂਕ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਘਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਬੱਝੀ ਮੱਝ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੱਝ ਡੇਢ-ਦੋ ਕਿਲੋ ਦੁੱਧ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧਾ ਘਰ ਵਰਤਕੇ, ਬਾਕੀ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਰਮਾਤ ਸੀ, ਕਿਲੋ ਦੁੱਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੱਕਦਾ। ਦਹੀਂ-ਲੱਸੀ ਵੀ ਜੁਆਕਾਂ ਨੂੰ ਪੀਣ-ਖਾਣ ਲਈ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

“ਕਰਮਾ ਵਾਲੀ ਦਾ ਦੁੱਧ ਈ ਬਾਹਲਾ ਸੰਘਣਾ... ਘਰ ਵਰਤਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਲੋ ਈ ਵਾਧੂ ਐ।” ਮਾਂ ਆਖਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਦ ਸੱਚ ਈ ਬੋਲਦੀ ਹੋਵੇ?

ਇੱਕ ਵੇਲੇ ਦਾ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਇਹ ਕਰਮਾ ਵਾਲੀ ਹੀ ਚਲਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਮੱਝ ਦੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਫੇਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਥਣਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗੀਆਂ ਚਿਚੜੀਆਂ ਤੋੜਦੇ। ਖੁਰ ਧੋ-ਧੋ ਸਾਫ ਕਰਦੇ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਾਹ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ, ਮੱਝ ਦਾ ਸੰਗਲ ਖੋਹਲ ਕੇ ਵਪਾਰੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਮੱਝ ਦੀ ਖਾਲੀ ਪਈ ਖੁਰਲੀ 'ਤੇ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਡੀਆਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਹਾਂ

ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਮੱਝ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕੱਟੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਲਾਡ-ਲਡਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥੱਕਦੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮੱਝ-ਗਾਂ-ਬੱਕਰੀ ਆਦਿ ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਐਨਾ ਮੋਹ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੱਝ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਤੋਰ ਕੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਬਚਾ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਮ ਆਇਆ ਪਾਣੀ ਸਾਫ ਕੀਤਾ ਸੀ।

“ਮੱਝ ਦਾ ਲੇਵਾ ਪੁੱਠਾ ਸੀ। ਐਹੇ ਜੁਆ ਜਾਨਵਰ ਘਰੇ ਰੱਖਣਾ ਠੀਕ ਨੀ ਹੁੰਦਾ। ਵਡਾ ਨੀ ਕਰਦਾ। ਵੇਚਣੀ ਠੀਕ ਸੀ। ਆਹ ਦਹੁੰ-ਚਹੁੰ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਐ... ਅਗਲੇ ਹਫਤੇ ਨਵੀਂ ਮੱਝ ਲੈ ਆਵਾਂਗੇ।” ਪਾਪਾ ਦਾ ਇਹ ਅਗਲਾ ਹਫਤਾ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਫੰਡਰ ਅਤੇ ਅਵਾਰਾ ਜਿਹੀ ਗਾਂ, “ਗਊ ਕਿਲ੍ਹੇ ’ਤੇ ਰੱਖਣੀ ਠੀਕ ਐ। ਗਊ ਮਾਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤਾਰ ਦਿੰਦੀ ਆ ਬੰਦੇ ਨੂੰ।” ਆਖਦਿਆਂ ਫੜ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ’ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ। ਅਸੀਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਬਾਪ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਗਾਂ ਨੂੰ ਨਹਾਉਣ ਧਵਾਉਣ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੰਗੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਟਾਇਆ। ਜੇ ਉਹ ਚਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਪੀ ਪੈਨ ਛੁਡਾ ਕੇ ਵੱਗ ਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਸੋਟੀ ਫੜਾ ਦਿੰਦੇ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਤਾਂ ਸੁਪਨੇ ਹੀ ਹੋਰ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੁਕਾਮ ’ਤੇ ਪੁੱਜਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਕ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਗੱਲ ਉਦੋਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤੀਜੀ ਜਮਾਤੇ ਚੜਿਆ ਹੀ ਸਾਂ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਸਾਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲ ਭੈਣ ਜੀ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਲਾਸ ਦਾ ਮੋਨੀਟਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਟਾਲਾ ਮਾਰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਇਸਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ‘ਗਰੀਬ ਕੱਪੜਿਆਂ’ ਕਾਰਨ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲਦੇ ਹਾਣੀ ਮੇਰੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਵੇਖ ਗੁੱਝਾ ਗੁੱਝਾ ਹੱਸਦੇ ਹੋਣ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਕੂਲੋਂ ਘੋਸਲ ਮਾਰ ਲਈ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰਗਾਣੀ ਨੇ ਕਲਾਸ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਕੁਦਰਤੀ ਬਾਪ ਉਸ ਦਿਨ ਅਜੇ ਕੰਮ ’ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਕੂਲੋਂ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਉਹ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੱਛਾਂ ਤੋਂ ਫਟ ਚੁੱਕਾ ਕਮੀਜ਼ ਦਿਖਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਗੁੱਸਾ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ’ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਠਿੱਬੀ ਜੁੱਤੀ ਟਿਕਾ-ਟਿਕਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਗਿੱਚੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, “ਸਾਲਾ ਵੱਡਾ ਨਵਾਬਜ਼ਾਦਾ... ਦਿੰਨਾ ਤੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਪੌਸ਼ਾਕ ਸੰਵਾ ਕੇ... ਪਟਿਆਲੇ ਆਲੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਕਾਕਾ ਜੂ ਹੋਇਆ।” ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਐਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਬਾਪ ਸਾਰੇ ਰਾਹ, ਸਕੂਲ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਟਦਾ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਕੂਲੋਂ ਆਇਆ, ਪਾਪਾ ਜੀ ਕੁੜਤੇ-ਪਜਾਮੇ ਲਈ ਮੋਟੇ ਖੱਦਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਕੱਪੜਾ ਲਿਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁੱਕਲੂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਤੈਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

—ਮੇਰਾ ਕਿਤੇ ਜੀਅ ਨੀ ਕਰਦੈ ਥੋਨੂੰ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਲੈ ਕੇ ਦੇਣ ਨੂੰ। ਮੇਰਾ ਵੱਸ ਚੱਲੇ...।” ਅੱਗੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਗੱਚ ਭਰ ਆਇਆ। ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਘਰਾਲਾਂ ਬਣ-ਬਣ ਕੇ ਕਰੜ ਬਰੜੀ ਦਾਹੜੀ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਮੈਨੂੰ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਪਲੋਸਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬਾਪ ਦੀ ਪੱਕੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਗੁਣ-ਗਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇ। ਆਮ-ਦਲਿਤਾਂ ਵਾਂਗ ਕਾਂਗਰਸ ਉਸਦੇ ਹੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਅੱਸੀਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਜਨ ਸਮਾਜ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਤੰਤੋ ਖੂਨ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਮੁੰਡੇ ਕੰਧਾਂ ’ਤੇ ਹਾਥੀ ਵਾਹੁਣ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਪਾਰਟੀ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਰੈਲੀਆਂ-ਧਰਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ’ਤੇ ਤੁਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਗੋਂ ਦਲਿਤ ਵਿਹੜਿਆਂ ਅਤੇ ਭੱਠਿਆਂ ’ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਕੂਲਿੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਇਹ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਉਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਸ਼ਲੋਕ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਸੁਪਰੀਮੋ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਵੀ ਚੋਂਦੀਆਂ-ਚੋਂਦੀਆਂ ਗਾਹਲਾਂ ਕੱਢਦੇ,

—ਸਾਲੇ ਚਮਾਰਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਆ... ਆਹ ਸਾਡੇ ਛੋਹਰ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਟੇਟੇ ਚੜੇ ਫਿਰਦੇ ਆ... ਭੱਥਾ ਭੰਨਾ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟਣਗੇ। ਚਮਾਰ ਖੁੱਡੇ ਲਾਉਣਗੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀਆਂ... ਬਾਲਮੀਕੀਆਂ ਨੂੰ... ਏਹ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਕੌਮ ਐ... ਬਾਕੀ ਸ਼ੁਭਲਕਾਸਟਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਆ। ... ਸਾਡੇ ਆਲੇ ਸਾਲੇ ਢੋਡਰ... ਮਗਰ ਲੱਗੀ ਫਿਰਦੇ।”

ਪਾਪਾ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ’ਚ ਜੋ ਭਰਿਆ ਸੀ, ਉਹੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਪੀਡੀਆ ਪਈਆਂ ਗੰਢਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ’ਤੇ ਹੰਡਾਈ ਸੀ। ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਭਾਰੀ ਵਿਤਕਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ-ਲਾਈਟ ਇਨ ਫੈਨਟਰੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀਆ-ਰਮਦਾਸੀਆ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਜਾਤੀ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਖਰਾਬ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਾਪ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਅੱਖੜ, ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਾ ਝੁਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਜਾਤੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਕਰਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਬਾਪ, ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਫੀਤੀ ਲੁਆਇਆਂ, ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ’ਚੋਂ ਲੱਗਦਾ ਫੁੱਫੜ ਜੱਗਰ ਸਿੰਘ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, “ਬਾਵਾ ਸੁੰਅ ਨੇ ਸੁਭਾਅ ਨੀ ਬਦਲਿਆ ਸਾਰੀ ਉਮਰ... ਫੌਜ ’ਚ ਵੀ ਪਿੰਡ ਆਲਾ ਈ ਹਸਾਬ ਰੱਖਿਆ। ਇੱਟ-ਖੜਕਾ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਅਫਸਰਾਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਦਾ ਈ ਨੀ ਸੀ। ਗਲਤ ਨੂੰ ਗਲਤ, ਠੀਕ ਨੂੰ ਠੀਕ। ਮੂੰਹ ’ਤੇ ਮਾਰਦਾ ਸੀ ਅਗਲੇ ਦੇ। ਇਹ ਨੀ ਫੌਜ ’ਚ ਚੱਲਦਾ... ਫੌਜ ’ਚ ਕੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨੀ ਚੱਲਦਾ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਘਾਟਾ ਖਾਧਾ ਇਹਨੇ। ਅਸੀਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਬੰਦੇ... ਫੌਜ ’ਚੋਂ ਸੂਬੇਦਾਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਗੇ, ਇਹ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਆ ਗਿਆ ਬੇਰੰਗ ਈ।” ਜੱਗਰ ਪਤਾ ਨੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਬੁਰਿਆਈ?

ਬਾਪ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਦਾ ਭਰਾ ਵੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ-ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਬਾਅਦ ਹੋਈਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਬੀ. ਡੀ. ਓ ਦਫਤਰ ਦੀ ਹੈਂਡ ਕਲਰਕੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਟਿਕਟ ’ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਜਾ ਚੜਿਆ ਸੀ। ਬਾਪ ਦਾ ਚਾਅ ਚੁੱਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਧਰ ਵਿਧਾਇਕੀ ਵਾਲਾ ਬਟੋਰਾ ਪੈਰਾ ਖੱਲੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬਾਪ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਜਾ ਚੜਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ-ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਕਾਰਬਾਈਨ ਨਾਲ ਤਾੜ-ਤਾੜ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦਾ। ਪਿੰਡ ਸੁਸਰੀ ਵਾਂਗ ਸੌ ਜਾਂਦਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਘੁਰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਦੇ। ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਟੱਲੀ ਹੋਇਆ ਨੇਤਾ ਆਂਡ-ਗੁਆਂਢ ਨੂੰ ਬੇਵਜਾ ਗਾਹਲਾਂ ਕੱਢਦਾ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਖੋਰ ਸੀ ਉਸਨੂੰ... ਆਪਣੇ ਅੰਗ-ਪਾਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ,

ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਮੁਹਰੇ ਸਾਨੂੰ ਵਾਂਗ ਖੋਲ੍ਹ ਪਾ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫੌਜ 'ਚ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜਦਾ ਪਰ ਘਰਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾੜ ਕੇ ਬੂਹਾ ਭੇੜ ਲੈਂਦੇ। ਵਿਧਾਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਪਾਈ ਦਹਿਸ਼ਤ ਨੇ ਬਾਪ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਫਤੂਰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਕੂਹਣੀ ਮੋੜ ਕੱਟ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਦਿਨ ਰਾਤ ਬਸਪਾ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਹਾਂ ਵਿੱਚ 'ਹਾਂ' ਭਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਲਈ 'ਬੂਟੀ ਰਾਮ' ਬਣ ਗਿਆ, "ਇਹ ਬੂਟੀ ਨੇ ਈ ਕੌਮ ਦਾ ਭੱਠਾ ਬਹਾਇਐ। ਆਵਦਾ ਕੋੜਮਾ ਪਾਲਿਆ... ਕੌਮ ਜਾਵੇ ਢੱਠੇ ਖੂਹ 'ਚ।" ਉਸਨੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ 'ਤੇ ਤਵਾ ਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

-ਚੂੜੇ-ਚਮਾਰਾਂ ਦਾ ਦਮਾਗ ਨੀ ਠੀਕ। ਰਲਕੇ ਨੀ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਦੇ... ਨਈਂ ਕੀ ਨੀ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਰਲ ਕੇ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰ ਲੈਣ-ਦਿਲੀ ਚਾਰ ਹੱਥ ਦੂਰ ਨੀ ਏਹਨਾ ਤੋਂ। ਸੱਥ ਵਿੱਚ ਖੜਕੇ, ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੁਰ ਤਿੱਖੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਮਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਘਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਆਦਰ-ਭਾਉ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ। ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਦਾਰੂ-ਪਿਆਲੇ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕੋੜਾ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਬਾਪ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਵਿਧਾਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਗੋਂ ਚਿੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਪ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਕਢਾਉਣ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ 'ਚ ਕਈ ਵਾਰ ਪੰਚਾਇਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ, ਪਰ ਵਿਧਾਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਪੰਚੈਤ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਸਬੰਧੀ, ਥਾਣੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮੁਕਲਾਵੇ 'ਤੇ ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਥਾਣੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਬਾਪ ਤੇ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਹੈਕੜਬਾਜ਼ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਐਵੇਂ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਅੰਦਰ ਕਿਉਂ ਵੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਅੱਗਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨ੍ਹੀ ਟੱਕਰਦਾ।

... ਤੇ ਵਿਧਾਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅੱਗਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਟੱਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਜਲਦੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਸਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚੂਰ ਹੋ ਕੇ, ਸਾਡੇ ਘਰਦੇ ਬਾਰ ਮੁਹਰੇ ਆ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਰਬਾਈਨ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਗੋਲੀ ਟੀਅ ਕਰਦੀ ਘਰ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਨਾਲ ਘਸਰਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਈ ਸੀ।

... ਖੜਜਾ ਤੇਰੀ ਵੱਡੇ ਲਾਟ ਸਾਬੂ ਦੀ...।" ਬਾਪ ਨੇ ਜੰਗਾਲੀ ਜਿਹੀ ਗੰਡਾਸੀ ਕੱਢ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਦਾ ਜਲੌਅ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਲਲਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਸੋਟੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲ ਆਏ ਸਾਂ। ਰਾਜ ਨੇਤਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਗਲ੍ਹਮੇ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ... ਅੱਗਿਓਂ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸਦਾ ਗਲਮਾ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਦਾ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦਾ ਫਰਕ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜ ਨੇਤਾ ਦੇ ਪਸੀਨੇ ਛੁੱਟ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਦਮ ਠੰਠਬਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਨੀ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਸਮੇਤ ਪੁੱਠੇ-ਪੈਰੀਂ ਮੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੀ ਕਦੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤੂੰ... ਤੂੰ... ਮੈਂ... ਮੈਂ ਵੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਾਰੀ ਲੜਾਈ ਹੀ ਮਿਟ ਗਈ ਸੀ।

-ਇਹ ਕੌਮ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।" ਬਾਪ ਆਖਦਾ।

-ਰੋਕਿਆ ਕੀਹਨੇ ਸੀ?" ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ।

ਬੁੜ੍ਹੇ-ਟੁੱਟੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸਥਿਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਰੇ ਵਾਂਗ ਥਿਰਕਦਾ।

ਮੇਰੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਉਹ ਫਜ਼ੂਲ ਦੀ ਮਗਜ਼ ਪੱਚੀ ਵਾਲਾ ਕੌਮ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਸੀ, "ਜਿੰਨਾ ਟੈਮ ਨਾਵਲ ਘਾਣ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਲਾਉਣਾ, ਉਹੀ ਕੋਰਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਲਾਵੇਂ-ਕੁਛ ਦਾ ਕੁਛ ਬਣਜੋਂ।" ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਿਵਲ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਦਾ ਡਿਪਲੋਮਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਵਰਸੀਅਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਉਵਰਸੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮੈਂਟ-ਬੱਜ਼ਰੀ ਵੇਚ ਵੇਚ ਕੇ, ਨੋਟਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁੱਥੀਆਂ ਜੇਬਾਂ 'ਚ ਭਰਦੇ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਪ ਆਪ ਵੀ ਇੱਕ ਅੱਧ ਬੋਰੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਕਮਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਪ ਮੈਨੂੰ ਡਿਪਲੋਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਏ. ਐਮ. ਆਈ. ਈ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸੱਚ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟੀ ਰੱਖਦਾ। ਦਰਅਸਲ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਹੀ ਮਸੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੱਤਾ-ਠੰਡਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਫੇਰ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੇਖ ਵਗੈਰਾ ਅਖਬਾਰਾਂ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛਪਣ ਲੱਗੇ। ਪਿੰਡ, ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਪ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਛੇੜ ਹੀ ਲੈਂਦਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ 'ਖਾਸ' ਬਣ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦਾ ਉਸਨੂੰ ਚਾਅ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਯਾਰ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਉਸਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ ਜਾਂਦਾ।

"ਗੁਰਮੀਤ ਦੀ ਘਾਣ੍ਹੀ ਆਈ ਆ ਖਵਾਰ 'ਚ। ਕਮਾਲ ਕੀਤੀ ਪਈ ਐ। ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਨਾਉਂ ਕੱਢਤਾ ਪਿੰਡ ਦਾ।" ਬਾਪ ਦੀ ਫੌਜੀ ਰੰਮ 'ਤੇ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮੇਰੀਆਂ ਤਾਰੀਫਾਂ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ।

"ਬਾਈ ਬਾਵਾ ਸਿਆਂ! ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਢੁੱਡੀਕਿਆਂ ਆਲੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿਰ੍ਹੇ ਕੰਵਲ ਆਗੂੰ ਚੋਟੀ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਬਣੁ।" ਕਈ ਤਾਂ ਲੋੜੋਂ ਵੱਧ ਪਲੇਬਣ ਲਾ ਦਿੰਦੇ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਛਾਂ ਖਿੜ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਸੰਦੂਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕੰਟੀਨ ਦੀ ਫੌਜੀ ਰੰਮ ਕੱਢ ਲਿਆਉਂਦਾ।

-ਮੁੰਡਾ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਚਮਕਾਉ। ਸੋਹਣੀ ਲਿਖਤ ਐ।" ਪਾਪਾ ਜੀ ਹੋਰ ਚੌੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਤਾਰੀਫਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬੋਤਲ ਥੱਲੇ ਨਾਲ ਨਾ ਜਾ ਲੱਗਦੀ।

-ਉਂ ਬਾਈ ਸਿਆਂ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਮੁੰਡੇ 'ਤੇ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖੀਂ। ਏਹ-ਲਿਖਾਰੀ-ਲਖੂਰੀ ਜਥੇ ਹੁੰਦੇ ਅਵਾਰਾ ਈ ਐ। ਟੈਮ ਨਾਲ ਮੰਗ-ਵਿਆਹ ਲੈ। ਐਵੇਂ ਨਾ ਕੋਈ ਚੰਦ ਚਾੜ ਦੇਵੇ।" ਪਿਆਲੇ ਦੇ ਜੁੱਟ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਚੁਕੰਨਾ ਕਰ ਜਾਂਦੇ।

ਜੁੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਰੰਗ ਲਿਆਉਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਵਿਆਹ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਦੱਸ ਪੈਂਦੀ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ 'ਚੋਂ ਲੱਗਦੇ ਫੁੱਫੜ ਜੱਗਰ ਵਲੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਤਾਂ ਕਈ ਦਿਨ ਘਰ 'ਚ ਰੱਫੜ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

-ਪਹੁੰਚ ਆਲੇ ਬੰਦੇ... ਅਵਾਰਾ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦੈ ਉਵਰਸੀਅਰੀ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕਰਕੇ। ਅਗਲੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦੇ ਆ ਸੈਂਟ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ। ਆਪੇ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਲਵਾਉਣਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਰਜਾਈ 'ਚ ਨੌਂ ਮਣ ਰੂੰ ਹੋਊ... ਜਿੰਨੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੁੱਲਾਂ 'ਚ ਐ।"

-ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਐਡੀ ਭਾਰੀ ਰਜਾਈ ਥੱਲੇ ਆ ਕੇ ਮਰਨਾ?" ਮੈਂ ਗੱਲ ਹਾਸੇ ਪਾ ਕੇ ਆਈ-ਗਈ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਲ ਚੱਲੀ ਸੀ।

-ਕਾਕਾ ਗੱਲ ਹਾਸੇ ਪਾਉਣ ਆਲੀ ਨੀ... ਅਗਲੇ ਘਰ ਭਰ ਦੇਣਗੇ ਬਾਵਾ ਸੁੰਮ ਦਾ...।" ਫੁੱਫੜ ਨੇ ਸੰਬੋਧਨ ਮੈਨੂੰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸੁਣਾਇਆ ਪਾਪਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬੱਲਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਾਰਾ ਚੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

—ਮੈਂ ਕੋਈ ਗਾਂ-ਮੱਝ ਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਮੰਡੀ 'ਚ ਲਾਉਣ ਲੱਗੇ ਓ'। ਮੈਂ ਅੱਧੇ ਸ਼ਬਦ ਮੂੰਹ 'ਚ ਘੁੱਟ ਲਏ ਸਨ।

—ਇਹਦੇ ਲਾਟ ਸਾਬ ਦੇ ਨੱਕ ਥੱਲੇ ਨੀ ਆਉਣਾ ਕੁਛ... ਇਹਦੇ ਡਮਾਕ ਨੂੰ ਕਾਮਰੇਟੀ ਚੜੀ ਵੀ ਐ। ਖੈਰ! ਤੂੰ ਹਜੇ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦੇਵੀਂ ਅਗਲਿਆਂ ਨੂੰ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੱਥੋਂ ਨੀ ਜਾਣ ਦੇਣਾ। ਮੈਂ ਕੱਢੂੰ ਏਹਦੀ ਕਾਮਰੇਟੀ...।' ਤੇ ਮੇਰੀ 'ਕਾਮਰੇਟੀ' ਕੱਢਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦਿਨ ਝੱਜੂ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਹੀ ਘਰ ਵੜਦਾ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਮਾਰ ਕੇ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਹਰ ਹੀਲੇ ਬਚਦਾ। ਮੇਰੇ ਵਾਲਾ ਗੁੱਸਾ ਬਾਕੀ ਛੋਟੇ ਭਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ।

ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਲੱਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਥੱਲੇ ਆ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਠੰਡੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ।

—ਜੱਗਰ ਸਿੰਹੂ ਤਾਂ ਸਾਲਾ ਐਵੇਂ ਫਲੂਲੀਆਂ ਛੱਡਦਾ। ਫੌਜ 'ਚ ਏਹਦੀ ਬਹਿਣੀ-ਉਠਣੀ ਅੰਬਰਸਰੀਆ ਨਾਲ ਰਹੀ ਐ।' ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੁਚਕਾਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ, "ਐਵੇਂ ਨੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਲਾਈਦੀ... ਵੱਧ-ਘੱਟ ਬੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਅੱਲ ਰੱਖ ਧਿਆਨ... ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਲਾ ਜੱਗਰ ਐਮੇ ਭੁਕਾਨਾ ਫੁਲਾ ਗਿਆ ਅਕੇ ਰਜਾਈ 'ਚ ਨੌ ਮਣ ਕੁੰ ਐ... ਕੰਜਰ ਦਿਆਂ ਉਹ ਬੰਦੇ ਆ ਕਿ ਜਿੰਨ... ਅਖੇ ਨੌ ਮਣ!" ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਫੁੱਫੜ ਜੱਗਰ ਨੂੰ ਸਲੋਕ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਰੀ ਓਮਰ ਮੈਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਦੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਗਰੀਬੀ ਨਾਲ ਘੁਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਹੱਥ ਕੁੱਝ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ, ਘਰ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਗਠੀਏ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਸੀ। ਹੱਥ ਪੈਰ ਸੁੱਜ ਕੇ ਭੜੋਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਸਰੇ ਦਿਨ ਕੁੱਝ ਸੌਖੇ ਲੰਘਣ ਲੱਗੇ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਿਮਾਰੀ ਨੇ ਘਰ ਹੀ ਕੁਲੰਜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਕੈਂਸਰ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਪ ਉਸਨੂੰ ਇਲਾਜ ਲਈ ਜਗਾ-ਜਗਾ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਹਿੰਗੇ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਟੂਣੇ-ਟਾਮਣੇ, ਦੇਸੀ ਇਲਾਜ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ-ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਦਲਾਂ 'ਤੇ ਮੱਥੇ ਰਗੜੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਾਪਾ ਜੀ ਦੇ ਹੌਸਲੇ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਹੋ-ਜਿਹੇ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ, ਅੱਕਦਾ-ਥੱਕਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਸਕੇ ਸੋਧਰੇ, ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਸਾਬੋਂ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਗਏ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਜੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੀਬੀ ਕੋਲੋਂ ਮੁਸ਼ਕ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਅਕਸਰ ਰੋਟੀ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਲਾਉਂਦੇ। ਬੀਬੀ ਦੇ ਅਤੇ ਆਵਦੇ ਲੀੜੇ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਧੋਂਦੇ ਅਤੇ ਘਰਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਾਰ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦੇ। ਅਜੀਬ ਮਨੁੱਖ ਸੀ ਡੋਲਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਉਪਰ ਤਾਂ ਬੱਸ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਣ ਦੀ ਹੀ ਧੁੰਨ ਸਵਾਰ ਸੀ।

ਸਾਲ 1993 ਦੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਾਲੇ ਦਿਹਾੜੇ ਜਦੋਂ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਮੁੱਖੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਲ ਕਿਲੇ 'ਤੇ ਤਿਰੰਗਾ ਲਹਿਰਾ ਕੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁਫਤ ਇਲਾਜ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮਾਂ ਨੇ ਕੈਂਸਰ ਜਿਹੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਮਹਿੰਗੇ ਇਲਾਜ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਹਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦਮ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਬੀਬੀ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਪਾ ਜੀ ਨੂੰ 'ਹਮਦਰਦੀ' ਦੀ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਪਰ ਘਰਦਿਆਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਘਰੇਲੂ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲਾ ਸਮਾਨ ਝੋਲੇ ਭਰ-ਭਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਪਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਗਤੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੋੜ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਬਾਪ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਘਰ ਵਿੱਚ ਖੁਲ੍ਹਾ-ਭੁੱਲਾ ਖਰਚ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ... ਨੱਕ ਬੁੱਲ ਕੱਢਦੀਆਂ। ਉਹ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਇਹਨਾ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਦਮੀ 'ਜੀਤ ਸਿੰਘ' ਨੇ ਨਵੀਂ

ਬੁੱਢੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਪਾਪਾ ਜੀ ਵਾਂਗ ਘਰਦਿਆਂ ਦਾ ਧੌਂਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਵੀ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਸਨ,

—ਲੱਗਦੈ ਬੁੜ੍ਹੇ ਜੀਤ ਆਲੀ ਕਰਨੀ ਪਉ ਮੈਨੂੰ ਵੀ।"

—ਗੱਲਾਂ ਵੇਖ ਲਾ ਕੀ ਕਰਦਾ। ਰਾਮ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਨੀ ਖਾ ਹੁੰਦੀ ਤੈਥੋਂ। ਨੂੰਹਾਂ-ਪੁੱਤਾਂ ਆਲਾਂ... ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਸੇਵਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇਰੀ।" ਭੂਆ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿੱਚ ਪਾਪਾ ਜੀ ਹੋਰ ਚਿੜ ਜਾਂਦੇ,

—ਕੀ ਅੰਤ ਐ ਸੇਵਾ ਦਾ। ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਐ... ਖੇਤ ਪਈ ਗੱਦੋਂ ਨਾਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਹ ਜੂਨ ਆ ਕੋਈ?"

—ਨਾ ਕੀ ਹੋਇਆ ਤੇਰੀ ਜੂਨ ਨੂੰ?"

—ਹਜੇ ਹੋਇਆ ਈ ਨੀ ਕੁੱਛ? ਚੜ੍ਹੇ ਮੀਨੂੰ ਦੇਸ ਹਜ਼ਾਰ ਲਿਆ ਕੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਵਿੱਛ 'ਚ ਪਾਉਣਾ... ਰੋਟੀ ਟੁੱਕ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਫੇਰ ਵੀ ਚਿੜ-ਚਿੜ। ਆਖਰ ਮੈਂ ਵੀ ਨਸਾਨ ਆ...।" ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਵੀ ਤੈਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਟੀਸ ਉਸਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਸੀ।

—ਕਮ ਅਜ ਕਮ... ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਮਿਲੂ ਚੱਜ ਹਾਲ ਨਾਲ। ਬੁਢਾਪੇ ਦੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਸੌਖੇ ਕੱਟ ਜਾਣਗੇ।"

—ਸ਼ਰਮ ਨੀ ਆਉਂਦੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੂੰ... ਕੰਜਰ-ਚੌਰਾ ਕਹਿਣਗੇ ਲੋਕ। ਬੁੱਢੇ ਵਾਰੇ ਚੰਗੀ ਪੱਗ ਬੰਨਣ ਲੱਗਾਂ ਟੱਬਰ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ।"

—ਅੱਗੇ ਬੜੇ ਝੰਡੇ ਝੂਲਦੇ।"

—ਸਮਝਾਓ ਵੇ ਇਹਨੂੰ ਆਵਦੇ ਪਿਉ ਨੂੰ... ਘਰ ਪੱਟ ਦੂ।"

—ਪੱਟ ਦੂ ਕਿ ਵਸਾ ਦੇਉ...।" ਮੈਂ ਆਵਦੇ ਜਣੇ ਹੌਲੀ ਬੋਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਭੂਆ ਨੇ ਫੇਰ ਵੀ ਸੁਣ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੇਕੇ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦੀ ਇਹ ਭੂਆ ਰੋਟੀ ਲਾਹੁਣ ਵੇਲੇ "ਅਹ ਸਿਆਪਾ ਜਿਆ ਨਬੇੜ ਲਵਾਂ" ਆਖਦੀ ਸੀ। ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਸਿਆਪਾ ਆਖਣ ਕਰਕੇ ਬਾਪ ਔਖਾ ਭਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

... ਹੈ... ਹੈ! ਉੱਚੀ ਬੋਲ ਕੀ ਕਿਆ?"

—ਏਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਆ ਸਾਨੂੰ 'ਮੰਮੀ' ਮਿਲ ਜਾਊ ਦੁਬਾਰਾ। ਨਾਲੇ ਤੈਨੂੰ ਰੋਟੀ ਵਾਲਾ 'ਸਿਆਪਾ' ਜਿਆ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਕਰੂ। ਹਾਂ! ਟੱਬਰ ਆਸਤੇ ਰਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਫਲ-ਫਰੂਟ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਝੋਲੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।"

—ਇਥੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਈ ਕੰਜਰ ਹੋਗੇ। ਤੇਰਾ ਵੀ ਪਤਾ ਮੈਨੂੰ... ਤੂੰ ਚਹੁੰਨਾ ਪਿਉ ਤੀਮੀ ਲਿਆਵੇ ਤਾਂ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਡੱਕਣ ਆਲਾ ਨਾ ਹੋਊ। ਤੂੰ ਬਥੇਰਾਂ ਕਾਰੇ ਹੱਥਾਂ। ਐਮੇ ਤਾਂ ਨੀ ਢਾਕੇ -ਬੰਗਾਲੇ ਤੁਰਿਆ ਰਹਿੰਨੈ।"

ਭੂਆ ਹੱਥਲੇ ਭਾਂਡੇ ਥਾਂਏ ਸੁੱਟ ਖਲੋਂਦੀ।

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅੰਡ-ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਪਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਨਵੀਂ ਤੀਵੀਂ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਚਵਾ-ਚਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਬਾਪ ਦੀ 'ਨਵੀਂ ਤੀਮੀ' ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਕੀਮ ਫੜਨ ਦੀ ਗੁੱਝੀ-ਗੁੱਝੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿੜ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਨਾ ਪਿਆ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਦੀ ਧਮਕੀ ਰੰਗ ਲਿਆਈ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਤੇਵਰਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ 'ਮੂਕ ਸਹਿਮਤੀ' ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਘਰਦਿਆਂ ਦਾ ਰਵਈਆ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਚੇਚੀ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ 'ਨਵੀਂ ਮਾਂ' ਨਾ ਜੁੜ ਸਕੀ। ਬਾਪ ਭੁਚਲਾਵੇ 'ਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਾਰੇ ਵਾਂਗ ਬਿਰਕਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। 'ਬੰਦੇ ਦਾ ਕੋਈ ਸਟੈਂਡ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।" ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਕੁੜਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਪਾਪਾ ਜੀ ਸਾਡੀ ਨਵੀਂ ਮੰਮੀ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ?" ਮੈਂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਬੈਠਿਆ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਸੀ। ਭੂਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਜੀਅ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਸਫਲ ਹੋਈ ਜਾਣ, ਗੁੱਝਾ-ਗੁੱਝਾ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬੋਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੋਰ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

-ਭੂਆ ਅਰਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਆ ਗਿਆ!" ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਆਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮਸੀਂ ਚਾਰ ਕੁ ਬੋਲ ਨਿਕਲੇ ਸਨ,

-ਰਹਿ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਗਈ ਐ?" ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਉਸਦੀ ਨਿਗਾ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਲਟਕਦੀ ਜੀਵਨ ਸਾਬਣ ਦੀ ਫੋਟੋ ਵੱਲ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਝੀਲ ਬਣੀਆ ਪਈਆਂ ਸਨ।

"ਆਏ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਨੀ ਦਿਨ ਕੱਟਦਾ ਮੈਂ... ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕੱਟੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਈ ਕੱਟੂੰ... ਕਿਸੇ ਤੇ ਬੋਝ ਨੀ ਬਣਦਾ।" ਉਸਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪੋਤੇ ਨੂੰ ਉਂਗਲੀ ਲਾ ਬਾਹਰ ਤੁਰ ਗਿਆ ਸੀ।

... ਤੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਹ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ। ਦੋ ਪਹੀਆਂ ਸਕੂਟਰ ਦੇ ਪਿਛੇ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਤਾ : ਕੜਿਆਲ (ਮੋਗਾ) 98726-40994

ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ ਦਾ

ਨਵਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ ਵਾਸੀ

'ਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ ਵਾਸੀ' ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਪਿੰਡ ਅਜੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ' ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਾਈ ਪਹਿਚਾਣ ਕਾਇਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ, ਬਲਕਿ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਦਲਿਤ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ 'ਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਆਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ 'ਤੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

-ਡਾ. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀਆ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਲੌਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਤੇਸੇ ਵਾਲਾ ਫਕੀਰ/ ਤਸਕੀਨ

"ਜੇ ਤੂੰ ਮਰ ਗਿਉਂ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਕੌਣ ਦੇਉ? 'ਹਾ ਜਿਹੜੀ ਤੇਰੀ ਬਿਗਾਨੀ ਜਾਤ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਆ ਨਾ ਏਹਨੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ..."

ਇਹ ਮੁਕਾਲਮਾ ਕਿਸੇ ਫ਼ਿਲਮ, ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਿਉ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਦੇ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਆਗਿਆਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੋਵੇ ਨਾ ਹੋਵੇ ਮੇਰੇ ਆਦਰਣੀਯ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਤਾਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਪਿਤਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ ਕਿੰਨਾ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਸ਼ਾਇਦ! ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਬਹੁਤਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ, ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਕੁ ਦੀ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੀ ਹੈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਂ ਤੇ ਪਿਉ ਦੇ ਵਿਰੋਧ 'ਚ ਘੜਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਆਗਿਆਕਾਰਤਾ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਕਹਿ ਲਉ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਵੈਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਲਾਡਲਾ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ/ ਸੀ।

ਉਪਰਲਾ ਮੁਕਾਲਮਾ ਤੇ ਲਾਡਲਾ ਸ਼ਾਇਦ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਹੈ। ਚਲੋ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਤੇ ਫ਼ੋਕਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਲਾਡ ਤੋਂ ਸਰਾਪ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।

ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਪੱਕੀ ਲੱਕੜ 'ਚ ਦੋ 'ਗੁਣ' ਵੇਖੇ ਹੋਣਗੇ। ਪੌਲੀ ਤੇ ਕਾਲੀ। ਪੌਲੀ ਲੱਕੜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੇਲੇ ਘੁਣ ਦੀ ਮਾਰ ਖੋਲੇ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਾਲੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ! ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸ ਕਾਲੀ ਲੱਕੜ ਵਰਗੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਨਾ ਘੁਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਲਿਫ਼ਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲਿਫ਼ੇ 83 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ। ਇਸ ਉਮਰ 'ਚ ਵੀ ਉਹ ਅੱਠ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦਸ ਘੰਟੇ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲਿਆ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਹੋਰ ਵੀ ਖਰਵਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਸ਼ੁਗਲ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਬਾਪੂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੁਝ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਰੱਖਣ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਚਲੋ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਪੂ ਦੇ ਘਰ ਚਲਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਹਵੇਲੀ 'ਚੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਲਈ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਇਹ ਘਰ ਉਸ ਗਲੀ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੱਡਾ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਘਰ ਦਾ ਕੱਚਾ ਵਿਹੜਾ, ਕੱਚੀ ਰਸੋਈ, ਕੱਚੀਆਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਬਿਨਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪਲੱਸਤਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਮਰੇ। ਗਲੀ ਵੱਲ ਦੀ ਕੰਧ ਪੱਕੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਖਰਾਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਚਵੱਕਲੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਆਹਰਨ ਪਈ ਹੈ। ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਦਿੱਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਹਰਲਾ ਖਿੜਕ ਜਿਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਖਿੜਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਇਆ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਘਰ ਦੇ ਹਰ ਜੀਅ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਤੱਕ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਡੀਕਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਮਾਂ, ਸਾਰੇ ਨਿਆਣੇ ਤੇ ਸਾਡਾ ਦਾਦਾ ਬਾਪੂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਤਰਸਦੇ। ਬਾਪੂ ਪਰਾਹੁਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਮਿਲਣ ਦੇ ਚਾਅ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ।

ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਦਾ ਚਾਅ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਪੂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਭ ਪਾਸੇ ਚੁੱਪ ਛਾ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਜ਼ਬਾਨ ਘੁੱਟ ਕੇ ਬੋਲਦੀਆਂ। ਤੇ ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਉਡੀਕ ਮੁੱਕੀ ਦਾ ਦੈਂਤ ਸਾਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਸੰਗ ਨਿਗਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੁਆਰੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ

ਉਸਨੂੰ ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹੇ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਢ-ਵੱਢ ਖਾਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਸ਼ਨਿਚਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਸਤ ਚਾਲੇ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਢਲੀ ਦੁਪਹਿਰੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ।

ਪੰਜ ਰਾਤਾਂ ਦਾਰੂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਛੇ ਸ਼ਾਮਾਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨਾ ਉਸਦਾ ਨੇਮ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਤ ਦਾਰੂ ਪੀਂਦਾ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਤੜਕੇ ਉਠ ਕੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ। ਪਾਠ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਰਦਾਸ ਉਸਨੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਰਹਿਰਾਸ' ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਪਾਠ ਸੋਮਰਸ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦਾ। ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਉਸਨੂੰ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਰੱਬ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਡੀਮਾਂਡ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ਾਕਾ ਕੱਟਦਿਆਂ ਵੀ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਗਿੜਗਿੜਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ ਸਾਂ, ਇਹ ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਦੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਦੁੱਧ ਪੁੱਤ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੀ ਇਕੋ ਚਾਹ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰੋਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪ ਕਦੇ ਬਾਬੇ ਸਾਡੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੜਾਈ। ਪਰ ਮਾਂ ਸਾਡੀ ਭਾਵੇਂ ਮੰਜੇ ਤੇ ਮਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਰੋਟੀ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਦੋਵੇਂ ਡੰਗ ਤਾਜ਼ਾ ਬਣਦਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਹੇਮ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਤੇ ਗਲੀ ਗਵਾਂਢ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਹ ਰੁਲ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਜਥੇਦਾਰ ਹੇਮ ਸਿੰਘ ਜਿਸਨੇ ਕਦੇ ਇਕ ਕੋਲੀ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ 'ਚੋਂ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਜਵਾਨੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਕੱਟਦਿਆਂ ਲੰਘ ਗਈ ਤੇ ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਉਹ ਲਟੈਣ ਵਰਗਾ ਪੱਕਾ ਹਮਦਰਦ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ "ਕੰਨਲ ਜਿਹਾ" ਆਖਦਾ। ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਕਈ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ। ਪੱਕਾ ਸਿੰਘ ਸਭੀਆਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ 'ਚ ਜੇਲ੍ਹੀਂ ਡੱਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਗਜ਼ਾ ਕਰਨ ਆਏ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਖਦਾ "ਸਾਧ ਗਲੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਫਿਰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਤੀ ਫਿਰੇ ਹਲਕਾਈ।" ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦਾ। ਵਿਆਹ 'ਚ ਗੀਤ ਗਾਉਣਾ ਉਸ ਲਈ ਸਿੱਖੀ ਅਸੂਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਨੜੀਮਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣਾ ਸੀ ਤੇ ਨੜੀਮਾਰ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਏਨੀ ਨਫਰਤ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਹਿਟਲਰ ਨੂੰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨਾਲ। ਮੇਰੀਆਂ ਸੱਤ ਭੂਆ ਸਨ ਤੇ ਤਿੰਨ ਭੈਣਾਂ। ਦਾਦੀ, ਦਾਦੇ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਤੇ ਬਾਪੂ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਸਾਡੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਸਾਲ ਕੁ ਦਾ ਛੱਡ ਕੇ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੂਆ ਪਾਸੇ ਨੇ ਪਾਲੇ ਸਨ। ਅਸਲ 'ਚ ਉਹ ਹੀ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੋਸ਼ ਆਉਂਦਾ। ਪਿਉ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿਉ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸਤਕਾਰਦਾ।

ਜਦੋਂ ਬਾਪੂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਕੁਝ ਖਾ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਾਪੂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਸੀ। ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਭਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਹਿੱਲ ਜਿਹਾ ਗਿਆ। ਬਾਪੂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਮਨ ਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। "ਬੇਸਾ ਤਾਂ ਲਾਲਟੇਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਗ ਖਵਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਗਰਮ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਤੇ ਸਾਗ ਲਾ 'ਤਾ। ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤੜਕ ਕਰਕੇ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।" ਬਾਪੂ ਹੱਥ ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਦਾ। ਉਸਦੇ ਪਤਲੇ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਟੋਏ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਪੱਸ ਜਾਂਦੇ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਸੁਗਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਨੇ। ਸੰਸਾ ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮੰਗ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਾ ਕਾਹਦਾ। ਭਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਵਿਚਲੇ ਸਦਮੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਘਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਚਾਚੇ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਪਤਨੀ 'ਕਾਰੇ ਹੱਥੀ' ਸੀ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਭਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਸਲ 'ਚ ਉਹ ਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਛੋਟੀ ਸੀ ਉਹ। ਬਾਪੂ ਉਦਾਸਿਆ ਉਦਾਸਿਆ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ ਜਿਵੇਂ, ਇਕ ਸਾਮੰਤੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ ਸਾਡੀ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਰਿਝਾਅ ਨਾ

ਸਕੀ। ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸਿਆਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਕਈਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਪਰਤਿਆ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਖੇਡ ਰਹੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਆਹ ਕਿੰਨਾ ਦੀ ਕੁੜੀ ਏ?" ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਦਮਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਕੌੜਾ ਘੁੱਟ ਕਰਕੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਅੰਦਰੋਂ ਉਸਨੂੰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਜਿਹੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੀ ਪਿਉ ਹੁੰਦੇ ਨੇ? ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਰ ਧੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਦੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਠੋਕੇਦਾਰ ਹੋਣ ਨੂੰ ਵਡਿਆ ਕੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਨੂੰ ਕੰਗਾਲਾਂ ਦਾ ਘਰ ਆਖਦੀ।

ਬਾਪੂ ਘਰ ਪਰਤਿਆ। ਜੇਬ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਵਾਲਾ ਪੈਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਟਰੱਕ ਡਰਾਇਵਰੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਿੰਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਡੰਡਾ ਮਰਸਰੀ ਦਾ ਸਟੀਰਿੰਗ ਘੁੰਮਾਉਂਦਿਆਂ ਹੱਥ ਅੰਬ ਗਏ ਸਨ। ਫ਼ਾਕੇ ਕੱਟਦਿਆਂ ਸਰੀਰ ਹਰੜ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਸਾਡੀ ਆਖਦੀ, "ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕੰਪਾਂ ਫੜ-ਫੜ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਵੇਖਕੇ ਜਾਨ ਨਿਕਲ ਗਈ।" ਮਾਂ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਮੱਝਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਦਾਦਾ ਸੋਪੀ ਕਰਦਾ। ਪੱਠੇ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮਾਂ ਆਪੋ ਕਰਦੀ। ਗੁਜ਼ਰ ਬਸਰ ਲਈ ਸਾਡਾ ਨਾਨਾ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਪੈਸੇ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ। ਮਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸੇ ਦੇ ਮਿਹਣੇ ਸਾਡੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਨੇ ਘਿਉ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨੌਂ ਬਰ ਨੌਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਪੱਠਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਸਰੀਰ ਵਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਫਿਰ ਅਣਦੱਸੇ ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ ਕਹਿ ਲਉ ਜਾਂ ਫ਼ਕੀਰੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਉਹ ਡਿਕਰ ਕਰਦਾ। ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਮਸਤ ਚਾਲ ਚੱਲਦਾ। ਘਰ ਵੱਲ ਕਦੇ ਪੈਸਾ ਨਾ ਸੁੱਟਦਾ। ਘਰ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਚੋਰ ਸਾਡੇ ਬਾਪੂ ਦੀ ਚਾਚੀ ਦੇ ਸਹੇਲੇ ਸਨ। ਠਾਣੇਦਾਰ ਸਾਡੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, "ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ... ਚੋਰੀ ਇਕੋ ਘੜੀ 'ਚ ਇਹਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿਉ... ਇਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਚੋਰਾਂ ਦੇ ਪਤੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨੇ।" ਬਾਬਾ ਸਾਡਾ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, "ਮੈਂ ਕੁਝ ਨੀ ਕੁੰਦਾ ਠਾਣੇਦਾਰਾ... ਘਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲੱਖੀ ਨਾ ਹਜ਼ਾਰੀਂ ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤ ਢਿੱਡ 'ਚ ਪਾ ਲਿਆ ਇਹ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ।" ਠਾਣੇਦਾਰ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ 'ਦਾਦੀ' ਦੇ ਖੇਖਣਾਂ 'ਤੇ ਕਚੀਚੀਆਂ ਵੱਟਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੁਣਾਈ ਹੈ ਕਿ ਚੋਰ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਵੀ ਲੈ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਉਦੋਂ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਸਨ। ਸੰਨ੍ਹ ਲੱਗੀ 'ਤੇ ਹੁੰਝਾ ਫਿਰ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੇ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੌਣ ਦਿੱਤਾ। ਹੁੱਸੜ ਵੀ ਹੁੰਦਾ, ਸੌਣਾ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਂਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਡੁਬੱਕਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮਾਂ ਪਾਗਲਾਂ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਸਾਡੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਘਰੋਂ ਗਿਆ ਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਟੂਮ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ।

ਬਾਪੂ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਵੀ ਉਸੇ ਹਾਲੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ। ਉਦੋਂ ਸਾਡੀ ਦੂਜੀ ਭੈਣ ਵੀ ਪੱਕੀ ਪਹਿਲੀ 'ਚ ਜਾਣ ਜੋਗੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਮਜ਼ਾਲ ਸੀ ਕੇ ਬਾਪੂ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਾਰ ਬਾਪੂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਨਿਰਾਸ਼ਿਆ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬੇਸਟ (ਬੰਬੇ 'ਚ ਚਲਦੀ ਬੱਸ ਸਰਵਿਸ) ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਦੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਵਧੀਆ ਡਰਾਈਵਰ ਸੀ। ਗਲਤੀ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੋਈ ਜੋ ਤਕਨੀਕੀ ਸੀ। ਪਾਰਕਿੰਗ ਤੇ ਉਸਨੇ ਚਾਰੋਂ ਟਾਇਰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦੋ ਸੜਕ ਤੇ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਤੇ ਦੂਜੀ ਉਸਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਾਵਾਂ ਵਰਗੀ ਭੈਣ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਜਿਸਦੀ ਬੰਬੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਸੀ, ਨੇ ਦੂਜੀ ਤੀਵੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਭੂਆ ਦੇ ਕੁੜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਨਿਆਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾ ਉਹ ਕਦੇ ਭੂਆ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਰੁਪਇਆ ਭੇਜਿਆ। ਬਾਪੂ ਚੰਗਾ ਮਕੈਨਿਕ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਫੁੱਫੜ ਦਾ ਡੰਡਾ ਮਰਸਰੀ ਟਰੱਕ ਵੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਮਜ਼ਾਲ ਸੀ ਜੇ ਫੁੱਫੜ ਇਕ ਰੁਪਈਆ ਵੀ ਦੇ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਬਾਪੂ ਆਖਦਾ, “ਉਸ ਦਾ ਡੰਡਾ ਮਰਸਰੀ ਟਰੱਕ। ਖੰਡਾਲਾ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਡਰੰਮ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੀ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਤੁਹਾਡਾ ਫੁੱਫੜ ਆਖੇ। ਖੰਡਾਲਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਇਕ ਵੀ ਪੀਪੀ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਮਜ਼ਾਲ ਏ ਕਿਤੇ ਗਰਮ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਹੱਸੀ ਜਾਵਾਂ। ਤੇ ਸੱਚੀਂ ਉਹ ਬੰਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਫੁੱਫੜ ਦੇ ਜਾਲ 'ਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਭੋਲੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਕਿੱਥੇ ਕੋਈ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।” ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਮੁਜਬ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਗਲ ਵਜੋਂ ਦੱਸਦਾ।

ਬੰਬੇ ਡਰਾਇਵਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਤਜਰਬੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਹੱਥ ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਦਾ। “ਲਉ ਜੀ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਚਲਾਵਾਂ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਉਤਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਗੱਡੀ ਸੱਠ 'ਤੇ। ਅਗੋਂ ਇਕ ਮਾਈ ਸੜਕ ਤੇ ਆਗੀ। ਬਰੇਕ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਟਰੱਕ ਉਲਟੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਚੱਲ ਮਾਈ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਹੰਡਾਅ ਲਈ ਏ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮਾਈ ਮਰੀ ਕਿ ਬਚੀ।”

“ਲਉ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸੁਣੋ... ਮੈਂ ਜੀ ਟਰੱਕ ਚਲਾਵਾਂ ਸਵੇਰਾ ਸਵੇਰ...। ਇਕ ਗਾਂ ਟਰੱਕ ਥੱਲੇ ਆ ਗੀ। ਲਉ ਜੀ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕਿਤੇ ਸਪੀਡ ਵੱਟੀ। ਗਾਂਹ ਆ ਕੇ ਨੰਬਰ ਪਲੇਟ ਤੋਂ ਖੂਨ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ। ਉਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਮਗਰੇ ਉਹ ਚੜ੍ਹੇ ਆਉਣ ਦੂਜੇ ਟਰੱਕ 'ਤੇ। ਟਰੱਕਾਂ ਵਾਲੇ ਬੜੇ ਹਰਾਮੀ ਹੁੰਦੇ ਆ। ਉਹ ਕਿਤੇ ਸੜਦੇ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ। ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਣਗੇ ਖਲੋ ਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਪਿਛਲੀ ਨੰਬਰ ਪਲੇਟ ਤੇ ਅਸੀਂ ਗਾਰਾ ਮਲਤਾ ਸੀ। ਲਉ ਜੀ ਮੈਂ ਨਾਲ ਦੇ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਭਜਾ ਲਾ ਭਾਉ। ਮੇਰੇ ਬਾਰੀ 'ਚ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ-ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਆਹ ਡਾਂਗ ਮਾਰੀ ਮੇਰੇ ਮੌਰਾਂ 'ਚ। ਲਉ ਜੀ ਭਜਾ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਲਈ। ਲਿਆ ਕੇ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ 'ਚ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਤੀ। ਅਸੀਂ ਖਿਸਕ ਗਏ। ਉਹ ਤੇ ਮਗਰੇ ਆ 'ਗੇ ਜੀ। ਲਉ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਗੱਡੀ ਘੇਰ ਲੀ। ਐਸੀ ਰੱਬ ਦੀ ਕਰਨੀ ਉਹਨਾਂ ਨੰਬਰ ਸਾਡੀ ਪਿਛਲੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਨੋਟ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਬਥੇਰਾ ਬਹੁੜੀਆਂ ਪਾਵੇ ਪਰ ਉਹ ਕਿਥੋਂ ਮੰਨਣ। ਕਹਿਣ ਢਾਈ ਸੌ ਰੁਪਈਆ ਲੈਣਾ। ਹੈ ਕਿ ਨਾ 'ਨੇਰ ਗਰਦੀ। ਲਉ ਜੀ ਅਸੀਂ ਵਿਚ ਪੈ ਪਵਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਚਾਲੀ ਰੁਪਈਏ ਦਵਾਏ।” ਬਾਪੂ ਆਪਣੀ ਸ਼ੇਖੀ ਤੇ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ। ਮਸਤ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਮਸਤ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਘਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹ।

ਇਸ ਵਾਰ ਬਾਪੂ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਘਰ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਸ਼ਸ਼ੇਪੰਜ 'ਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਕਿਵੇਂ ਕੱਟ ਗਿਆ। ਤੀਜੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਜੰਮਣ 'ਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਸਾਡੇ ਨਾਨਕੇ ਲਖਨਊ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਨਾਨੇ ਤੇ ਮਾਮੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਨਾਨਾ ਸਾਡਾ ਪੈਸੇ ਦੱਬ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ। ਮਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਕੁਝ ਸੌਖੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਆਇਆ। ਪਰ ਪਿੰਡ 'ਚ ਜੀ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਲਖਨਊ ਹੀ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਲੱਕੜ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਿਸਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੋਰਾ ਫੇਰੀ ਆਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇ ਹੋਰਾ ਫੇਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪੈਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਰਾ ਮੇਰਾ ਅਵਾਜ਼ਾਰ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪੰਝੜੇ 'ਚ ਤੁਹਾਡਾ ਭਰਾ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ। ਕਾਲਾ ਰੰਗ। ਉਤੋਂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਤੇਲ ਲਾ ਕੇ ਲਿਸ਼ਕਾਇਆ ਹੋਇਆ। ਮੱਝ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿਤੇ ਚੂਹੜਿਆਂ ਦਾ ਜਵਾਕ ਹੋਣਾ। ਪਰ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਤੇ ਜੀ ਮੇਰੇ ਗਲ ਹੀ ਪੈ ਗਈ। ਕੋਈ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਏਦਾਂ ਆਂਹਦਾ ਜੀ।” ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਹੱਸਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਮੇਰੀ ਨੂੰ ਚਿੜ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਦੇ ਬਾਪੂ ਦੇ ਹੱਸਣ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਕਹੇਗੀ, “ਇਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਠਰਕ ਹੋਇਆ।” ਮਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੋਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਖਰਵਾ ਬੋਲ

ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ।

ਬਾਬੇ ਸਾਡੇ ਦੀ ਕੈਰੋਂ ਨਾਲ ਯਾਰੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਕੰਮ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ। ਬਾਪੂ ਦੇ ਸੰਤਾਲੀ 'ਚ ਦਸ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਚੌਤੀਆਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਸਿਹਤ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਡਰਾਈਵਰ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਰਾ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਭਰਾ ਦੇ ਡੂਢ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਬਾਪੂ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸਾਡਾ ਘਰ ਕੱਚੇ ਤੋਂ ਪੱਕੇ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਨਕਸ਼ਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੁਢ 'ਚ ਦਿਖਾਇਆ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਫਿਰੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਗੇੜ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬਾਪੂ ਦਾ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪੇ ਹੀ ਪਕਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਦਿਨ ਬਦਲਦੇ ਗਏ। ਔਕੜਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕਾਲੀ ਟਾਹਲੀ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਯਾਰ ਸਨ, ਸਭ ਉਸਨੂੰ ਧੋਖਾ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਗਏ। ਬਾਪੂ ਦਾ ਪਰਾਹੁਣਾਪਨ ਉਸਦੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਾਡੀ ਇਕੋ ਭੈਣ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਘਰੇ ਨਾ ਕਹੋ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਹੈਲਥ ਸਕੂਲ 'ਚ ਡਰਾਇਵਰੀ ਕਰਨਾ ਦਾ ਇਕੋ ਢਾਇਦਾ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਧੀਆਂ ਬਾਪੂ ਦੀ 'ਨਜ਼ਰ' ਹੇਠ ਪੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਜਾ ਲੱਗੀਆਂ। ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨਾ ਸਾਮੰਤੀ ਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਸਮਝ ਲਉ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕੋ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ 'ਚ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਦੀ ਮਲਗੀ ਤੇ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਚਿਕਨਾ ਘੜਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੇ ਕੋਈ ਉਝ ਟਿੱਕਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਝ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਬਾਪੂ ਮੇਰੇ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲਣ ਤੱਕ ਸਭ ਭੈਣ ਭਰਾ ਘਰੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕੱਲ 'ਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਮੇਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭੈਣ ਭਰਾ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਬਾਕੀ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ ਬਾਪੂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਉਹ ਦਿਨ ਹੋਰ ਵੀ ਨਰਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ। ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਮਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਰਿੱਝਦਾ। ਸਾਰੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਬਾਪੂ ਇਕੱਲਾ ਦਲਾਨ ਵਿਚ ਡਿੱਠੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਚੌਕੜਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਹਮਣੇ ਉਸਦੇ ਮੇਜ਼ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਉਹ ਲਖਨਊ ਤੋਂ ਸੰਗਾਤ ਵਜੋਂ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਮੇਜ਼ ਤੇ ਅਧੀਆ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜੱਗ। ਕੋਲੀ 'ਚ ਰਿਝਿਆ ਮਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ। ਉਹ ਘਰ 'ਚ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਹਾੜੇ ਤੇ ਹਾੜਾ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਔਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛਿੱਟ ਕੁ ਪਿਆਈ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਹਰ ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਨੇਮ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਇਸਦਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਪਰ ਬਾਪੂ ਆਖਦਾ, “ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਬੁਢੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੁੰਡਾ ਵਾਹਵਾ ਭੱਜਾ ਫਿਰੁਗਾ।” ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸੇ ਕੋਲ ਬੈਠਦਾ। ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਆਉਂਦਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਝੋਲਾ ਭਰਕੇ ਪਟਾਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਟਾਕੇ ਮੁਕ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਚਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ। ਬਾਪੂ ਸਿਰਫ਼ ਉਦੋਂ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਜਦੋਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੀ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਹੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਦਲਾਨ ਤੋਂ ਡਿਉਢੀ ਤਕ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਨਾਲ ਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹਦੇ। ਗੱਡੀ ਇਕ ਵਾਰ ਔਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਪਿੰਡੇ ਚਲਦੀ। ਫਿਰ ਬਾਪੂ ਅੰਦਰ ਵੜ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਸਦੇ ਘਰਾੜਿਆਂ ਦੀ ਰੇਲ ਚਲਦੀ।

ਮੈਂ ਔਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਸਾਰੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਆਟੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਇਹ ਪੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ ਸੋਗੀ ਮਹੌਲ ਹੁੰਦਾ। ਉਡੀਕਦਾ ਘਰ ਉਡੀਕ ਮੁਕਣ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਰਕ ਵੀ ਜਾਪਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੰਦਲ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸ਼ੁਗਲ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਟ ਕਟਾਪਾ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਝ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇਹ ਸੀਤ ਜੰਗ ਦਾ ਅੰਤ ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ।

ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁੱਭਰ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਵਿਆਹੀ ਇਕੋ ਭੈਣ ਵੀ ਪਿਉ ਦੇ ਘਰ ਆ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਇਕ ਬੰਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਜਾਪਦਾ ਤੇ ਉਹ ਸੀ ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰਵਾਲਾ, ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਯਾਰ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਯਾਰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਨਿਪੁੰਸਕ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਰਾ ਬਦਲੇ ਯਾਰ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਯਾਰਾਂ ਦਾ ਯਾਰ ਸੀ ਪਰ ਜੇ ਅਗਲਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਧੋਖਾ ਕਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ? ਭੈਣ ਸਾਡੀ ਏਨੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਘਰ 'ਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ, “ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਚੁੰਨੀ ਧਰ ਦਿੰਦੀ। ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਦੀ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਏਤਰਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੁਨੀਂ ਸੀ। ਇਤਬਾਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਉਹਦੇ 'ਤੇ।” ਆਖਿਰ ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਭੈਣ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਦਿਆਂ ਸਭ ਕੁਝ ਭੈਣ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਬਾਪੂ ਦੇ ਬੂਰੇ ਆ ਬੈਠੀ। ਬਾਪੂ ਦਾ ਯਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਠ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਬਾਪੂ ਤੋਂ। ਇਸ ਉਠੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਪਨ 'ਚ ਚਿੱਤਰ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਚੀਸ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਠਰੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਾਂਡੇ ਧੋਣੇ। ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਗਰਮ ਗਰਮ ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਕੇ ਖਵਾਉਣੀ। ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋਗੇ। ਉਹ ਮੁਕਰ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਬਰਾਤ ਆਈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸੱਥਰ ਵਿੱਛ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਪਾਸ਼ੋ ਨੇ ਤਾਂ ਪਿੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਘਰਦਿਆਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਜ ਰਹੇ ਤੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਬਾਪੂ ਸਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੋ ਬਾਪੂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਨਾ ਆਖਦਾ ਤੇ ਨਾ ਦਖਲ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਬੇਸਾ ਉਦੋਂ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅੱਜ ਮਰਿਆ ਆ।” ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਲਾੜੇ ਦੇ ਵਾਲ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਘਰ 'ਚ ਇਹ ਗੱਲ ਪੁੱਤ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਦੋਸ਼ੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ। ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਉਦੋਂ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਲਾੜੇ ਨੇ ਗੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਕੇ ਲਾਵਾਂ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰਿਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਹਿ ਕੇ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਰ ਜਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰੀ/ ਜਥੇਦਾਰੀ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਬੈਠ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਦੇ ਉਲਟ ਭਾਣਾ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਾਹਨਿਆਂ ਦੇ ਤੀਰ ਸਹਿ ਕੇ ਵੀ ਮਸਤ ਰਿਹਾ।

ਬਾਪੂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਫਰੂਟ, ਮੂੰਗਫਲੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲਾਡ ਕਰਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਖਾਣ ਲਈ ਲਿਆਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਿਉ ਪੁੱਤ ਮੁਕਾ ਦਿੰਦੇ... ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਸ਼ੱਤਾਂ ਪਕਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਤੇਲੀਆਂ ਤੁਪਕਾ, ਕਾਲੀਆ ਤੇ ਘੋਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। “ਘੋਂ ਸਾਡੇ ਛੇ ਫੁੱਟ ਲੰਬਾ ਜੁਆਨ। ਪਲਿਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ ਇਹ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਬੋਹਲ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖਾਣੇ ਆ। ਪੂਰੀ ਤਿਆਗੀ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ। ਘੋਂ ਕੋਠੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਔਥੇ ਕੁ ਆ ਗਏ ਨੇ, ਤੇ ਹੁਣ ਅਹੁ ਆ ਗਏ ਨੇ ਲਉ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ

ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁੰਹ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਅਕਾਲੀ ਬਣਿਆ (ਇਹ ਟੱਬਰ ਚੀਨ 'ਚੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀ ਪੱਤੀ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਮਾਲਦਾਰ ਸਾਮੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਲਾਲਪੁਰਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਤੇ ਐਮ. ਪੀ. ਵੀ ਬਣਿਆ) ਉਹਨੇ ਜੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਨੇਰੇ ਤੇ ਖੜੇ ਘੋਂ ਦੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ। ਉਹ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਊਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਢੇ ਗਏ। ਬਿਨਾ ਵਿਰੋਧ।” ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਸੱਪ ਡੰਗ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਬੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਦਾ ਆਖਦਾ ਸੀ, “ਸਾਲਾ ਬੁੱਚੜ।” ਬਾਪੂ ਦਾ ਇਸ ਸੰਤਾਲੀ ਨੇ ਪੱਲਾ ਵੀ ਛੁਡਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀਏ ਘੁਮਿਆਰ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਢੋਟੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੁਆ ਸਲਾਮ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਖੁਸ਼ੀਆ ਇਕ ਪੈਲੀ 'ਚ ਵੱਢਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢੀ ਕਾਲੀਏ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਕਹਿੰਦਾ, “ਖੁਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘੁਮਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਕਾਲੀਆ ਜੱਟ ਸਿੰਘ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਜੇ ਜੱਟ ਯਾਰ। ਜੱਟ ਯਾਰ ਨੂੰ, ਕਿੰਗ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਸੁਨਿਆਰਾ ਸਿੱਖ ਨੂੰ, ਤੇ ਰੇੜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੂੰ।” ਕਾਲੀਏ ਨੇ ਤਾਂ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਨਿਭਾਇਆ ਸੀ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਭੋਲੇ ਭਾਅ 'ਚ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਕੇ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤਾਲੀ ਨੇ ਇਸ ਕਤਲ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਟੁੱਟੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਵੀਹ ਪੈਸੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਠਿਆਨੀ ਤੱਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਹਫ਼ਤੇ ਦਾ ਮੇਰਾ ਖਰਚਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਕਦੇ ਖਰਚੇ ਹੋਣ।

ਮਹੀਨੇ 'ਚ ਇਕਵਾਰ ਰਾਸ਼ਨ ਦਾ ਝੋਲਾ ਭਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਡੇਢ ਸੌ ਰੁਪਈਆ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਤਲੀ 'ਤੇ ਟਿੱਕਾ ਜਾਂਦਾ। ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੱਕ ਇਹ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ ਦਾ ਨੇਮ ਸੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਘਰ ਆਉਂਦਾ, ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਖਹਿੜਾ ਨਾ ਛੱਡਦਾ। ਮਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਦਾਜ ਲਈ ਕਪਾਹ ਵੇਲਦੀ। ਚਰਖਾ ਕੱਤਦੀ। ਦਰੀਆਂ ਉਣਦੀ। ਸਵੈਟਰ ਕੋਟੀਆਂ ਉਣਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੱਕ ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਮਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਭਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਦੇ ਨਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਬਾਬੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਦਾਜ ਵਿਚ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਆਪ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪੀਤਾ।

ਬਾਪੂ ਆਪਣੇ ਪੜਦਾਦੇ ਦੀ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਚਾਰ ਪਿੰਡ ਉਸਦੇ ਕਰਜ਼ਈ ਸਨ। ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਤੇਗਰਵੇਂ ਮਹੀਨੇ 'ਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਣ ਕਣਕ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਹਾੜ੍ਹ 'ਚ ਸਵਾ ਮਣ ਮੁੜਵਾਉਂਦਾ। ਤਰਖਾਣਾਂ ਦੀ ਜੱਟਾਂ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ 'ਚੋਂ ਹੀ ਸਮਝ ਆਈ ਹੈ। ਤਰਖਾਣ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰੀ 'ਬਗ਼ਾਨੀ ਜਾਤ ਦੀ ਬੁੱਢੀ' ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕੁੜੀ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਘਰ 'ਚ ਕਣਕ ਦੇ ਬੋਹਲ ਤੇ ਸੌਂਦਾ। ਉੱਤੇ ਹੀ ਮੂਤ ਦਿੰਦਾ। ਸਾਡੀ ਭੂਆ ਆਖਦੀ, “ਇਹ ਕੀ ਕਰਦਾ?” ਉਹ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਾ, “ਆਪਾਂ ਕਿਹੜੀ ਖਾਣੀ ਆ। ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਖਾਣੀ ਆ।” ਇਹ ਮੁਤਰਾਲੀ ਕਣਕ ਦਾ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆਉਣ ਦਾ ਸੁਆਦ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਹ ਸੈਂਕੜੇ ਵਾਰ ਹਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਉਹ ਦਾਦੇ ਦੀ ਸੇਪੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। “ਉਹ ਸ਼ਾਹ ਸੀ ਪਰ ਜੀ ਸੇਪੀ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਜੱਟ ਆ ਗਿਆ ਕਾਂਜਣ ਲੈ ਕੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਜੀ ਜਦੋਂ ਉਸਤਾਦ ਉਸਤਾਦੀ ਤੇ ਆਵੇ ਤਾਂ ਕਾਂਜਣ ਦੀ ਚੁੱਕ ਡੋਈ ਬਣਾਵੇ। ਜੱਟ ਆ ਗਿਆ ਜੀ ਕਾਂਜਣ ਲੈ ਕੇ। ਕਹਿੰਦਾ ਜੁਲਾ ਬਣਾਉਣਾ। ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ ਟੋਕਰਾ। ਬਾਬਾ ਸਾਡਾ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕੁਹਾੜੇ ਨਾਲ ਤੱਛਣ। ਲਉ ਜੀ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਸੱਕ ਲਾਹਵੇ ਜੱਟ ਚੁੱਕ ਕੇ ਟੋਕਰੇ 'ਚ ਪਾ ਲਵੇ। ਜਦੋਂ ਜੁਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਬਾਬੇ ਸਾਡੇ ਨੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮਾਰਿਆ ਕੁਹਾੜਾ ਦੋ ਫਾੜ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜੱਟ ਕਹਿੰਦਾ ਓ ਮਿਸਤਰੀ ਏਹ ਕੀ ਕੀਤਾ ਈ? ਅਗੋਂ ਬਾਬਾ ਕਹਿੰਦਾ ਮੈਂ ਤੇ ਸੋਚਿਆ

ਤੂੰ ਬਾਲਣ ਬਣਾਉਣ ਆਇਆਂ।” ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਪੂ ਦਾ ਹਾਸਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬੰਦ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। “ਸਾਲੇ ਜੱਟ ਹੁੰਦੇ ਈ ਏਸੇ ਵਾਹ ਜੋਗੇ ਨੇ।” ਫਿਰ ਉਹ ਦਾਦੇ ਦੀ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਛੋਹ ਲੈਂਦਾ। “ਲਉ ਜੱਟ ਆ ਗਿਆ ਜੀ ਮੰਜਾ ਬਣਵਾਉਣ। ਕਹਿੰਦਾ ਮਿਸਤਰੀ ਏਹੋ ਜਿਹਾ ਆਹਲਾ ਮੰਜਾ ਠੋਕਣਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਠੋਕਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਲਉ ਜੀ ਜਦੋਂ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੰਜਾ ਲੈਣ ਆਇਆ ਤਾਂ ਜੱਟ ਕਹਿੰਦਾ ਮਿਸਤਰੀ ਆਹ ਕੀ ਕਰ 'ਤਾ। ਬਾਬਾ ਕਹਿੰਦਾ ਏਹੋ ਜਿਹਾ ਆਹਲਾ ਮੰਜਾ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਠੋਕਿਆ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਦੋ ਪਾਵੇ ਉਤਾਹ ਨੂੰ ਤੇ ਦੋ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਠੋਕ ਦਿੱਤੇ ਸੀਗੇ।” ਮਾਂ ਸਾਡੀ ਅੰਦਰੋਂ ਹੱਸਦੀ ਤੇ ਨੱਕ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਜਾਂਦੀ। “ਏਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅਕਲ ਨੀ ਆ ਸਕਦੀ। ਭਈ ਤੂੰ ਜੁਆਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਂ। ਹੀਂ... ਹੀਂ... ਹੀਂ... ਹੀਂ ਲਾਈ ਆ। ਕੰਮ ਦੱਸੋ ਤੇ ਮੌਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਆ।” ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀਂ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਬੇਅਕਲੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ, “ਪੁੱਤ ਜੰਮਣ ਖਤਰਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਕੋਈ ਬਾਮੁਣੀਆਂ ਝੋਟੇ ਜੰਮਣ ਜੱਟੀਆਂ, ਜਮਦੂਤ ਚੂਹੜੀਆਂ।” ਉਹ ਬਾਪੂ ਦੇ ਦਲਿਤ ਦੋਸਤਾਂ ਤੇ ਆਖਰਾਂ ਦੀ ਖਿਝਦੀ। ਉਹ ਉਸ ਕਰਕੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਏ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਵਿਚ ਐਸਾ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਦਲਿਤਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਜਦੋਂ ਜੋੜੀ ਪੱਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਸਾਡ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, “ਜੀ! ਜੇ ਚੂਹੜਿਆਂ ਘਰੋਂ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜੇ ਰਹਿਣਾ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਦੀਨ ਭਰਿਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਣਾ।” ਲਉ ਜੀ ਸਾਡਾ ਬਾਪੂ ਰੋਟੀ ਤੇ ਨਾ ਖਾਇਆ ਕਰੇ ਪਰ ਚਾਹ ਪੀ ਲਿਆ ਕਰੇ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਕਦੇ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਕਰੇ।

ਮੈਂ ਅੱਠਵੀਂ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਾਡਾ ਬਾਬਾ ਮਰਿਆ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸਦਮਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਪਰ ਮਾਂ ਰੋਣੋਂ ਨਾ ਹਟੇ। ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਸਮਝਣ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਰੋਂਦੀ ਹੈ। ਪਿਉ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਆਖਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸਦੀ। ਭਾਣਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੋਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਰਾਤ ਬਾਬਾ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਉਸ ਰਾਤ ਸਾਡਾ ਭਰਾ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਘਰ ਸਰਾਪਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਝਈਆਂ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਬਾਪੂ ਦੁਆਲੇ ਹੁੰਦੀ, “ਗਰਕ ਜਾਣਿਆਂ ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਤੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਮੈਂ ਤੇਰੇ 'ਚੋਂ ਕੱਢੂੰ।” ਬਾਪੂ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣਿਆ ਸੁੰਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਤ ਦੇ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦੀ ਐਨੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੇ ਪਾਗਲਾਂ ਹਾਰ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿਪ ਚੜ੍ਹਦੀ। ਉਹ ਆਨੇ ਬਹਾਨੇ, ਕਦੇ ਮਹਿਰੀ ਦੇ ਕਦੇ ਨਾਇਣ ਦੇ ਗਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਜਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਖਹਿਬੜ ਪੈਂਦਾ। ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਦੁਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪਲੇਠੀ ਧੀ ਦੀ ਕੰਜੂਸੀ 'ਤੇ ਵੀ ਖਿਝ ਚੜ੍ਹਦੀ। ਜੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਕਦੇ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਸਹੁੰ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸਾਰੇ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਖਾਧੀ ਸੀ ਕਿ ਸੌਖਿਆਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।

ਮਹੀਨੇ ਕੁ ਬਾਅਦ ਭਰਾ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਘਰ ਨਾ ਵੜਨ ਵਾਲਾ ਬਾਪੂ ਆਖਦਾ, “ਲੌਟ ਕੇ ਬੁੱਧੁ ਘਰ ਕੋ ਆਏ।” ਮਾਂ ਜਿਹੜੀ ਬਾਪੂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ 'ਚੋਂ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੀ ਸੀ। ਘਰ ਆਏ ਭਰਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਸਿੱਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ ਕੇਸ ਕਤਲ ਕਰਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਕਹਿੰਦੀ, “ਤੂੰ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕੈਂਚੀ ਲਵਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਕਿਉਂ ਨੂੰ ਗਿਆ।” ਪਰ ਭਰਾ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਿਰੋਂ ਪੱਗ ਨਹੀਂ ਲਾਹੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੁੜ ਤੋਂ ਜੁੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸਦੇ ਗਲੋਂ ਬਲਾ ਟਲ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਂ ਦਾ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਾਪੂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਪਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਸੀ ਉਹਦਾ ਫਕੀਰ ਹੋਣਾ। ਫਕੀਰ ਤੇ ਘਰ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਬਾਪੂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ 15 ਸਾਲ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ। ਬਾਪੂ ਦਾ ਬਨਵਾਸ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਉਮਰ ਸੀ ਤਾਂ ਫਕੀਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਰਾਗੁਣਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਛੇਵਾਂ ਦਹਾਕਾ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦਾਦੇ ਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੁੰਢੇ ਹੋਏ ਸੰਦ ਮੁੜ ਤਿੱਖੇ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਉਹ ਮੁੜ ਤੋਂ ਜਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੈਰਾਂ 'ਚੋਂ ਚੱਕਰ ਮੁਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ 'ਚ ਉਹ ਹੁਣ ਹੀ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਉਸਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹੀ ਪਈ ਸੀ। ਪੈਨਸ਼ਨ ਨਾਲ ਕਿੱਥੇ ਸਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜੋੜੀ ਪੱਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਫਿਕਸੋ ਨਾਲ ਬੰਨੀ ਦਾਹੜੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ ਸੀ। ਮਾਵਾ ਲਾ ਕੇ ਆਰਕੰਡੀ ਦੀ ਪੱਗ ਹੁਣ ਰੁਥੀਆ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕੋਟ ਪੈਂਟ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪਜ਼ਾਮਾ ਕੁੜਤਾ ਪਹਿਨ ਲਿਆ। ਇਹ ਲਿਬਾਸ ਉਸਨੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਸੀ ਸਗੋਂ ਘਰ ਨੇ ਪਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਟੈਕਸੀ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ। ਮੇਰਾ ਵੀ ਇਹੋ ਚਾਅ ਸੀ ਕੇ ਉਹ ਕਾਰ ਖਰੀਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਡਾਹੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਪਰ ਹੋਇਆ ਉਹ ਜੋ ਬਾਪੂ ਤੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ ਖੋ ਪੀਏ ਘਰ ਵੜਦਾ। ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਉਸਨੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਦੇਸੀ ਲਾਹਣ ਪੀਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਜਿਸ ਦਿਨ ਪੀਂਦਾ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਸਿਰੇ ਦਾ ਬੋਲ ਬੁਲਾਰਾ ਕਰਦੀ। ਉਸਦੀ ਮਸਤ ਚਾਲ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਘੁਸੜ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਪੱਕਾ ਪਾਠੀ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਾਠ ਕਰਦਾ। ਬਾਪੂ ਦਾ ਮੈਂ ਆਦਰਸ਼ ਪੁੱਤਰ ਸਾਂ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਆਖਦਾ ਮੈਂ ਉਵੇਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸੂਰ ਰੱਖਣ ਤੇ ਭੇਡਾਂ ਪਾਲਣ ਦੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਦੱਸਦਾ। ਮੈਂ ਸ਼ੋਖ ਚਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਉਸਦੇ ਖੁਆਬਾਂ 'ਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗਦਾ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਪੁੰਨ ਸਵਾਰ ਸੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਧ ਹੋਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ। ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਬ ਤੋਂ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਜਿਵੇਂ ਸੁਖ ਜਿਹਾ ਮਿਲਦਾ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਟਕੇ ਸਨ ਜੋ ਮੈਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਭਾਈ ਮੈਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਖਾਉ ਪੀਉ ਤੇ ਮੌਜ ਮੇਲਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ। ਉਹ ਕੇ. ਦੀਪ ਤੇ ਮਾਈ ਮੋਹਣੋਂ ਦੀਆਂ ਹਸਾਉਣੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ। ਪੋਸਤੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ, ਪੋਸਤੀ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਘਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਵੱਜਦੀਆਂ। ਪੋਸਤੀ ਤੇ ਮਾਈ ਮੋਹਣੋਂ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵੇਲਿਆਂ 'ਚ ਸੁਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਸਮਝ ਆਈਆਂ। ਉਸਨੂੰ 'ਲੁੱਚੇ' ਗੀਤ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਪੋਸਤੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਲੁੱਚੀਆਂ ਨਾ ਸਮਝਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਦੇ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਹਰ ਗੱਲ 'ਤੇ ਹੱਸਦਾ। ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣਦਾ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਰੱਖੀ ਇਕੋ ਇੱਕ ਕੁਕੜੀ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਇਸ ਕੰਮ 'ਚ ਸਾਥ ਦਿੰਦੀ। ਹੀਅ ਦੀ ਪੈਂਦ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠ ਉਹ ਸਾਡੇ ਪੰਜ ਤੋਂ ਛੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣਦੀ। ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਦੇ ਰੋਡੀਉ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਯਾਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਾਂਗ ਕੋਲ ਕੋਲ ਰੱਖਦਾ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਕੰਮ ਜਾਣ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਰੋਡੀਉ ਕੰਨ ਕੋਲ ਪਿਆ ਸਾਂ-ਸਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮਾਂ ਆਖਦੀ, “ਸੈੱਲ ਮੁਫਤ ਆਉਂਦੇ ਨੇ?” ਪਰ ਬਾਪੂ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਤੀਜੇ ਜਾਂ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਘੰਟੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਕਾਉੜੇ ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤਦਾ। ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਖਾਲੀ ਝੋਲੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੜਿਆ। ਫਲ ਫਰੂਟ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਝੋਲਾ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਸੱਚ ਦੱਸਾਂ ਤਾਂ ਚੱਜ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਮੈਨੂੰ ਬਾਪੂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜੁੜਿਆ।

ਮੈਂ ਦਸਵੀਂ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਕੁਝ ਘਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਹੁਣ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸਮਝੌਤਾ ਜਿਹਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਦਸਵੀਂ ਦੇ

ਪਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਹਲਾ ਸਾਂ। ਅਚਾਨਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਾਡੇ ਘਰ 'ਤੇ ਇਕ 'ਬਾਜ਼' ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਇਕ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਰੂਸ-ਚੀਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਵਰਗੀ ਸੁਪਨਿਆਂ 'ਚ ਕੀਲ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਹੋ ਤੁਰਿਆ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਕਰਾ ਕੇ ਤੇਲ ਝੌਂਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਆਦਰਸ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੱਸ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਉਸਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਅੱਧੀ ਦਿਹਾੜੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਕੰਮ 'ਚ ਛੇਹਲਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਾਫ਼ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਬਾਪੂ ਆਖਦਾ, " ਇਹਨਾਂ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹੱਥ ਜਰਾ ਛੇਹਲਾ ਮਾਰਿਆ ਕਰ।" ਮੇਰਾ ਵਜ਼ੂਲ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਹ ਆਖਦੀ, " ਇਸ ਕਰਮੇ ਮਾਰੇ (ਮੇਰਾ ਕਾਮਰੇਡ ਦੋਸਤ) ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਬੇੜਾ ਗਰਕ ਕਰ 'ਤਾ ਏ।" ਪਰ ਬਾਪੂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਨਾ ਬੋਲਦਾ। ਉਹ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਤਵਾ ਲਾਉਂਦਾ। " ਕਾਮਰੇਡ ਬੜੇ ਘਟੀਆਂ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦੀਨ ਨਾ 'ਮਾਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਜੇ ਘੋੜੀ ਮਰ ਜਾਵੇ ਤੇ ਵਫੇਰੀ 'ਤੇ ਕਾਠੀ ਪਾ ਲਵੇ।" ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਈ।

ਅਸੀਂ ਦੋਹਵੇਂ ਸਵੇਰੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਖੋਪੀਏ ਘਰ ਮੁੜਦੇ। ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੋਈ ਅੱਤਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਅਜੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੰਝ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ। ਬਾਪੂ ਆਖਦਾ "ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਟਾਂਗੇ ਦੇ ਘੋੜੇ ਹਾਂ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਟਾਂਗੇ 'ਚੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਸੌ ਜਾਉ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਫਿਰ ਜੁੱਪ ਜਾਉ।" ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦੇ ਪਤੀ ਜਨੀ ਕੇ ਮੇਰੇ ਜੀਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਤੂੰ ਕਿਹੜੇ ਕੰਮ 'ਚ ਪੈ ਗਿਆ ਆਈ. ਟੀ. ਆਈ. ਕਰ 'ਲਾ।" ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪੂਰਾ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਘੁਕਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਕਦੇ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਾ ਮੰਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਕਰਨੇ ਹੀ ਕੀ ਸੀ? ਡੀਮਾਂਡ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ 'ਚ ਵਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਈ. ਟੀ. ਆਈ. ਕਰਨ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੈਂਟ, ਕਮੀਜ਼ ਦਰਜ਼ੀ ਕੋਲੋਂ ਉਦੋਂ ਸਵਾਈਂ ਸੀ। ਦੁਨੀਆ ਬਦਲ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਤੀਜੀ ਭੈਣ ਦਾ ਬੋਝ ਵੀ ਬਾਪੂ ਬੇਬੇ ਤੋਂ ਲਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਆਈ. ਟੀ. ਆਈ. 'ਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਬਾਪੂ ਤੇ ਮਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਤਿੜਕਣ ਲੱਗੇ। ਅੱਤਵਾਦ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ 'ਦਾਰੁਲਖ਼ਿਲਾਫ਼ਾ' ਤਰਨਤਾਰਨ ਰਾਹੀਂ ਰੋਜ਼ ਲੰਘਦਾ। ਸੁਪਨੇ ਤਿੜਕਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅੱਤਵਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਮੇਰਾ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੀਆਂ ਰੈਲੀਆਂ, ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਗਮਾਂ 'ਚ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਅਸਲ 'ਚ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸੀ। ਸਟੇਟ ਤਾਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਬਣੀ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਮਰੇਡ ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਟੇਟ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕਾਮਰੇਡ ਆਪੋ ਨਜ਼ਿੱਠ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ।

ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਤੇ ਆਈ. ਟੀ. ਆਈ. ਪਰ ਜਾ ਵੜਨਾ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਗਮਾਂ ਤੇ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਰੂਪ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਘਰ ਲੇਟ ਆਉਂਦਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁੱਭ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਘਰੋਂ ਗਾਇਬ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਅੱਤਵਾਦ ਏਨਾ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਸੀ ਕਿ ਬਾਪੂ ਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਰ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ "ਮੈਂ ਕਹਿਣੇ (ਹੁਕਮ) ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ।" ਤੇ ਇਹ ਮਾਂ ਪਿਉ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਖ਼ਬਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਦਮਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਘਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਇਆ ਬੰਦਾ ਘਰ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬਾਅਦ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਉਸਦੀ 'ਜੋਤ' ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾ ਗਈ। ਮੈਂ ਹੁਕਮੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਘਰ ਨਾ ਜਾਂਦਾ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਤਰਨਤਾਰਨ ਬੱਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ। ਰੰਗ ਉਡਿਆ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਪੱਗ ਵੀ ਚੱਜ ਨਾਲ ਨਾ ਬੱਧੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦਾ। ਪੁਛਦਾ, "ਰਾਤੀਂ ਕਿੱਥੇ ਸੀ?" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਮਾਸੀ ਕੋਲ ਜਾਂ ਨਾਨਕੇ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਦਾ। ਉਹ ਵੀ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਪੁੱਛਦਾ ਤੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਘਰ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਵੜਦਾ। ਮਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਅਕੇਵੇਂ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਪੂ ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਇਕ ਦੋ ਵਾਕ ਹੀ ਬੋਲਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਡਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਊ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਉਂਦੀ। ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਚੀਰਦੇ ਬਰੱਸਟ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਅੱਖ ਕਦੋਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੇ। ਸ਼ਾਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪਿੰਡ ਸਟੇਟ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਲਾਲੀ ਖੌਫ਼ ਦੀ ਜੰਮੀ ਬਰਫ਼ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾਉਂਦੀ ਪਰ ਉਸਦਾ ਸੇਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦਾ ਨਿੱਘ। ਖੌਫ਼ ਦੀ ਠਰ ਅੰਦਰ ਵੜੀ ਕਦੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ? ਬਾਪੂ ਲੱਭਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਮੈਂ ਲੁਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਪੂ ਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਆਹਿਆ ਵਰ੍ਹਿਆ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਘਰੋਂ ਕਈ-ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ? ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਝਈਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਹਾਲਾਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜ ਦਿਨ ਆਈ. ਟੀ. ਆਈ. ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਦੋ ਦਿਨ ਉਸ ਨਾਲ ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਾਉਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਬੰਦ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਘਰ ਪਰ ਬਾਪੂ ਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਚੰਬੜੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਤਿੰਨੇ ਧੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਸੁਖੀ ਵੱਸਦੀਆਂ ਪਰ ਹੁਣ ਮਾਂ ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਮਗਰ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਅਸਲ 'ਚ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਇਕੱਲੀ ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਭਾਊ ਘਰੇ ਏ. ਕੇ. ਸੰਤਾਲੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਨੰਗੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਗਏ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਪੂ ਦਾ ਰੰਗ ਛੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਜਾਂ ਮੇਰੀ? ਕੋਈ ਰਾਤ ਬਰਾਤੇ ਬੁਹਾ ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਉਹ ਕਦੇ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹਦਾ। ਉਹ ਮੈਂ ਜਾਂ ਮਾਂ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹਦੇ। ਹੁਣ ਵੀ ਘਰ 'ਚ ਨੂੰਹ ਇਕੱਲੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਵੀ ਆਪ ਬੁਹਾ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹੇਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਖੌਫ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅੱਤਵਾਦ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵੜਨ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਬੰਬੇ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਕੋਈ ਚਿੰਠੀ ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਬੱਸ ਮੈਂ ਬੰਬੇ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 'ਚ ਭਟਕਦਾ ਤੇ ਮਾਂ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ। ਇਹ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਕੰਮ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਕਿਸ਼ਤ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬੰਬੇ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਬਾਪੂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸਬਜ਼ ਬਾਗ਼ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੰਬੇ ਦੇ ਦਿਖਾਏ ਸਨ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਿਵਾਏ ਬੰਬੇ ਦੇ। ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਡੋਲਿਆ। ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਵਰਗਲਾ ਨਾ ਲਵੇ। ਬਾਪੂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਏਨੇ ਕੁ ਜਵਾਬ ਕੰਠ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਕਿ ਖੁੰਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਮਾਂ ਤਾਂ ਭਾਵਕਤਾ ਦਾ ਨਾਂਅ ਹੈ ਜੋ ਤਰਕ ਰਹਿਤ ਸਿਰਫ਼ ਫ਼ਿਕਰਾਂ 'ਚ ਗਰੱਸੀ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਆਖਦਾ, "ਨੰਗਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ ਚੋਰਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡੇ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਕੀ ਲਾਹ ਲੂਗਾ।" ਡੋਲਣਾ ਬਾਪੂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਹਾਂ ਜੇ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਡੋਲਦਾ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਮੌਤ ਦਾ ਤਾਂ ਪਲ ਦਾ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਉਹ ਬਚ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਦਾ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹਾਂ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜਿਵੇਂ ਟੁੱਟ ਜਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਹੀਨੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਿਲਦਾ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ। ਘਰ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਮਕਾਨ 'ਤੇ ਵੀ ਹੱਥ ਫਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਘਰ ਪੱਕਾ

ਬਣ ਗਿਆ। ਵਿਹੜਾ ਵੀ ਪੱਕਾ। ਘਰ 'ਚ ਗਰਕੀ ਵੀ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਅੱਤਵਾਦ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਪੂ ਤੇ ਮਾਂ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਕਪੂਰਥਲੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬਾਪੂ ਤੇ ਮਾਂ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਹੀ ਘਰ 'ਚ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਮਾਂ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਣ ਉਹ ਅਕਸਰ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਚੜ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਕੋਲ ਕੱਟਦੀ। ਉਸਦਾ ਘਰਵਾਲਾ ਫੁੱਜੀ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਬੁਢਾਪੇ 'ਚ ਇਕਲਾਪੇ ਨਾਲ ਘੁਲਦਾ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਪੱਕੀ ਪਕਾਈ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗੁੱਲੀਆਂ ਆਪੇ ਖੱਪਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਤੇ ਖਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੀ। 'ਘਰ ਬਾਪੂ ਇਕੱਲਾ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋ ਜਾਵੇ?'

ਬਾਪੂ ਨੇ ਇਕੱਲਤਾ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਆਦਤ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਗੱਡੇ ਖਰਾਸ ਦੇ ਪੁੜ ਤੇ ਮੰਜੇ ਠੋਕ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਜ਼ੋਤਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇਸਾ ਉਸਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਚਲਦਾ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਮੰਜਿਆਂ ਦੀ ਠੁਕਾਈ ਮੁਕਦੀ ਨਾ। ਬਿਨਾਂ ਫਾਲ ਤੋਂ ਮੰਜਾ ਠੋਕਣ ਵਾਲਾ ਪਿੰਡ 'ਚ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਮਿਸਤਰੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈਅ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਵਾਂਗ ਮਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਹ ਆਪ ਕਰੇਗਾ। ਕਦੇ ਨਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਾਪੂ ਘਰ ਗਿਆਂ ਚਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਪਿਆਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਫਿਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਘਰ ਮੁੜਦਾ ਰਾਤ ਟਿਕ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਕੇ ਹੱਟ ਕੇਸ 'ਚ ਰੱਖੀ ਹੁੰਦੀ। ਆਪ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਰੋਡੀਉ ਸੁਣਦਾ। ਤੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ। ਗੁਣ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਤੋੜ ਜਿਹਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਹੋ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, "ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।" ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ, "ਕਿੰਨ੍ਹੇ ਕੁ ਪੁਰਾਣੇ?" "ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵੇਲੇ ਸਭ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ।" ਮੈਂ ਵਿਅੰਗ ਵਜੋਂ ਆਖਦਾ, "ਇਹ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਨੇ?" ਉਹ ਤੇ ਆਖਦਾ ਹੈ 'ਪਿਉ ਪੁੱਤਰਾਂ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾ ਕਾਈ ਧੀਆਂ ਨਾਲ ਨਾ ਮਾਏ।' ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਖਿੜ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਗੁਣ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਸਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਪਿਆਰ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਘਰ 'ਚ ਮੈਂ ਹੀ ਇਕ ਹਾਂ ਜੋ ਉਸਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਹਾਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਮਾਂ ਦੇ।

ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਕਹਿੰਦਾ, "ਪਲਾਟ ਖਰੀਦ ਲਾ। ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਦੱਸੀ।" ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲਏ ਤੇ ਪਲਾਟ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਧੌਂਸ ਜਿਹੀ ਜਮਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਇਹੋ ਇਕੋ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ 'ਸੇਵਾ' ਦਾ ਜੁਆ ਖੇਡ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਣਾਉਂਦਾ, "ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਟਰੰਕ 'ਚ ਇੱਟਾਂ ਭਰਕੇ ਰੱਖ ਲਈਆਂ। ਨੂੰਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਟਰੰਕ ਪਾਸੇ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਰੇ। ਟਰੰਕ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗਾ ਵੱਜਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਨੂੰਹਾਂ ਭੱਜ-ਭੱਜ ਕੇ ਬਾਪੂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਫਿਰਨ। ਲਉ ਜੀ ਜਦੋਂ ਬੁੱਢਾ ਮਰਿਆ। ਤਾਲਾ ਤੋੜਿਆ ਤੇ ਵਿਚ ਇੱਟਾਂ।" ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਜਿਹੜਾ ਹਾਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੁਕਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਣ ਉਹ ਹੱਸਦਾ ਨਾ। ਗੁਣ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ, ਕਿ "ਪੈਸੇ ਸੇ ਨੌਕਰ ਮਿਲ ਸਕਤਾ ਹੈ ਮਗਰ ਸੱਚੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ।" ਪੈਸੇ ਦੀ ਉਸ ਅੰਦਰ ਗੰਢ ਜਿਹੀ ਬੱਝ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸੇਵਾ ਤੇ ਗਈ ਲੱਗੀ, ਪੈਸੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਇਹ ਗਿਲਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਤੰਗੀ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਮਾਰ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਫੁੱਕਰ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਪੜ੍ਹ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ 'ਕਬੀਲਦਾਰ' ਹੋਇਆ ਤੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਸਾਰੇ ਨਜ਼ਿੱਠੇ ਗਏ। ਘਰ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਉਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੀ ਸੀ ਜਾਂ ਮੇਰਾ ਵਹਿਮ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਉਹ ਕਾਮਰੋਡਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ

ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਖਿੜਿਆ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਮਾਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਇਕ ਲੱਖ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਆਪਸੀ ਕਲੇਸ਼ ਵਧ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਸਾਂ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦਾ ਇਕਲਾਪਾ ਕਦੇ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਮੁਫਤੋਂ ਮੁਫਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਬਿਗਾਨੀ ਜਾਤ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਕਲੇਸ਼ ਵੀ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਉਸਦੀ ਦਾਲ ਨਹੀਂ ਗੱਲਣੀ। ਗੁਣ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਆਦਤ ਜਿਹੀ ਪੈ ਗਈ। ਉਹ ਜੁਆਕਾਂ ਵਰਗਾ ਖਰੀਡਲ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਰੀਰੋਂ ਕਦੇ ਬੁੱਢਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਜਮਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਪੁੰਜੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਹਉਮੇ ਦੀ ਫੂਕ ਭਰਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੁੰਜੀ ਹੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਪੁੱਤ ਕੋਲ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਉਹਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਜੇ ਉਹ ਸਲੂਕ ਨਾ ਕਰਦਾ ਜੋ ਉਹ ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਨੂੰਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ। ਉਹ ਖੁੱਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਮਰਨ ਲੱਗਾ। ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਕਾਲੀ ਲੱਕੜ ਵਾਂਗ ਝੌਂਅ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਇਸ ਨੂੰਹ ਨਾਲ ਬਣ ਗਈ। ਉਹ ਵੱਡੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਆਖਦਾ, "ਇਹ ਮੇਰੀ ਧੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂਗਾ ਤੂੰ ਤੇ ਐਮ. ਏ. ਨਹੀਂ ਐਵੇਂ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਏ।" ਨੂੰਹ ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵੇਖ ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਾਂ ਅੜ ਗਈ ਕਿ "ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ 'ਚ ਜਾਣਾ।" ਬਾਪੂ ਕਹਿੰਦਾ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਤੁਸੀਂ ਕਰੋ ਤੇ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਕਾਨ ਵੇਚ ਦੇਨਾ। ਦੋ ਖਣ ਛੱਤ ਲਉ। ਮਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਅਵਾਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸੁੱਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਾ ਮਕਾਨ ਕੀ ਵਿਕਿਆ ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਫਿੱਕੇ, ਬੇਸੁਆਦੇ ਫਿਰ ਕੌੜੇ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਹੋਣ ਦੀ ਗਤੀ ਉਨ੍ਹੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਰਾਕਟ ਦੀ। ਪੁੰਜੀ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਬਾਪੂ ਮਕਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਦੇਖ ਰੇਖ 'ਚ ਉਹ ਮਕਾਨ ਬਣਵਾਉਂਦਾ ਪਰ ਗਲਤ ਕੰਮ ਤੇ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਆਖਦਾ, ਬੱਸ ਫੜਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ। ਕਹਿੰਦਾ, "ਮਿਸਤਰੀ ਕੰਮ ਗਲਤ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿ।" ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਪੂ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਘਰਦਿਆਂ ਉਪਰ ਦੀ ਜ਼ੋਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਈ-ਚਾਈ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਕਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਘਟਨਾ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਏਨੀ ਤਿੱਖੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਆਖ਼ਿਰ ਇਸ ਮਕਾਨ ਅੰਦਰ ਕੀ ਸੀ ਜੋ ਚਿਰਾਂ ਦੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਖਲਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਬਾਪੂ ਗੁਣ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਖਿਸਕਦੀ ਜਾਪਦੀ। ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੇ ਅੰਦਰ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਗੁਆਚੀ ਜਾਪਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਗੁਣ ਬਾਪੂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ। ਗੁਣਮਾਨ ਵਾਂਗ ਦਿਲ ਚੀਰ ਕੇ ਵਿਖਾਅ ਦੇਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸੱਚ ਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਨੂੰ ਤੋੜ ਨਾ ਸਕਦੇ। ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਤੋੜ ਉਸ ਅੰਦਰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ, ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਫੁੱਕਰ ਸੀ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਘਰ ਵੜਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ 'ਕਬੀਲਦਾਰ' ਹੋਣਾ ਮੈਨੂੰ ਭੈਅ ਭੀਤ ਕਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਜੋ ਕਦੇ ਫੁੱਕਰ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਆਦਰਸ਼।

ਪਰ ਉਸ ਬਾਪੂ ਦੇ ਪੁਲਾਂ ਥਾਣੀ ਪੁੰਜੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਪੈਸੇ ਤੇ ਵਸਤਾਂ ਜੋੜਨ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਦਾ ਡੁੱਬਕਾ ਲੈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਢਾਈ ਲੱਖ ਰੁਪਈਏ ਡੁੱਬੇ ਦਾ ਡੁੱਬਕਾ ਉਸ ਅੰਦਰ ਗੰਢ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਦੇ ਵੈਰ ਬਹੁਤਾ ਪੈ

ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪੈਸੇ ਖੋਹ ਲਏ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਬਾਪੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਪਰ ਬਾਪੂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚੋਂ ਉਹ ਲਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਨੇ ਬਹਾਨੇ ਦਿੱਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਮਿਹਨੇ ਦਿੰਦਾ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਇਹ ਮਕਾਨ ਮੇਰੇ ਨਾਂਅ ਕਰਾ ਦਿਉ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪੈਸੇ ਦਿਉ।” ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਧਿਰ-ਧਿਰ ਦੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹਾਂ ਤੇ ‘ਹੋਮ ਲੋਨ’ ਵੀ ਰਜਿਸਟਰੀ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਖੁਦਦਾਰੀ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਮਸਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, “ਇਹ ਫ਼ਸੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜ਼ਾਦਾ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਏ।” ਸਚਮੁੱਚ ਫ਼ਸੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਹਥੌੜੇ ਮਾਰਨਾ ਜਿਵੇਂ, ਬਾਪੂ ਦਾ ਸੁਗਲ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਅਚਰਜ਼ ਭਰੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਨੂੰ ਧੀ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ, “ਤੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਪਤੀਲਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਚੁਕਾਅ ਦਿੱਤਾ।” ਉਹ ਕੁਝ ਬੁਝ ਜਿਹੀ ਗਈ, ਕਹਿੰਦੀ, “ਪਾਪਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਲਾਉ, ਚਾਹੇ ਚਾਰ ਥੱਪੜ ਮਾਰ ਲਉ।” ਬਾਪੂ ਤਾਂ ਵਾਅ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਮਾਰੇ, “ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਮੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਗਲਾਸਾਂ 'ਚ ਪਾਣੀ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤਾ? ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਇਥੇ ਕੀ ਲੈਣ ਆਉਂਦੀ ਆ।” ਫਿਰ ਤਾਂ ਜੀ ਝੰਜੂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਬਣਦਾ। ਪਤੀਲਾ ਪਿੰਡੋਂ ਸਮਾਨ ਲਿਆਉਂਦੇ ਵੇਲੇ ਭੈਣ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਿਲ ਵੀ ਗਿਆ ਪਰ ਬਾਪੂ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੀਲ ਬਾਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਜਦੋਂ ਭਾਂਬੜ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰਦੀ। ਬੁਝਣ ਤੱਕ ਕਈ ਕੁਝ ਸੜ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਗੱਲ ਕਰਦੀ, ਬਾਪੂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਅਮਲ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਚੀਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੋਚਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੀਲੀ ਵਿਚਾਰ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਮਲ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਆਪ ਬੋਲਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਏਨਾ ਟੌਰਚਰ-ਜ਼ਲੀਲ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਬੰਦੇ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਜ਼ਖਮ 'ਚ ਸੂਈਆਂ ਮਾਰੋ ਜਾਂ ਜ਼ਖਮ ਤੇ ਲੂਣ ਭੁੱਕਦੇ ਜਾਉ।

ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਰੇਡੀਉ ਤੋਂ ਖਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਖੜਕਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਪੂਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੇ ਰੇਡੀਉ ਲਾ ਦਿੰਦਾ। ਉਸਨੇ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਨਹਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਬਾਥਰੂਮ 'ਚ ਵੜਕੇ ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਮਸ਼ੀਨ 'ਚ ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਾ, “ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਹੈਗੇ ਨੇ, ਅਜੇ ਟੁੱਟੇ ਨਹੀਂ।” ਹੁਣ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਅਵਾਰਾ ਤੁਰੀ ਫਿਰਦੀ ਆਖਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਘਰ ਆਇਆਂ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹੇ, “ਤਿਆਰ ਹੋ। ਹੁਣ ਏਥੇ ਰਹਿਣਾ ਨਹੀਂ।” ਉਹ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰੇ। “ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।” ਮੈਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਇਹਨੂੰ ਸਮਝਾ। ਗੱਲ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਦਾ ਕੋਈ ਯਾਰ (ਕੁਲੀਗ) ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਚਲੇ ਗਈ। ਉਦੋਂ ਦਾ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਅਸੀਂ ਇਸ ਕੰਜਰਖਾਨੇ 'ਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਬਾਪੂ ਜੀ ਸਮਾਂ ਬਦਲ ਗਿਆ।” ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਲਿਆ। ਬੈਗ ਫੜਿਆ ਤੇ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਿਆ।

ਬਾਪੂ ਆਨੇ ਬਹਾਨੇ ਦਿੱਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਮੁੜਵਾਈ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਪੁੱਤ ਧੀਆਂ ਵੀ ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ। ਇਕ ਭੈਣ ਠੰਡ ਠੋਡੋਲਾ ਕਰਾ ਕੇ ਘਰ ਅਪੜਦੀ। ਉਸਦੇ ਅਪੜਨ ਤੱਕ ਚਾਣਮਾਰੀ ਫਿਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ।

ਭੈਣ ਆਈ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ‘ਮਕਾਨ ਵੇਚ ਕੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ’ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹਾਂ। ਇਸਨੂੰ ਏਨੇ ਪੈਸੇ ਇਕੋ ਦਮ ਕਿੱਥੋਂ ਦਿਆਂ। ਬਾਪੂ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੂੰ ਇਹ ਮਕਾਨ ਵੇਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਗਹਿਣੇ ਹੈ ਤੇ ਤੂੰ ਨੰਗ। ਤੇਰੀ ਔਕਾਤ ਕੀ ਆ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇ।” ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ ਦਾ ਖੂਨ ਕਰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਮਨ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਪੁੱਟਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹੋਣ ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਮਾਰਾਂ ਤੇ ਆਖਾਂ ‘ਇਥੋਂ ਦਫਾ ਹੋ ਜਾ।’ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ 'ਚ ਬੰਦਾ ਪਾਗਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਮੀਰ ਲਲਕਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਰੀਕੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਜ਼ਰ

ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ। ਸਾਡੇ ਦਰਮਿਆਨ ਜ਼ਰ ਦੀ ਚਾਦਰ ਵਿਛ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਰੋਟੀ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਲਈ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਜਥਾੜੇ ਨੋਚਦੇ ਦੋ ਭੇੜੀਏ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਝਿਜਕਦਾ। ਉਸਦਾ ਰੇਡੀਉ ਮੇਰੀਆਂ ਨਸਾਂ ਨੂੰ ਤਣਾਅ 'ਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪੜ੍ਹਨ ਕਮਰੇ 'ਚ ਭੱਜਦਾ। ਉਹ ਉਪਰ ਆ ਕੇ ਰੇਡੀਉ ਲਾ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਅਵਾਰਾ ਗਲੀਆਂ 'ਚ ਫਿਰਦਾ ਹਨੇਰੇ ਹੋਏ ਘਰ ਵੜਦਾ ਦਾਰੂ ਨਾਲ ਗੱਜਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਸਵੇਰੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦਾ। ਹੁਣ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਾਰੂ ਬਿਲਕੁਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕਈ ਘੰਟੇ ਪਾਠ ਕਰਦਾ। ਚਾਰੋਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਇਕੋ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਰਦਾਸ ਵੀ ਕਰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। “ਇਸਨੂੰ ਚੱਕ ਲੈ ਰੱਬਾ।” ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਨੱਸਦਾ ਤੇ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ। ਬਾਪੂ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ਹਰਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਤੂੰ ਤਾਂ ਖੱਸੀ ਹੈਂ, ਹਿੰਮਤ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ। ਪਰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਰੰਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਮੇਰਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀ ਕਰੇਗਾ।” ਮੇਰੀ ਤੇ ਬੀਵੀ ਦੀ ਲੜਾਈ 'ਚੋਂ ਉਸਨੂੰ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲੜਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੱਸਦਾ ਹੈ। ਨੱਚਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਪੌੜੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਰੱਖੇ ਫਲ ਕੱਢ ਕੇ ਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੀਆਂ ਬੀਵੀ ਹੱਸਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਗਲਾਂ ਹਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੜੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਟਲਦਾ ਹਾਂ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਇਕ ਛੱਤ ਥੱਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਦੇ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਲਏ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਕਚੀਚੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਿਆਂ ਤਾਂ ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ, “ਕਹਿ ਹੁਣ ਇਹਨੂੰ ਇਸੇ ਦੀ ਰੰਨ ਨੇ ਫੋਨ ਚੁੱਕਿਆ।” ਮੈਨੂੰ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ। ਮੇਰਾ ਮੁੰਡਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਫੋਨ ਚੁੱਕਿਆ ਕਹਿ ਦੇ... ਦੇ।” ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਕੰਨ 'ਚ ਪਿਘਲਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਚੀਰਦੇ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਸਬਰ ਦੀ ਇਤਹਾ ਮੁਕ ਗਈ। ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਧੂਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਏ। ....ਨਹੀਂ... ਇਹ ਮਾਤਮ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ...। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸਦੇ?

ਪੋਸਟ ਸਕ੍ਰਿਪਟ : ਪੈਸੇ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਬਾਪੂ ਦੇ ਖਾਤੇ ਜਮਾ ਕਰਾ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਬਾਪੂ ਤੇ ਬੇਬੇ ਆਏ ਨੇ। ਮੈਂ ਸਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਈ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਹਉਂ ਹੈ। “ਕਾਲੀ ਲੱਕੜ ਪੁੱਤਰਾ ਕਦੇ ਭੌਂਦੀ ਨਹੀਂ।” ਉਸਦੇ ਜਵਾਬ 'ਚੋਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਦਰ ਵੜ ਗਈ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪੋਤਰੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੇ ਨੇ। ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਵਾਪਸ ਪਰਤਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਨੇ। ਭਰਾ ਕੋਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਕਮਰੇ ਛੁੱਟਾ ਲਏ ਨੇ। ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਥੱਲੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਬਾਪੂ ਪੋਤਰੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਈਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਨਮ ਦਿਨ ਲਈ। ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਖਦਾ ਹੈ, “ਮੁੰਡਾ ਮੇਰਾ ਲਿੱਸਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਕਰ।” ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, “ਇਸਨੂੰ ਮਰਨ ਨਾ ਦੇਵੀਂ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕੋਲੋਂ ਵਿਆਜ ਲੈਣਾ ਹੈ।” ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਰੂਪ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿੱਢੀ ਦੇਹ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਤੀਰਾਂ ਦੇ ਵਿਛਾਉਣੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਦਿਆਰ ਵਾਂਗ ਸਿਧਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਸਦਾ ਤੇਸਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਥੋਂ ਕਿੰਨਾ ਸੱਕ ਲਾਹੁਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹਰਾਮੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉਹ ਹੀ ਆਪਣੇ ਤੇਸੇ ਨਾਲ ਵੱਢ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਤੇਸੇ ਵਾਲਾ ਫਕੀਰ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦਾ ਕੱਦ ਸਵਾ ਛੇ ਫੁੱਟ ਸੀ।

ਉੱਚਾ ਲੰਮਾਂ, ਭਰਵਾਂ ਤੇ ਛਾਂਟਵਾਂ ਸਰੀਰ।

ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣੇ ਘਰ, ਜਿਸ ਦੀ ਦਿਹਲੀ ਨੀਵੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਚਾਣਚੱਕ ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੱਥਾ ਦਿਹਲੀ ਨਾਲ ਵੱਜ ਜਾਂਦਾ। ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹੇ ਲੰਮੇ ਕੱਦ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਵੱਲ ਬੜੀਆਂ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੱਦ ਬੁੱਤ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸੀ। ਸ: ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੈਂ ਢੇਰਾਂ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਫਾਈਲਾਂ ਫਰੋਲੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਫਾਈਲ ਵਿੱਚ ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਬਾਪੂ ਜੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਚਿੱਟ ਕੱਪੜੀਏ ਹੀ ਰਹੇ। ਉਹ ਚਿੱਟਾ ਕਮੀਜ਼ ਪਜ਼ਾਮਾ ਅਤੇ ਸਰੋਂ ਫੁੱਲੀ ਪੱਗ ਬੰਨ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਟਿੱਪ- ਟਾਪ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦੇ। ਤੜਕੇ ਉਠਣਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿੱਤ ਨੇਮ ਸੀ। ਪੌਰ, ਮਾਘ ਦੇ ਕਕਰੀਲੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਨਲਕੇ ਤੋਂ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਉਂਦੇ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਹਨਾਂ ਨਿੰਮ ਦੀ ਹੀ ਦਾਤਣ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਐਨਕਾਂ ਤੋਂ ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਿਮਾਰ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖਿਆ।

ਜਿਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਤੱਕ ਬਾਪੂ ਜੀ ਬਾਹਰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਅਤੇ ਨਹਾ ਧੋ, ਦਾਹੜੀ ਤੇ ਢਾਠਾ ਬੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਚੁਸਕੀਆਂ ਭਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ।

ਸਾਡਾ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਵਾਇਆ ਚੁੰਨੀ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਪਿੰਡ ਰੈਲੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਹੁਰੀ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਸਨ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਵਿਚਾਲੜੇ ਥਾਂ ਸਨ।

ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਭਰਾ ਹੁਣ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਸਾਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਪਿੰਡ ਰੈਲੀ ਵਿੱਚ ਅਲਾਟ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇੜੇ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡ ਦੂਧਨ ਸਾਧਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲਾਟ ਹੋਈ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਕਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦਾ ਡੱਕਾ ਤੋੜ ਕੇ ਦੂਰਗਾ ਨਾਂ ਕਰਦੇ। ਰੈਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸਾਂਝੀ ਖੇਤੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਤਾਇਆ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਤਾਈ ਮੇਰੀ ਉਨ੍ਹੀਂ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਟ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਨਹਾ ਧੋ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੁਰੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਿਛੋਂ ਸਾਡੀ ਤਾਈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣਾਂ ਦਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦੇ ਓ, ਉਹ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੁਰਿਆ ਰਹਿੰਦੇ, ਝੋਟੇ ਅਰਗਾ ਪਿਐ, ਕੰਮ ਨੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਭੋਰਾ ਕੋਈ? ਹੋਰ ਨੀਂ ਤਾਂ ਡੰਗਰ ਵੱਛੇ ਨੂੰ ਈ ਕੱਖ ਕੰਡਾ ਪਾ ਦਿਆ ਕਰੇ ....।

ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਤਾਈ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਲੇਸ ਪਾਈ ਰੱਖਦੇ। ਉਹ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਰੋਲਾ ਪਾ ਬਹਿੰਦੇ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ ਵੱਟੀ ਰੱਖਦੇ। ਚਾਚਾ ਜੀ ਅਤੇ ਤਾਈ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਔਖੇ ਭਾਰੇ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੀ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਹਲੜਪੂਣੇ ਤੋਂ ਪੋਟਾ ਪੋਟਾ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਕੀ ਬਣੂੰ ਇਸ ਬੰਦੇ ਦਾ..? ਕੰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਤੋੜ ਕੇ ਡੱਕਾ ਦੂਰਗਾ ਨੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਪਰੋਂ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਭਾਰੀ ਹੋ

ਗਈ। ਚਾਰ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਲੱਥੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਰ ਨੀਂ...ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠੂ ਆਪਣੀ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ? ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਿਮੋਬੂਣੇਂ ਜਿਹੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਮਾਰਦੇ, ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਝੂਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਦੂਧਨਸਾਧਾਂ ਵਿਖੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਚਾਚਾ ਜੀ ਅਤੇ ਤਾਈ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਗੁਣਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਗਏ। ਇਥੇ ਵੀ ਬਾਪੂ ਨੇ ਵਿਹਲੜਪੂਣਾਂ ਨਾਂ ਛੱਡਿਆ। ਕਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਨਾ ਦੇਖਦੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਗਹਿਰੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿੱਚ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਦੂਧਨਸਾਧਾਂ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਰਾਣੀ ਦੀ ਬਠੋਈ ਵਿਖੇ ਦੁੱਗਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਣਾ ਲਈ। ਸਾਇਦ ਰਾਣੀ ਦੀ ਬਠੋਈ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਾਪੂ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਰਾ ਗੁੱਸਾ ਗਿੱਲਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਦੇ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨਾਲ ਪੰਗਾ ਲੈ ਬੈਠਾ। ਸਾਂਝੀ ਵੱਟ ਦਾ ਝਗੜਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ। ਗਵਾਂਢੀ ਕੋਲ ਬਾਰਾਂ ਬੋਰ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਸੀ। ਇੱਕ ਰਾਤ ਉਹ ਸਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਬਾਪੂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਗੰਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਵੀ ਕੋਠੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਡਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਡਾਂਗਾਂ ਫੜ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ ਰਹੇ। ਗਈ ਰਾਤ ਤੱਕ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਡਰ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਇਥੇ ਬਿਗਾਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ। ਵਿਰੋਧੀ ਕੋਲ ਬੰਦੇ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਲ ਬੰਦੂਕ ਵੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਰੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲੈਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਜੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਡੰਗਰ ਵੱਛਾ ਵੇਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਰੈਲੀ ਆ ਵੜੇ।

* * * * *

ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੇਰੀ ਬੇਬੇ ਦੀ ਭੋਰਾ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ।

ਵੇਚੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੁਨੱਖੀ ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਆਣ ਫੜਾਏ .....

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰੈਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਆਏ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਾਲ ਅਸੀਂ ਦੂਧਨ ਸਾਧਾਂ ਜਾਂ ਰਾਣੀ ਦੀ ਬਠੋਈ ਰਹੇ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਬਾਪੂ ਜੀ ਹਫ਼ਤੇ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਇਥੇ ਰੈਲੀ ਪਿੰਡ ਗੜਾ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕੋਲ ਖੁਲ੍ਹੇ ਪੈਸੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਪੈਦਿਆਂ ਹੀ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਾੜੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਯਾਰ ਬੇਲੀ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਜਸਪਾਲ ਨੂੰ ਘਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਾਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭਜਾਈ ਰੱਖਦੇ। ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਝਿੜਕ ਝੰਬ ਕੇ ਕੋਲ ਹੀ ਬਿਠਾਈ ਰੱਖਦੇ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਡਰੇ ਸਹਿਮੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯੂਬਲੀਆਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਸਲੀਲ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਆਣੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੀ ਪਤਾ? ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਸਾਂ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਐਸ ਪ੍ਰਸਤੀ ਤੋਂ ਸਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਪੈਸੇ ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਰੋੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਹੋਰ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਣ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਰੋਲਾ ਪਾਉਂਦੇ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਤੁਰੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਵਜੀਰ ਸਿਉਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਬਜ਼ਾਰ ਖੁਲਵਾਉਣ ਚੱਲੀਐ। ਤੇ ਜੇ ਕਦੇ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਓ ਕਿਉਂ ਭਾਈ ਵਜੀਰ ਸਿਆਂ ਹੁਣ ਬਜ਼ਾਰ ਬੰਦ ਕਰਵਾਉਣ ਚੱਲੀਐ...? ਬਾਪੂ ਜੀ ਹੱਸ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ।

ਸਾਮੀਂ ਸਰਾਬ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਆਖਰ ਉਹੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਜੋ ਹੋਣਾਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਉਧਾਰ ਫੜ ਲਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਸਰਾਬ ਵਿੱਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਉਭ ਪੁੱਛ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤਾਇਆ ਜੀ ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੇ ਉਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਗੱਲ ਗੱਲ ਉਤੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭੈਣ ਭਰਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅਨੇ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਗੱਲ ਗੱਲ ਉਤੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਪਾ ਬਹਿੰਦੇ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਹੀ ਘੁੱਲ ਮਿੱਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਘਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਕਲੇਸ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਸਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹੇ ਦਿੰਦੇ। ਤਾਏ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਭਾਵੇਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਸਕਦੇ ਨਾਂ ਪਰ ਮੇਰੇ ਤਾਏ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਹੋ ਕੇ ਬਥੇਰਾ ਲੜਦੇ। ਉਹ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਰੈਲੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਇਆ ਜੀ ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਰਾਣੀ ਦੀ ਬਠੋਈ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲੀ ਸੀ ਜੋ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਵੰਡਾਈ ਦਾ ਝਗੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਝੋਰਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੰਜੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੱਗ ਗਏ ,ਤੇ ਮੁੜ ਨਾ ਉਠ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਸਾਡੀ ਅੰਮਾਂ ਵੀ ਇਸ ਜਹਾਨ ਤੋਂ ਤੁਰ ਗਈ।

ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਸਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੱਢਿਆ । ਉਹ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਆਪਣਾਂ ਨਾਂ ਕਟਵਾ ਕੇ ਘਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਐਸ ਪ੍ਰਸਤੀ ਤੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਘਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ।

ਆਖਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਇਹ ਤਿੰਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਕੇ ਬਿਖਰ ਗਿਆ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਂਭ ਲਈ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਸਿਰਫ ਪਿੰਡ ਦੀ ਫਿਰਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਾੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧੀ ਕੁ ਕਨਾਲ ਦਾ ਪਲਾਟ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ।

ਹੁਣ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਹੋਸ਼ ਆਈ। ਉਹ ਇਸ ਪਲਾਟ ਵਿੱਚ ਖਲੋ ਕੇ ਕਿੰਨੀ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਕੁਝ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਹਰ ਵਕਤ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਆਹੁਣ ਜੋਗੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਵਕਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਮਸਾਂ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ । ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਿਥੋਂ ਕਰਦੇ। ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਹਮੇਸਾਂ ਇਹੋ ਝੋਰਾ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ।

ਉਹ ਸੁੱਕ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ।

ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੰਗ ਮਲੰਗ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਯਾਰ ਬੇਲੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਸਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਔਖੀ ਘੜੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਈ ਸਾਥ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਘਰ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੰਦੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਦੇ। ਖਿੜਦੇ ਖਪਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅੰਤਾਂ ਦਾ

ਚਿੜਚਿੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਵਕਤ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਲੇਸ ਪਾਈ ਰੱਖਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮ ਸਹਿਮ ਜਾਂਦੇ।

ਜਿਹਨਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਪੈਸੇ ਉਧਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ,ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਲੜ ਝਗੜ ਕੇ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ। ਇਹਨਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਫਿਰਨੀ ਵਾਲੇ ਪਲਾਟ ਵਿੱਚ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਅੱਗੇ ਪਹਾੜ ਜਿੱਡੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਤਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਮੇਰੀ ਬੇਬੇ ਹੁਰੀ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਕਰਵਾ ਲਈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੇਰੀ ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਭਿਣਕ ਤੱਕ ਨਾ ਪਈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ ਮਰ ਗਈ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੇਚ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰੀ ਮਾਸੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਲੜ ਕੇ ਗਈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੋੜ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਬੇਬੇ ਮਣ ਮਣ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਕੇਰਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਇਹਨੋਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪੇਕੇ ਵੀ ਨੀਂ ਬਖਸੇ...ਹਾਏ ਮੇਰੀ ਇਕੋ ਮਾਂ ਜਾਈ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਤੋੜ ਤੀ..।

*****

ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਇਹ ਪੈਸੇ ਵੀ ਮੁੱਕ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਫਿਰ ਫਾਕੇ ਕੱਟਣ ਦੇ ਦਿਨ ਆ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾਂ ਤੱਕ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਹਦੇ ਮੇਰੇ ਇਹ ਭਰਾ ਐ ,ਇਹ ਤਾਂ ਵੱਢੀ ਤੇ ਲੂਣ ਪਾਉਣ ਜੋਗੇ ਨੀਂ,,...। ਪੂਰੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਵਾਂ ਉਤੇ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢਦੇ। ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਮੇਰੀ ਚਾਚੀ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸੁੱਟ ਜਾਂਦੀ। ਚਾਰ ਦਿਨ ਫਿਰ ਚੰਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀ ਲਿਖਣੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ । ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਮੇਟ ਲੱਗ ਗਏ। (ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਜੋ ਲਬਰ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਸੁਪਰਵਾਈਜਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੇਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਅਮਰੀਕ ਵੀ ਬਾਪੂ ਜੀ ਵਾਂਗ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੱਡਾਂ ਪੈਰਾ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਵਾਨ ਪੁੱਤ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਕਫੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

..... ਤੇ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੇਰੀ ਮਾਸੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸੋਗ ਮਨਾਉਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਮੇਰੀ ਬੇਬੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਹਣਾਂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੀ, 'ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਨਾਂ ਉਹਦੇ ਹੱਕੇ ਨੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤ ਖਾ ਲਏ। ਮੇਰੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਆਹੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਹੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਤਿੰਨ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਦਮਾਂ ਮੇਰੇ ਮਾਂ ਪਿਓ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਰਿਆ ,... ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਇਵੇਂ ਹੀ ਦਿਨ ਗੁਜਰਨ ਲੱਗੇ। ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਅਮਰੀਕ ਅਜੇ ਅਣਵਿਆਹਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਾਲੀ ਪੈਨਸਨ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਈ। ਮੇਟ ਵਾਲੀ ਨੌਕਰੀ ਉਹ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਸੰਭਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਫਿਰ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਉਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਫਿਰ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਪੈਨਸਨ ਵਧਦੀ ਗਈ । ਬਾਪੂ ਜੀ ਹੌਸਲਾ ਫੜਦੇ ਗਏ। ਅਸਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮੱਝਾਂ ਰੱਖ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਵੇਚਣ ਲੱਗੇ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਚ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਅਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਈਟੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲੜੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਾਰ ਗਏ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਖਰਚੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡੀਆਂ ਦੋ ਮੱਝਾਂ ਵਿੱਕ ਗਈਆਂ। ਦੁੱਧ ਦਾ ਕੰਮ ਲੱਗਭੱਗ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਭੋਰਾ ਵੀ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪੈਨਸਨ ਆਉਂਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਉਹ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਸੋਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲੇ । ਕੁਝ ਦੇਰ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਹੇ।

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਦਲਦੇ ਹੀ ਵੇਖਿਆ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਸੀ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਨੰਬਰ ਵਾਰਡ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮੌਜਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ । ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰ ਘਰ ਤੋਂ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿੱਚ ਟੁੰਨ ਹੋਏ ਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਕਾਂਗਰਸੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜ ਪਏ। ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਰਕਰਾਂ ਦੇ ਸੱਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਉਥੋਂ ਅੱਥ ਬਚਾ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਖਿਸਕ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸੁਲਹਾ ਸਫਾਈ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਪੂ ਜੀ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਬੈਠੇ ਹੋਸ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਹ ਜਿਸ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆਈ.ਏ.ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਐਮ.ਪੀ. ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਜਟਿੰਗ ਕਾਰਡ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਉਥੇ ਹੀ ਬਹਿ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਡ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਰੋਅਬ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਸਿਵਲ ਸਕੱਤਰੇਤ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਿਹੇ ਅਹਿਮ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਲੱਗ ਸਕਿਆ।

ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾਂ ਲੱਗਭੱਗ ਨਾਂ-ਮੁਮਕਿਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਅਤੇ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੀ ਆ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮਨਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਪਰ ਉਹ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾਂ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਪਿੰਡ ਭੱਜਦਾ ਕਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

*****

ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਬਣਨ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੌਂਕ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਖੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕਦੇ ਨਸੀਬ ਨਾਂ ਹੋਈ। ਪਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਹੇਠ ਬਟੋਰਾ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਦਲਿਤ ਇਸਤਰੀ ਸਰਪੰਚ ਵਾਸਤੇ ਗੰਜਰਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਰਪੰਚ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਇਉਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਕੂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾਂ ਲੱਭ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸਰਪੰਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਪੰਚ ਸਾਹਿਬ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਾਗਜਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਉਤੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਬੇਬੇ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗੂਠਾ ਲੱਗਦਾ ਪਰ ਸਰਪੰਚੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸਰਪੰਚੀ ਦੌਰਾਨ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਵੱਲ ਲਿਆਦਾ। ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਲਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸੀਨਾਂ ਦਿਵਾਈਆਂ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਪਾਤ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਹਰ ਲੋੜਵੰਦ ਨੂੰ ਬੁਢਾਪਾ ਪੈਨਸਨਾਂ ਲਵਾਈਆਂ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ

ਕੱਢਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪੱਕਾ ਨਾਲਾ ਬਣਾਇਆ । ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਮਿਡਲ ਤੋਂ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਬਣਵਾਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਕੰਮ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਫਿਰਨੀ ਪੱਕੀ ਕਰਵਾਈ। ਅਜਿਹੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਅਜਿਹੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਚਮਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅੜਿਕਾ ਡਾਹੁੰਦੇ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਤਾਏ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਲੰਬੜਦਾਰਾਂ ਦਾ ਟੱਬਰ ਮੋਹਰੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਧੁੰਨ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੰਮ ਇਵੇਂ ਹੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇੱਕ ਟੀਚਰ ਕਾਫੀ ਲੇਟ ਸਕੂਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦਾ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਪਾਈ ਗਈ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿਕਾਇਤ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਟੀਚਰ ਸੜ ਭੁੱਜ ਗਈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਟੀਚਰ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਚੁੱਕਣਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਿ ਉਤੇ ਉਸ ਟੀਚਰ ਨੇ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਬਾਪੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਕਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਨਿਗੂ ਨਾਲ ਦੇਖਦੈ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਗਿੱਠ ਗਿੱਠ ਲਾਲੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਲਿਆ। ਵਿਰੋਧੀ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ।

ਬਈ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹੀਏ, ਪਰ ਅਫਰੀਨ ਏ ਮਾਂ ਦੇ ਲਾਲ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਪਿਛਲੇ ਵੀਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਰਪੰਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਉਹ ਵਜੀਰ ਸਿਉਂ ਕੇ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ... ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੱਥ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਬਾਪੂ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ।

ਉਪਰਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਘਪਲੇ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਰਦੈ... ਕੋਈ ਨੀਂ, ਵੇਖਿਓ ਸਾਡੇ ਵੀ ਹੱਥ ਕੇਰਾਂ ਹਵਾਲਾਟ ਨਾਂ ਪਚਾਇਆ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਜੱਟ ਪੁੱਤ ਨਾਂ ਆਖਿਓ... ਕੋਈ ਚਾਬੁਲਿਆ ਜੱਟ ਘੁੱਟ ਕੁ ਪੀ ਕੇ ਸੱਥ ਵਿੱਚ ਮਗਜ਼ ਮਾਰਨ ਲੱਗਦਾ।

ਪਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗੱਜਦੇ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਪੰਜ ਸਾਲ ਸਰਪੰਚੀ ਕੀਤੀ।

*****

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ। ਆਕੜ ਖਾਂ ਜੱਟ। ਇਸ ਵਾਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਰਪੰਚੀ ਦੀ ਚੋਣ ਬੜੀ ਅੜ ਕੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣੀਆਂ ਸਨ ਉਸ ਦਿਨ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੁਣੇ ਕੋਈ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਤੋਖ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ ਖਾਰ ਖਾਂਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਗੱਲ ਗੱਲ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜ੍ਹੂ ਲੜ੍ਹੂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭੱਲ ਬਣੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਅਫਸਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਰਪੰਚ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿ ਕੇ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਹਰ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬਿਠਾਉਂਦੇ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਰਪੰਚ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਕੋਈ ਸਿਕਾਇਤ ਲੈ ਕੇ ਬੀ.ਡੀ.ਓ. ਬਲਾਕ ਦੇ ਦਫਤਰ ਬਸੀ ਪਠਾਣਾਂ ਗਏ । ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਸੰਤੋਖ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਭਿਣਕ ਪੈ ਗਈ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬੀ.ਡੀ.ਓ. ਬਲਾਕ ਦੇ ਦਫਤਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਦੇ ਅਮਲੇ ਫੈਲੇ ਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਦੇਂਦਿਆਂ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਵੀ ਪੁੱਛਿਆ। ਸੰਤੋਖ ਸਰਪੰਚ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਕੇ ਸੜ ਭੁੱਜ ਗਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜਿਹੇ ਲੱਗਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਰੀ ਹੇਠੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ।

ਤੂੰ ਐਥੋਂ ਉੱਠ ਉਏ ਕੁੱਤਿਆ ਚਮਿਆਰਾ... ਤੇਰਾ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ.. ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਮੈਂ ਆਂ ਤੂੰ ਨਹੀਂ.... ਇਹ ਕੁਰਸੀ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੀ ਐ। ਉਹਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਧੱਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਲੇ ਪੈ ਕੇ ਲੜਾਈ ਖਤਮ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਰਪੰਚ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਜਾਤੀ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਤੋਖ ਸਰਪੰਚ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਠੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਗਵਾਹ ਵੀ ਜੱਟ ਹੀ ਬਣੇ ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤ ਤੱਕ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

ਸੰਤੋਖ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਲੁੱਕ ਛਿਪ ਕੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਭੱਜਿਆ ਫਿਰਦਾ। ਸਾਡੇ ਕਰੀਬੀ ਰਿਸਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਸੁਲਹਾ ਸਫਾਈ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਚੋਣਵੇਂ ਬੰਦਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ। ਇੱਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਲਾਲਚ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਾ ਹੋਏ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਇਕੋ ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤੋਖ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਸੰਤੋਖ ਨੂੰ ਮੰਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਹੀ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਫਿਰ ਸੰਤੋਖ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਗੇੜੇ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਾਤੀ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਾਂ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦਲਿਤ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਲੀਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸੰਤੋਖ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਕੋਰੀ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਹ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋਇਆ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਇਧਰ ਉਧਰ ਲੁਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਧਮਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਜਿੱਧਰ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਇੱਕ ਦੋ ਬੰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਇਸ ਘਟਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਸੰਤੋਖ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਤੋਖਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਪਹਾੜੀਂ ਜਾ ਛੁਪਿਆ ਸੀ।

*****

ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਬਾਪੂ ਜੀ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਸਨ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਸਕੂਟਰ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪਿੰਡ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਾਂ ਪਛਾਣਿਆਂ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲੈ ਆਇਆ। ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖਿਸਕ ਗਈ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗੀ ਕੈਂਸਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜੋ ਆਖਰੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਸੀ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਹੁਣ ਕੁਝ ਹੀ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਕੱਢ ਸਕਣਗੇ। ਮੈਂ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਕਦੇ ਡਾਕਟਰ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਕਦੇ ਸਟਰੈਚਰ ਤੇ ਪਏ ਬਾਪੂ ਜੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਜਿਹਨਾਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਦੇ ਸਿਰ ਪੀੜ ਹੋਣ ਤੱਕ ਦੀ ਦਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਈ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਹੀ ਲੈ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਘਰ ਜਿੰਨੀ ਸੇਵਾ ਹੋ ਸਕੇ ਕਰਾਂ।

ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਬਾਪੂ ਜੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਤੋਖਾ ਸਰਪੰਚ ਸਾਇਦ ਅੱਜ ਸੁੱਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੁੱਤਾ ਹੋਵੇ।..... ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਤਾ : 2585, ਸੈਕਟਰ-39 ਸੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, (ਮੋਬਾਇਲ 98550-72504)

“ਮੇਰੇ ਕਿਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਮੰਗਣਾ ਅੜਿਆ ਹੋਇਆ... ਮੈਨੂੰ ਨੀ ਲੋੜ ਕਿਸੇ ਦੀ... ਨਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਵਾਂ ਨਾ ਜਾਵਾਂ...” ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ। ਭਾਪੇ ਦਾ ਇਹ ਤਕੀਆ ਕਲਾਮ ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਣਦਾ ਆਇਆ ਹਾਂ।

ਭਾਪੇ ਗੁਰੀਂ ਪੰਜ ਭੈਣ ਭਰਾ ਹਨ। ਦੋ ਭੈਣਾਂ। ਤਿੰਨ ਭਾਈ। ਵੱਡਾ ਦਸ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਹੈ। ਭਾਨ ਸਿੰਘ। ਬਾਕੀ ਚਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਪੜ੍ਹ। ਤਾਇਆ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਸਾਲ 2007 ਵਿਚ ਪਨਸਪ ਮਹਿਕਮੇ 'ਚੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਤ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗੱਡੀ ਰੋੜ੍ਹ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੰਗਾਂ 'ਚ ਮਸਤ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਸ਼ਾਰਬ ਨਾਲ ਰੱਜੇ ਹੋਏ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ।

ਤਿੰਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਭਾਪਾ ਚਰਨ ਸਿੰਘ। ਉਹਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਾਣੀ ਉਹਨੂੰ 'ਕਾਕੂ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਭਾਪਾ ਹੁਣ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਸਾਥੀ ਬਾਹਰੋਂ 'ਕਾਕੂ' ਕਹਿ ਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਭਾਪੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਸ਼ਰਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਅਕਸ ਉਭਰਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ। ਉਹਦੀ ਸਾਂਝ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ 'ਕਾਕੂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਸੱਦਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ... 'ਕਾਕੂ ਨਹੀਂ... ਮੇਰੇ ਭਾਪੇ ਦਾ ਨਾਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਹੈ।'

ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਾਪੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ / ਯਾਦਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਅੰਦਰ ਉਹ ਉਭਰੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਘੱਟ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਓਪਰੇ ਲੱਗਦੇ ਨਾਂ 'ਕਾਕੂ' ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਪੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ, ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੱਕਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਬਾਪ ਨਿਰੰਜਣ ਸਿੰਘ 'ਨੰਜੂ' ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਾਂ ਨੰਦ ਕੁਰ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਖੁਦ ਚੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਬਾਰਵੀਂ ਜਮਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਮੈਂ, ਮੇਰਾ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਜਗਜੀਵਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਚਰਨ ਕੌਰ ਰਹਿੰਦੇ। ਭਾਪਾ ਜਿਆਦਾਤਰ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣੀ ਤੇ ਪੀਣੀ ਉਹਦਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੌਕ ਜਾਂ ਕਿੱਤਾ ਸੀ। ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਲੜਾਈ-ਝਗੜਾ ਕਰਨਾ ਨਿੱਤ ਦੀ ਆਦਤ।

ਮੈਂ ਤੇ ਬੀਬੀ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ, ਸਰਪੰਚਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ। ਭਾਪੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਜਾਂ ਸਮਝਾਉਣ ਬਾਰੇ ਅਰਜ਼ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਜਵਾਬ ਹੁੰਦਾ, “ਸਹੁਰੇ ਕਮਲੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕਹਿੰਦੇ ਆਂ... ਮੰਨਦਾ ਤਾਂ ਹੈ ਨੀ ਕਿਸੇ ਦੀ। ਤੁਸੀਂ ਚਲੋ ਭਾਈ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਫਿਰ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਆਂ।”

ਪਰ ਪਰਨਾਲਾ ਉੱਥੇ ਦਾ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ।
“ਤੁਸੀਂ ਸਾਲਿਓ! ਪਿੰਡ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਮਿੱਟੀ ਪੱਟ ਦੇ ਓ! ਖਤਮ ਕਰੂੰ ਥੋਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਮੈਂ...।”

ਮਾਂ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਦੀ। ਤੇ ਗੱਲ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਹੱਥ ਪਾਈ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਦਮ ਘੁਟਦਾ। ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਈਕਲ ਚੁੱਕ, ਭਾਪੇ ਕੋਲ ਮੋਟਰ 'ਤੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਔਲੂ ਦੀ ਮੋਣ 'ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਭਰ ਬੈਠਾ ਉਹ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤ ਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ 'ਚ ਬੀੜੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਦੇਖ ਮੇਰਾ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਭਾਪੇ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਨਾ ਲੜਿਆ ਕਰ। ਲੋਕ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਦੇ ਨੇ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸਮਝਾਉਣ ਆਉਂਦੇ ਨੇ... ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਆਪਾਂ ਮੂਰਖ ਆਂ...। ਲੜਦੇ ਤਾਂ ਮੂਰਖ ਹੁੰਦੇ ਨੇ... ਆਪਾਂ ਕਿਹੜਾ ਮੂਰਖ ਆਂ...? ਜੇ ਤੂੰ ਪੀਣੀ ਹੁੰਦੀ ਐ ਤਾਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਮੋਟਰ 'ਤੇ ਹੀ ਪੈ ਜਾਇਆ ਕਰ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਤਾਂ ਘਟੂ।”

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

“ਚੰਗਾ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ ਆਪਦਾ ਜਾ ਕੇ, ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦੇ ਫੇਰ।” ਉਹਦੇ ਗੱਲ ਕਰਨ 'ਚ ਬੜਾ ਨਿੱਘ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਕਹੀ ਚੁੱਕਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪਰ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਭਾਪੇ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਬੜ੍ਹਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਹਨੇਰੇ ਹੋਏ ਕੱਚ-ਕੰਡਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੀਬੀ ਨੇ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਲ ਪਏ ਦਾਲ ਵਾਲੇ ਪਤੀਲੇ 'ਚੋਂ ਕੋਲੀ 'ਚ ਦਾਲ ਪਾਈ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਝੂਲਦਾ ਭਾਪਾ ਵਿਹੜੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

“ਇਹ ਸਾਲਾ ਵੱਡਾ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ... ਮੈਨੂੰ ਮੋਟਰ 'ਤੇ ਜਾ ਜਾ ਕੇ ਮੱਤਾਂ ਦਿੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇਹਦਾ ਨੀ... ਇਹ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਹੁੰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਪੀ ਕੇ ਮੋਟਰ 'ਤੇ ਪੈ ਜਿਆ ਕਰ, ਮੈਂ ਆਪ ਬਣਾਇਆ ਇਹ ਘਰ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਜੀ ਸਕਦੇ ਜਾਓ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਵੇਂ ਰਹੂੰ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੱਲਿਓਂ ਨੀ ਪੀਂਦਾ।”

ਮੈਂ ਸੁੰਨ ਹੋਇਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਆਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਵਾਪਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਐਮ. ਏ., ਬੀ. ਐੱਡ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਪੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸਲਾਹ ਜਾਂ ਨਸੀਹਤ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਐਡਾ ਬੇ ਕਿਰਕ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੰਡਾਸੇ ਦੇ ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕਹਿਰੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਦਿਸਦੇ ਇਸ ਬੰਦੇ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਅਕਸਰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ...

“ਪੁੱਤ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਈ ਐ ਚਰਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੇ ਤੇਰਾ ਬਾਈ ਈ ਜਾਣਦੇ ਆਂ... ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਕੱਟੀਆਂ ਨੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਹਨੇ ਸਾਡੀ ਇਕ ਨੀ ਮੰਨੀ... ਸ਼ੁਕਰ ਰੱਬ ਦਾ ਇਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕੋਈ ਮਰਿਆ ਨੀ...। ਜਦੋਂ ਪੁੱਤ ਤੇਰੇ ਭਾਪੇ ਨੂੰ ਐਡ ਕੀਤਾ। ਤੇਰੇ ਦਾਦੇ ਨਾਲ ਖਹਿਬੜ ਪਿਆ। ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਟੈਟ। ਇਹਨੇ ਤੇਰੇ ਦਾਦੇ 'ਤੇ ਗੰਡਾਸੀ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਕੁਦਰਤੀ ਉਹਨੇ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਲਿਆ। ਗੰਡਾਸੀ ਕੰਨ ਕੋਲ ਦੀ ਸਾਂ ਕਰਕੇ ਲੰਘੀ। ਇਹ ਜਦੋਂ ਫਰਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।”

ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲਦਿਆਂ ਦਾਦੀ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਾਪੇ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਕਿਤੇ ਗਲਤ ਨਾ ਸੋਚਾਂ ਜਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠ ਨਾ ਸਮਝਾਂ। ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ,

“ਕੰਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹੇ ਬੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀਰੀ ਰਲ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਕੰਮ ਤੋਂ ਘਰ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਤੇਰੇ ਬਾਈ ਨੇ ਚੌਦਾ ਵਾਲੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਬੈਅ ਲਈ। ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ 'ਚ। ਤੇਰੇ ਭਾਪੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਪੈਸੇ ਜ਼ਮਾਂ ਕੀਤੇ। ਉਹਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਗੀ।

ਜਿਹੜਾ ਉਹਦੇ ਹਿੱਸੇ 'ਚ ਥਾਂ ਆਉਂਦਾ ਤੀ... ਉਹ ਦੇਤਾ...। ਪਰ ਇਹਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਹਸ ਕੇ ਨੀ ਬੁਲਾਇਆ।”

“ਤੂੰ ਕੀ ਜਾਣਦਾਂ ਯਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਨੀ ਵਰਤਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੁਆਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪਾਲੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ। ਉਹਦੇ ਜੁਆਕ ਪਾਲੇ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਐਡ ਕੀਤਾ। ਤਿੰਨ ਮੱਝਾਂ ਤੀ ਸਾਂਝੇ ਘਰ 'ਚ ਮੱਝ ਤਾਂ ਕੀ ਦੇਣੀ ਤੀ... ਇਕ ਵਾਰ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦੇ 'ਚ ਇਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਸਕੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੇ ਬਰਾਂਢੇ 'ਚ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਖੁਲਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੁਣ ਤੂੰ ਦੱਸ? ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਹੱਸ ਕੇ ਬੁਲਾਵਾਂ।”

ਭਾਪਾ-ਬੀਬੀ ਆਪਣੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀਆਂ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਰੈਸਿੰਗ ਵਿਚ ਭਾਪੇ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕੁੜੱਤਣ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਹੀ ਕਰੈਸਿੰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਬੜਾ ਉੱਟ-ਪਟਾਂਗ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੋਈ 'ਚ ਉਹ ਅਕਸਰ ਆਖਦਾ... ‘ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੱਚਾ ਕੋਠਾ ਦਿੱਤਾ ਤੀ... ਮੈਂ ਉਹ ਵੀ ਨੀ ਰੱਖਿਆ। ਵੇਚਤਾ। ਇਹ ਮਕਾਨ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਦਾ... ਜ਼ਮੀਨ ਮੈਂ ਆਪ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਰਲੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਬਣਾਈ ਆ। ਤੁਸੀਂ ਏਸ ਘਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕੁਝ ਨੀ ਲੱਗਦੇ, ਆਪਦਾ ਘਰ ਬਾਰ ਆਪ ਬਣਾਉ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਭਾਲਿਓ। ਮੈਂ ਆਪਦਾ ਬਣਾਇਆ ਚਾਹੇ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਫੂਕਾਂ।”

ਇਹ ਉਹ ਭੈੜਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਨਫਰਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਘਟਨਾ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰੀ ਜਦੋਂ ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਆ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੱਥੋ-ਪਾਈ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਮਾੜੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਹੰਝੂ ਤੇ ਮਨ ਪਛਤਾਵੇ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਪਛਤਾਵਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਭਾਪੇ ਦਾ ਉਹ ਮਾਣ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਮਾਣ ਬਾਪ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਵਧੀਕੀ ਕਰਨ ਪਰ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਜਵਾਬ-ਤਲਬੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਜਵਾਬ-ਤਲਬੀ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਪੇ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ 'ਚ ਉਹਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਗੁੰਝਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਪੁੱਤਰਾ ਤੇਰੀ ਸਕੀਮ ਦਾ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਹੋ ਗਿਆ ਆਪਦੇ ਆਪ ਜੋਗਾ। ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਸਾਡੀ ਕੀ ਲੋੜ ਆ। ਜਦੋਂ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਗੀ ਨੌਕਰੀ, ਫੇਰ ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਪਸਾਣੇਗਾ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।”

ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬੜ੍ਹਕ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਾਪਾ ਏਨਾ ਉਦਾਸ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸੋਚ ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਉਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦਾ। ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਥੈਲੇ 'ਚ ਪਾ ਉਹ ਪੇਟੀ 'ਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ... “ਪੁੱਤ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ-ਪੰਜ ਕੀਤੀ... ਉਦੋਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਾਪੀਆਂ ਤੋਂ ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂ। ਪੁੱਤ ਐਨਾ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ 'ਤੇ।”

ਭਾਪੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ 'ਚ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਚਪਨ 'ਚੋਂ ਹੀ ਕਿਤੇ ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦਾ ਡਰ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਾ ਮੈਨੂੰ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੱਚਮੁੱਚ ਜਾਪਣ ਲੱਗਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਭਾਪੇ ਦੀ ਸੋਚ ਬੜੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਬਾਰਾਂ-ਚੌਦਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਾਪੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ

ਅੱਧੀ ਕੁ ਰਾਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ। ਤਿੱਭਕ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ, ਜਿਸਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ, ਦੰਦ ਤੇ ਵਾਲ ਪੂਰੇ ਸਫੈਦ। ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਭੂਤ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ। ਭਾਪੇ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਗਰਮੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਮੰਜਾ ਅੰਦਰ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅੰਦਰ ਫਿਰ ਉਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਭਾਪਾ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਤੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਟਿਕਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬੀੜੀ ਸੁਲਘਾ ਲਈ। ਇਕ ਆਪ-ਬੀੜੀ ਘਟਨਾ ਛੋਹ ਲਈ,

“ਇਕ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਜਣਿਆਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਭੱਠੀ ਚਾੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਰਾਤ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ। ਚਾਣ-ਚੱਕ ਲੱਕੜਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਲੱਕੜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿੱਥੋਂ ਹੋਵੇ? ਕੁਦਰਤੀਂ ਕੋਲ ਹੀ ਮੜ੍ਹੀਆਂ 'ਚ ਸ਼ਿਵਾ ਬਲ ਰਿਹਾ ਤੀ। ਅਸੀਂ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਅਧ ਜਲੀਆਂ ਲੱਕੜਾ ਸ਼ਿਵੇ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆਏ। ਤੇ ਭੱਠੀ ਪੂਰ ਚੜ੍ਹਾਈ।”

ਬੀੜੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸੂਟਾ ਖਿੱਚ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ,

“ਹੁਣ ਤੂੰ ਆਪ ਦੱਸ ਪੁੱਤ? ਜੇ ਭੂਤਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਨਾ ਚੰਬੜਦੀਆਂ।”

ਆਪਣੇ ਭਾਪੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਮੈਂ ਖੁਦ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸਖਤ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦਾ ਨਰਮ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਸਲੂਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੀਆਂ ਗੰਭੀਰ, ਦੁੱਖਦਾਈ ਤੇ ਹਾਸੋਹੀਣੀਆਂ ਹਨ। ਖਾਸ ਕਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ, ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਭਰਾ ਲਈ। ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਟਾਕਿਆਂ, ਮਠਿਆਈਆਂ ਦਾ ਚਾਅ ਕਿਹੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਭ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਭਾਪੇ ਦਾ ਉਹ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ। ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਭਾਪੇ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਹਨੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪਟਾਕੇ ਤੇ ਮਠਿਆਈਆਂ ਖਰੀਦਣੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਪੇ ਦੀ ਉਡੀਕ 'ਚ ਹਨੇਰਾ ਉਤਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਚਰ੍ਹਾਂ 'ਚ ਖੜ੍ਹੇ ਬੀਹੀ 'ਚ ਪਟਾਕੇ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹੋਰਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲ ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ। ਸਾਡਾ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਸੀ, ਜਿਧਰੋਂ ਭਾਪੇ ਨੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਭਾਪਾ ਆਉਂਦਾ ਦਿਸਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਰੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਹੱਥ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੁਝ ਤੇ ਦੀ ਜੇਬ 'ਚ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਕੀਤਾ, “ਲੈਨ 'ਚ ਖੜ੍ਹ ਜੋ ਬਈ ਸਾਰੇ ਜਣੇ... ਪੈਸੇ ਦੇਵਾਂ ਥੋਨੂੰ।” ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਭਾਪੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਮਝ ਗਈਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਮੈਂ ਵੀ। ਪਰ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਦੱਸੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਭਾਪੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਿਆ ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਵੀ ਲਾਇਨ 'ਚ ਜਾ ਖੜ੍ਹੇ। ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਕੀ ਦੇਣੇ ਸਨ। ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸਾਡੇ ਇਕ ਇਕ ਥੱਪੜ ਜੜਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਘਰ ਅੰਦਰ ਦੁਬਕ ਕੇ ਪੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕਹਿਰਾ ਸਰੀਰ। ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਚਾਰ ਇੰਚ ਕੱਦ। ਗੰਭੀਰ ਚਿਹਰਾ। ਪਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ। ਜਦੋਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕੋਏ ਫਰਕਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨੂੰ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਚੱਬਦਿਆਂ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਗੋਤੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣੀ ਤੇ ਪੀਣੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨੇ, ਬੀਬੀ ਦਾ ਢਿੱਡ ਦਾ ਅਪ੍ਰੇਸ਼ਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਸੰਗ ਝਗੜਦਿਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰਜੇ ਦੀ ਭਾਰੀ ਪੰਡ ਉਹਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਹੇੜਨਾ ਤੇ ਟੱਕਰ ਲੈਣਾ ਉਹਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਇਸ ਵਾਰ ਸੀਰ ਨੀ ਕਰਨਾ... ਕੀ ਐ ਭੈਣ 'ਚੋਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਰਲੀਆਂ 'ਚ ਮਰੀ ਜਾਏ।’ ਅੱਕ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿ ਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਕੋਈ

ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਉਹਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਰਲਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਰਿਸਕ ਲੈਣ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਟਲਿਆ। ਆਖਿਰ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ‘ਟਾਹਲੀ’ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦੀ।

ਹੁਣ ਉਹ ਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸੀਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧੀਰੋ ਮਾਜਰੇ ਸੂਏ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਮੋਟਰ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਚ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਟਾਹਲੀ ਡਿੱਗੀ ਪਈ ਸੀ। ਭਾਪੇ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਆਈ। ਟਾਹਲੀ ਉਹਨੇ ਦੋ ਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਗਾ ਕੇ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਉਸ ਟਾਹਲੀ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਅੱਖ ਸੀ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਦਿਨ ਭਾਪੇ ਨੇ ਉਹ ਟਾਹਲੀ ਗੁਪਤ ਰੱਖੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਸਵੇਰੇ ਸਾਝਰੇ ਹੀ ਭਾਪਾ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਜੀਪ 'ਚ ਟਾਹਲੀ ਲੱਦ ਅਮਰਗੜ੍ਹ ਟਾਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮਹਿਕਮੇ ਵਾਲਿਆਂ ਰੋਡ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਪੇ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਘਰ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਘਰ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਤਰਤਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਅਦਾ ਕਰ ਭਾਪਾ ਘਰ ਮੁੜਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾ ਝਟਕਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਤੇ ਬੀਬੀ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਉਦਾਸ ਰਹੇ। ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਹਾਲ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਭਾਪੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭਰਜਾਈ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ... “ਭਾਪਾ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਫਿਕਰ ਲੱਗਿਆ ਪਿਆ ਏਨੇ ਪੈਸੇ ਆਪਾਂ ਮੋੜਾਂਗੇ ਕਿੱਥੋਂ, ਤੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਐਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਈ ਨੀ ਹੁੰਦਾ।”

“ਤੂੰ ਤਾਂ ਕੁੜੀਏ ਕਮਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਆਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਐਨਾ ਫਿਕਰ ਕਰਦਾ। ਹੁਣ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਦਾ ਮਰ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਵਾਧੇ ਘਾਟੇ ਹੁੰਦੇ ਈ ਨੇ। ਹੜ੍ਹ ਸੌਕੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਫਸਲ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆ... ਫਿਰ ਤਾਂ ਇਸੇ ਫਿਕਰ 'ਚ ਮਰ ਜਾਣ। ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਠੀਕ ਏ ਆ। ਹੁਣ ਨੀ ਆਗਲੇ ਸਾਲ ਠੀਕ ਹੋ ਜੂ।” ਭਾਪੇ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰੇ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ 'ਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਅੰਦਰ ਭਾਪੇ ਦਾ ਅਕਸ ਬੜ੍ਹਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਕ ਵਾਲੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਮੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚੋਂ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤੇ 'ਚੋਂ ਮੇਰਾ ਤਾਇਆ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਨੇ ਸਾਂਝੀ ਰਲਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡਾ ਗੁਆਂਢੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਮਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਰੱਖਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਪੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈ ਲਈ। ਅਧਿਕ ਕੁ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬੰਦਾ ਕੰਮ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਅ ਗਿਆ। ਜੱਟ ਭਾਪੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ। ਅਖੀਰ ਉਹਨਾਂ ਭਾਪੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, “ਦੇਖ ਬਈ ਚਰਨ ਸਿਆਂ ਤੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਬੰਦਾ ਰੱਖਿਆ ਤੀ... ਹੁਣ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਭੇਜ ਕੰਮ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੈਸੇ ਮੁੜਦੇ ਕਰ।”

ਭਾਪਾ ਕਸੂਤਾ ਫਸ ਗਿਆ। ਬੀਬੀ, ਬਾਪੇ ਨਾਲ ਲੜਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਖਿਝ ਚੜ੍ਹਦੀ। ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਭਾਪੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਓਟਣ ਦੀ।

“ਉਏ ਥੋਨੂੰ ਪੂਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨੀ ਸਤਾ ਨੂੰ।” ਭਾਪੇ ਨੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸ ਦੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

“ਜਦੋਂ ਇਕ ਰਾਤ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਬਿਮਾਰ ਤੀ... ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਪੈਸੇ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਕੁਦਰਤੀਂ ਜੋਰਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਇਆ ਬੀਹੀ 'ਚ ਪਿਆ ਤੀ। ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਕੰਮ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਈਆ ਚੋਰੀ ਕੱਢਿਆ। ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਤੜਕੇ ਸਾਝਰੇ ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ।”

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਏਨਾ ਨਿਰਮੋਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮਰਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ੋਰਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ 'ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਅਗਾਂਹ ਮੇਰੀਆਂ ਭੂਆਂ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਤੱਕ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਲ 2009 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਮਾਮਾ ਜੀਤੂ ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਭੈੜੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਣ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੁਧਿਆਣੇ ਡੀ. ਐਮ. ਸੀ. ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਸੀ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਘਰਦਿਆਂ ਰਲ ਕੇ ਭਾਪੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ,

“ਤੂੰ ਮਿਲ ਆ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ, ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਨਾਲੇ ਬੀਮਾਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮਨ ਕੁਸ਼ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।”

“ਲੈ ਮੇਰੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਉਹ ਠੀਕ ਹੋ ਜੂ।” ਕਹਿ ਭਾਪੇ ਨੇ ਪੱਲਾ ਝਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਾਲ 2007 ਵਿਚ ਮੈਂ ਬੀ. ਐੱਡ ਕਰਨ ਬਰਨਾਲੇ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਹੀ ਮੈਂ ਕਮਰਾ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਕਮਰਾ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਫ਼ਤਾ ਭਰ ਮੈਂ ਹਰਪਾਲ ਚੌਂਦਾ ਤੇ ਸੁਖਜੀਤ ਕੋਲ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਉਹ ਵੀ ਬੀ. ਐੱਡ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭਰਜਾਈ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੱਸ ਰਹੀ ਸੀ, “ਵੀਰ ਜੀ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਗਏ ਸੀ। ਭਾਪਾ ਬੋਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਕਿੰਨੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ!”

ਪਤਾ : ਪਿੰਡ ਭੁਮਸੀ, ਡਾਕ. ਚੌਂਦਾ, ਤਹਿ ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਸੰਗਰੂਰ। 98 782-32775)

ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ / ਰਾਧਾ ਪਵਨ ਕੰਡਾ

ਮੈਂ ਕਈ ਦਿਨ ਸੋਚਦੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਈ ਕਿ ਪਿਤਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਚਿੱਤਰ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਤਾਂ ਵੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਪੜ੍ਹਿਆ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਪਵਨ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੌਸਲਾ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲੀ ਭਾਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਜਗਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਏ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਖੁਦ ਕਾਲੀ ਭਾਜੀ ਵੀ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜੀ ਰੁਝੇਵੇਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪੁਛਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਹੁਣ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕਦਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਹੋਣ ਦੀ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਭੁਲ ਗਈ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਡੂੰਘੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਉਸਦੀ ਕਿਸੇ ਮਾੜੀ ਆਦਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਦੋਹਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੈਸਾ ਕਮਾਇਆ ਆਦਮੀ ਬਣ ਕੇ ਤੇ ਫਿਰ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਾਂ ਵੀ ਨੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜਦ ਕਦੇ ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਹੋਵਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਪਵਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਇਜ਼ਤ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕਰਦੇ ਨੇ।

ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਣ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਹੋਰਾ ਫੇਰੀ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹਰ ਕਦਮ ਤੇ ਸੱਚ ਬੋਲਿਆ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਆਦਤ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਬੇਟਾ ਅਗਰ ਸੱਚ ਝੂਠ ਬੋਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਨੇ ਉਸਤੋਂ ਚੰਗਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਕਰੋ। ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਦੁੱਖ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਏ। ਉਦੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ਜਦੋਂ ਪਵਨ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਪੀਤੀ ਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਤੰਗੀ ਜਾਂ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ ਜਿਸਦੀ ਕਸੂਰਵਾਰ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗੋਂ ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਗੈਰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਵਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ।

ਕਦੇ ਕਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮੈਂ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੜਫਦੇ ਦੇਖਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਿਰਫ ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਿਉਂ ਰਹੇ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਹ ਕਿਸ ਗੁਨਾਹ ਦੀ ਸਜਾ ਏ ਇਹਨਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਬੁਜ਼ੁਰਗਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਆਦਤ ਲਈ ਬਹਿਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਉਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸੇ ਆਪਣੇ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਹਵੇਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਜੋ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਲਾਹੌਰੇ ਬੜੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਮੀਰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਜਨਮ ਤੇ ਠੱਕਰਾਂ : 1 ਮਈ 1937 ਨੂੰ ਜਨਮੋਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬੜਾ ਅਨੋਖਾ ਏ, ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਦੇ ਘਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਤਾਏ ਨੇ ਅਫ਼ੀਮ ਖਾ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਉਸ ਵਕਤ ਤਾਇਆ ਦੀ ਉਮਰ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਅੱਠਵੀਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਦਾਦਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਜਾਨ ਗਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਦੋ ਸਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅਯੂਬਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਵੱਡੀਆਂ ਚਾਰ ਭੈਣਾਂ ਹੀ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਨਮ ਨੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਗ਼ਮ ਭੁਲਾ ਨਾ ਸਕੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਦੀਪ ਤਾਏ ਦੀ ਫੋਟੋ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠੀ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਤਮ ਮਨਾ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਦੇਖੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਦਾਦੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਿਫ਼ਰ ਇੱਕ ਹੀ ਤਮੰਨਾ ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਪੁੱਤ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦੁੱਖੋਂ ਮਰ ਗਿਆ ਏ ਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕਰ ਲਵੇ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਰੁੱਝ ਗਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਡਰਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੋਂ ਡਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲੱਗੇ ਘਰੋਂ ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਚਾਹੀਦੇ ਕਹਿ ਕੇ ਮੰਗਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ

ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦਾਦੀ ਦਾਦਾ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦੀ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਕਿ ਤੂੰ ਪੈਸੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਜਿੰਨੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇ ਲੈ ਲਿਆ ਕਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਨਾ ਮੰਗਿਆ ਕਰ। ਇੰਝ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੋਈ ਰੋਕ ਟੋਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਵਕਤ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪਹਿਲੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਤੋਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਹਰ ਰੱਖੜੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਗੁਰਦੀਪ ਦੀ ਚਿਤਾ ਦੀ ਅੱਗ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਾਪਾ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਦਾਦੀ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰਕੇ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ ਦੇਖੀ। ਇੰਝ ਉਹ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਉਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਬਾਪ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਆਹੁ ਪੰਦੇ ਦੀਆਂ ਬਦ-ਦੁਆਵਾਂ ਵਾਲਾ ਪੈਸਾ ਚੋਰੀ, ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ 1947 ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਵਸਦੇ ਤਰਖਾਣਾ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਜੋ ਕਿ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਸਰਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਰੋਲਿਆਂ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗੇ।

ਵਕਤ ਬੀਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਅੱਤ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜਰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਜ ਬੜੀ ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਮਰਨ ਦਾ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਅਸਰ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪਲੇਗ ਪਈ ਸੀ 1906 ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਭਰਾ ਮਾਂ ਬਾਪ ਤੇ ਪਤਨੀ ਜੋ ਕਿ ਅਜੇ ਮੁਕਲਾਵੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੋਰੀ ਉਸਦੇ ਪੇਕਿਆ ਨੇ ਉਹ ਮਰਦੇ ਦੇਖੇ ਤੇ ਝੱਲੇ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਹੁਣ ਦੌਲਤ ਦੇ ਸਰੂਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਗ਼ਮਗੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਦਾਦੀ ਹਰ ਵਕਤ ਇਹੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੁਝ ਇੰਝ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜੋ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਹ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੀ ਇੰਝ ਕੁਝ ਕਰ ਲਵੇ। ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ੱਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਅਜੇ ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ 1958 ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਚਰਚਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਘਰ ਲੱਗਾ ਉਹੀ ਤਰਖਾਣਾ ਦੀ ਲੜਕੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਜਿਸ ਦਾ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਅੱਜ ਵੀ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਭੂਆ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਕਦਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਮਰ ਭਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੁਆਰੀ ਬਿਨਾਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾ ਰਹੀ ਏ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮਗਰੋਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਕਈ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਕਰਦੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਚਾਚੀ ਕੋਲੋਂ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਉਂ ਪਾਪਾ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਬੰਬਈ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਈ ਤੇ ਝਿਉਰ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਲੱਭ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇੰਝ ਹੀ ਦਾਦਾ ਨੇ ਨਾਈ ਭੇਜ ਕੇ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋਗਿੰਦਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੋਹਣੀ ਕੁੜੀ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਲੱਭ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਾਦਾ ਦੀ ਇਹ ਸੋਚ ਸੀ ਕਿ ਜੋਗਿੰਦਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹ ਉਪਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਜ਼ਮਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਨੇ ਦੋ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੀਜਾ ਦਿਲ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵੀ ਦੁਖਾਇਆ। ਪਾਪਾ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਤਲਾਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਮੀਰ ਘਰ ਦੀ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਭਰਾ, ਦਾਦਾ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਲੜ-ਝਗੜ ਕੇ ਵੀ ਗਏ। ਪਿਤਾ ਕਾਫੀ ਦੁੱਖੀ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ

ਲਈ ਬੰਬਈ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਵੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਬਦ ਦੁਆਵਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਭ ਜੋਗਿੰਦਰ ਦੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਫਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਅਖੀਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ 9-10 ਸਾਲ ਬੰਬਈ ਬਿਤਾਏ ਤੇ 1969 ਦੇ ਕਰੀਬ ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਾਪਿਸ ਪਹੁੰਚੇ ਤਦ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਦੋ ਬੇਟੇ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਜੋਗਿੰਦਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਟੀਚਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਆਰੀ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਨੇ ਆ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਘਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਬਦ ਨਸੀਬੀ ਪਾਪਾ ਦੇ ਗਲ ਪੈ ਗਈ, 1970 ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਨੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੇਟਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਐਨੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਕਮਾਈ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਵੀ ਰੋਟੀ ਖਾ ਸਕੇਂਗਾ। ਫਿਰ 1971 ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਤੇ 1973 ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦਾ ਜਨਮ। 1978 ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਦਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਦਾਦਾ ਦੀ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੌਲਤ ਨੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸੁੱਖੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜੇ ਉਹ ਦੌਲਤ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਦਾਦਾ ਘਮੰਡੀ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਕਾਸ਼। ਜੋਗਿੰਦਰ ਹੁੰਦੀ। ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪ ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਮੂੰਗੀ ਮਸਰਾਂ ਦੀ ਦਾਲ ਨਾਲ ਫੁਲਕੇ ਨਾ ਪਕਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਦਿਲ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਮੌਸਮ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੇ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਦਿਨ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਿਤਾਇਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗ਼ਮ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋਵੋ ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੱਸੋ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਦੁੱਖ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਾਪਾ ਨੇ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਹੋ ਸਕਿਆ ਮਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਅਜੀਤ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਨਹਿਰੂ ਗਾਰਡਨ ਸਪੋਰਟਸ ਵਿੰਗ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਉਹ ਮਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਲਿਟਾ ਰੱਖਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਵਕਤ 10 ਵਜੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਕਲੀਨਿਕ ਖੁਲ੍ਹਣ ਦਾ ਵੀ 10 ਵਜੇ ਹੁੰਦਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾ ਕੇ ਦਵਾਈ ਲੈ ਕੇ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਖਬਾਰੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕਦੇ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਇਆਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵਕਤ ਸਿਰ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਮਾੜੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਦੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਲਿਖ ਲਿਖਕੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਈਆਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਜੇਕਰ ਤਨਖਾਹ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਰਚਾ ਨਹੀਂ ਪੂਰਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਟਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਤੇ ਉਵਰਟਾਈਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਕਦੇ ਧੋਬ ਫਰੇਬ ਨਾਲ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਮੰਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਐਨਾ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਰ ਉਠਾ ਕੇ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਇੱਕ ਅੱਧੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅੱਛਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਬੇਵਕੂਫੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਰ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਜਨਮ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੀ ਹੋਣ ਪਰ ਰੱਬ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਸੀਬ ਬਦਲ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ

ਤੇ ਕਦੇ ਧੀ ਹੋਣ ਦਾ ਬੋਝ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਖੁਦ ਨਿਭਾਏ। ਅੱਜ ਬੇਟੀ ਦੀ ਮਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਤੜਫਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਈ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਪਰ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕਦੀ ਸ਼ਿਕਵਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਕਾਸ਼! ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਹੀ ਸਾਥੀ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਨਸੀਬ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੋਸਿਆ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਹੀ ਚੰਗੀਆਂ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ।

ਅੰਤ : ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਛੋਟੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਮਾਣ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕਰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰਾ ਜੋ ਕਿ ਪਵਨ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਹੀਰਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਇੱਕ ਧੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਹੀ ਕੁੜਮ ਹੀਰਾ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਬਾਕੀ ਸਭ ਘਮੰਡੀ ਤੇ ਚਾਲ ਬਾਜ਼ ਨੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨੇ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਏ ਪਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਏ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਕੋਈ ਬੁਰਾਈ ਛੁਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਭਾਵੇਂ ਪਵਨ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਸ਼ਟ ਕਿਸ ਬਦ-ਦੁਆ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਏ ਕੀ ਇਹ ਜੋਗਿੰਦਰ ਦੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦੀ ਪਾਪਾ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਈ ਪੇਪਰ ਉਹ ਵਿਹਲੇ ਵਕਤ ਲਿਖਿਆ ਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਕਿਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਭੁੱਲ ਗਈ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਤਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ ਕੀ ਇਹ ਇਹੋ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਏ ਕਿ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੂਜੀ ਔਰਤ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਫਿਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਨੇ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਏ ਕਿ ਔਰਤ ਹੀ ਸਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਏ ਤੇ ਮਰਦ ਬੇਵਫਾ ਏ ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਦੀ ਨਫਰਤ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਲਾਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਇੱਕ ਬੇਟੀ ਸਮੇਤ ਉਹ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਘਰ ਰਿਹਾ ਕਰਦੀ ਮੈਂ ਖੁਦ ਦੇਖੀ ਸੀ।

ਹਰ ਦਮ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝੀ ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਦੱਸਦੀ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ ਲਿਖ ਰਹੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਦੁੱਖੀ ਨਾ ਹੋਵਾਂ। ਪਵਨ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਥੇ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਮਿਲਕੇ ਘਰ ਵਾਪਿਸ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਮਨ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਮ ਦੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਸਬਜ਼ੀ ਦਾ ਮੌਸਮ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਰਦੇ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਦਾਲਾਂ ਬਣਾ ਜਾਂਦੀ ਏ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਜੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਤੋਤਾ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਦਮ ਤੋੜ ਗਿਆ। ਇਕ ਕਰਕੇ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ

ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੱਖਣ ਤੇ ਪਨੀਰ ਖਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਭਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਲਟੀਆਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਕਈ ਦਿਨ ਰੋਂਦੇ ਰਹੇ ਬੇਟੀ ਉਸਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿੱਚ ਦੇਖਕੇ ਕਈ ਦਿਨ ਸੁੱਤੀ ਨਹੀਂ ਉਸਦੇ ਸਾਇੰਸ ਟੀਚਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਟੀਚਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਰੁਚੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਇੱਕ ਪੰਛੀ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੋਈ ਏ। ਮੇਰੇ ਰੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ 1978 ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਇੱਕ ਪਿੰਜਰਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਾਡੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਤੋਤਾ ਸੀ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਪੱਪੂ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਤੜਫ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਰਾਣੋ ਮੈਨੂੰ ਚੂਰੀ ਦੇਹ, ਪੱਪੂ ਭੁੱਖਾ ਰਾਣੋ ਚੂਰੀ ਦੇਹ....ਪੱਪੂ ਭੁੱਖਾ....। ਉਸ ਤੋਤੇ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਨੇ ਪਰ ਮੈਂ ਬੇਵੱਸ ਹੋਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਖੁਦ ਭੁੱਖੀ ਸੁੱਤੀ ਉਠੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਮਿਠੂ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਇੱਕ ਤੋਤੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 30 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਭੁੱਖੇ ਤੋਤੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਜਿਆਦਾ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਤੋਤਾ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਮਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਤੜਫ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਖਾ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ਦੋਨਾਂ ਮੌਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਫਰਕ ਸੀ। ਪਰ ਮਿੱਠੂ ਨੂੰ ਮਰੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਪਰ ਪੱਪੂ ਕਿਥੇ ਗਿਆ ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਪਾਪਾ ਨੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

... ਇੰਝ ਹੀ ਮਾਂ ਦਾ ਮਰ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਲਗਦੀ ਏ ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕਿੰਨੇ ਤੁਫਾਨ ਆਏ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਕਦਰ ਏ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਮਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅੱਜ ਮੈਂ ਜੇਕਰ ਦੇਖਾਂ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦਾ ਮਰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੱਚੇ ਪਾਲਣਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਬੇਟਾ ਤੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਬੇਟੀ ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ ਪਵੇ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੱਚ ਹੀ ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇੰਝ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹੋਰ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਏ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫਲਾਵੇ ਜਾਂ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਤੋੜਨ ਤੇ ਟੁੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ।

(ਸੰਪਰਕ : 97800-25760)

ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ

ਯੁਗ-ਅੰਤ

ਇਹ ਨਾਵਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਸੀਅਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਰਾਣੀਆਂ ਚੌਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ? ਕਿਸੇ ਧੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ? ਇਹ ਵੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ।

ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਲੱਗ ਗਈ। ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਆਪਣੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ ਤਾਂ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੋਰ ਜੱਗ-ਜਾਹਰ ਹੋ ਗਏ। ਜੱਟਾਂ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢਿੱਗੇ-ਢੱਠੇ ਘਰ, ਪਾਟੇ-ਝੀਟੇ ਲੀੜੇ ਤੇ ਨਾ ਹੋਣ ਵਰਗੀ ਔਕਾਤ ਹੋਰ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ਹਿਮੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਮੁੰਡਿਆਂ ਰਲ ਕੇ ‘ਵਿਹੜੇ’ ਵਿਚੋਂ ਉਗਰਾਹੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ‘ਤੇ ਸਭ ਦੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਨਲਕਾ ਲਗਵਾਉਣ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰ ਲਈ।

ਏਧਰ ਨਲਕੇ ‘ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲਿਆ, ਓਧਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲਾਂਬੂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਿਆ।

“ਸਾਲੇ ਢੇਡ! ਹੁਣ ਪਾਣੀ ਇਹ ਪਿਆਉਣਗੇ ਸਾਨੂੰ?...”

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਨਲਕੇ ਦੀ ਹੱਥੀ ਲਹਿ ਗਈ।

ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਸਾਡੀ ਪੱਗ ਲਹਿ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਨਲਕੇ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਮੂਰਥੋ! ਦਿਨੇ ਹੱਥੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ, ਰਾਤੀਂ ਲਾਹ ਲਈ, ਐਂ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਕਰੋਗੇ?” ਕਿਸੇ ਕਿਹਾ।

ਪਰ ਗੱਲ ਹੱਥੀ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਪੱਗ ਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਮਿਥ ਕੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮਾਹੌਲ ਤਣ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਕਿਸੇ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਅੱਕ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਮਜਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਕਾ ਕੁਲਵੰਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਲੁੱਕ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮਾਹੂ ਹਥਿਆਰ ‘ਚਾਤਰ’ ਖਰੀਦ ਲਿਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਸਾਡਾ ਪਹਿਰਾ ਉਠਵਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਓਟ ਲਿਆ। ਪਰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅੰਤਿਮ ਅਰਦਾਸ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਾਠ ਵੀ ਰਖਵਾ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਦੇ ਨਲਕੇ ਦੀ ਹੱਥੀ ਤਾਂ ਨਾ ਲੱਥੀ; ਪਰ ਪੀ. ਡਬਲਯੂ. ਡੀ. ਵਾਲੇ ਨਲਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ।...

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਵਿਰੋਧ ਕੇਵਲ ਕੰਮੀ-ਕਮੀਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਨਹੀਂ ਉਸੇ ਹੀ ਥਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੁਆਇਆ ਨਲਕਾ ਵੀ ਪੀ. ਡਬਲਯੂ. ਡੀ. ਵਾਲੇ ਪੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾਉਣ ਵਜੋਂ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸਾਂ।

ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਕੇ ਕੁਝ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਨ ਲਈ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।...

ਘਟਨਾ ਇਹ ਵਾਪਰੀ ਕਿ ਸੰਨ ਸੱਤਰ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮਿਉਨਿਸੀਪਲ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗਲੀ ਦੀ ਹਰ ਨੁੱਕਰ ‘ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਟੂਟੀ ਲਗਵਾਈ। ਬੜਾ ਨੇਕ ਕੰਮ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਹਾੜੀ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਟੂਟੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਜਾਈ ਵਗਦਾ ਵੇਖਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਅਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗਦੀ। ਸਾਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੁਲਕ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਪਾਣੀ ਅਜਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਨੂੰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੋਚਿਆ। ਇਸ ਜਨੂੰਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋ ਰਵਦਾਸੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ

ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਨਾਈਆਂ ਕਾ ਮਲੂਕਾ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹੇ ਕਾਰਨ ਥਾਪਰ ਕਾਲਜ ਵਿਚੋਂ ਇੰਨਜਿਨੇਰਿੰਗ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ‘ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਟੂਟੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਵਗਦਾ ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਵੇਰੇ ਦੀਹਾੜੀ ‘ਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮੀ ਦਿਹਾੜੀ ਤੋਂ ਪਰਤਦਿਆਂ, ਅਸੀਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਵਗਦੀਆਂ ਟੂਟੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ, ਅਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੁਲਕ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ।

ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਨੇਕੀ ਦਾ ਸਿਲਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਜੋੜੀਆਂ ਭੱਠੀਆਂ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਾ ਹਟੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਜੰਮ ਕੇ ਕੁਟਾਈ ਹੋਈ...। ਸਾਡੇ ਸਾਈਕਲ ਖੋਹ ਲਏ ਗਏ ਅਤੇ ਪਾਟੇ ਲੀੜਿਆਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਘਰ ਆਏ ਤਾਂ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਵੀ ਕਿਹਾ, “ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਜਾਓ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਦਾ ਤੁਸੀਂ ਠੇਕਾ ਚੁੱਕ ਰੱਖਿਆ।”

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਅਤੇ ਦੁਰ-ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇੱਕ ਲੇਖ ਛਪਿਆ। ਜਿਸਦਾ ਸਾਡੇ ਮਨ ‘ਤੇ ਬੜਾ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਮਲੂਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤਿੰਨ ਸੌ ਦਿਉ ਮੈਂ ਪਟਿਆਲੇ ‘ਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਦੁਰ-ਵਰਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।”

ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਰੁਪੈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ‘ਤੇ ਵੀ ਜਦੋਂ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਇਕ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਕਿ ਕਿਉਂ ਨਾ ਰੱਬ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਉਧਾਰ ਲੈ ਲਏ ਜਾਣ। ਸੋ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸਮਾਗਮ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਹ ਦਾ ਨੋਟ ਮੱਥਾ ਠੇਕ ਕੇ ਸੌ ਰੁਪੈ ਦੇ ਛੋਟੇ ਨੋਟ ਚੁੱਕ ਲਏ ਜਾਣ। ਤੇ ਇੰਜ ਅਸੀਂ ਇਕੋ ਗੁਰਪੁਰਬ ‘ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪੈਸੇ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮਲੂਕੇ ਨੇ ਟੂਟੀ ਦਾ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਅਤੇ ਢਲਾਈ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਢਲਾਈ ਲਈ ਬਟਾਲੇ ਰਹਿੰਦੀ ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਗਈ। ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਸਾਡੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਅਤੇ ਸੌ ਟੂਟੀ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਟੂਟੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਲੀਵਰ ਛੱਡਦਿਆਂ ਪਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਟੂਟੀਆਂ ਮਿਲਣ ‘ਤੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ। ਉਹਦੇ ਸੁਝਾਅ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅਸੀਂ ਪਟਿਆਲਾ ਮਿਉਨਿਸੀਪਲ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਵਗਦਾ ਪਾਣੀ ਰੋਕਣ ਲਈ 100 ਟੂਟੀ ਮੁਫਤ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਸਾਡੀ ਮਾਮੂਲੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸੌ ਟੂਟੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਸਾਡੀ ਅਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦਿੱਤੀ।

ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਮੋੜਾਂ ‘ਤੇ ਉਹ ਟੂਟੀਆਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਅਸੀਂ ਬਾਘੀਆਂ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਮਿਲ ਜਾਣ ‘ਤੇ ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਿਉਂ ਨਾ ਰੱਬ ਤੋਂ ਉਧਾਰੇ ਲਏ ਪੈਸੇ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ; ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੋ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਰੁਪਈਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅਖੰਡਪਾਠ ਰਖਵਾ ਕੇ ਰੱਬ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲਈ ਜਾਵੇ।

ਪਾਠ ਨਿਰਵਿਘਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਅਰਦਾਸ ਵੇਲੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਰੱਬ ਜੀ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਸੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਕ ਭਲਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਉਂਤ ਬਾਰੇ ਸੱਚ

ਬੋਲਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ; ਲੋਕ ਭੜਕ ਉਠੇ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਥੋਂ ਮਾਈਕ ਖੋਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ-ਬੁਰਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ।

“ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਮਜ਼ਾਲ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ 'ਚੋਂ ਚੋਰੀ ਪੈਸੇ ਵੀ ਚੁੱਕਣ ਲੱਗੇ।”

ਰੋਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਗੱਲ ਡਾਂਗ ਸੋਏ 'ਤੇ ਆ ਖੜ੍ਹੀ।

ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੰਗੀ ਮੁਆਫੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੋਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਲ ਗਈ ਅਤੇ ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ, ਘੜੀਆਂ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ।

“ਇਹਨਾਂ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹੋ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੜ ਕੇ ਦਿਖਾਉਣ।”

ਕੁਲੀਨ ਧੜੇ ਨੇ ਮਿੰਟ ਵੀ ਨਾ ਲਾਇਆ, ਅਤੇ ਲੀਕ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤੀ।

ਅਸੀਂ ਸਿਰ ਫੜ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ।

ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ‘ਵਿਹੜੇ’ ਵਿਚੋਂ ਉਗਰਾਹੀ ‘ਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਮ ਢਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਤੋਂ ਇਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਖਰੀਦ ਕੇ ਇੱਕ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਤਰਕਾਲੀਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲੰਮੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਏ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜਾ ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦੋ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤਾਂ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਸੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅਸਾਂ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੇ ਮੱਥੇ ਅਜਿਹੀ ਕਾਲਖ ਮਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਹਿਣੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜੱਟਾਂ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠ ਕਰਕੇ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਂਝੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮੀ ਕਮੀਣਾਂ ਤੋਂ ਉਗਰਾਹੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਦੱਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਲਈ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅਸਹਿ ਸੀ। ਪਰ ਹਾਲੇ ਇਹ ਪੀੜ ਮੱਠੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ ਕਿ ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਸਾਡੇ ਚਹੁਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੇਅਰ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬਿਮਾਰੀ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਪਰਚਾ ਦਰਜ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਹ, ਖ਼ਬਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਫੈਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਜੈਕਾਰੇ ਛੱਡੇ ਗਏ, ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਪੰਜ ਅਖੰਡ ਪਾਰ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

ਪੇਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ (ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਗਿਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਦੇ ਸਾਮਣੇ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਇਹਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਏਥੋਂ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਵਿਖਾਵੇ।” ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀ ਲਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਨਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਸਾਡੀ ਪੇਸ਼ੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸੋਗ ਸੀ। ਸਿਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਜਿਤਨਾਂ ਚਿਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰ ਸਮਝਦੀ ਰਹੀ ; ਪਰ ਗੱਲ ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੇ ਗਈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਕੇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਫਰਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਂ ਸੈਨਟਰੀ ਨੇ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਟੂਟੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗੰਦਗੀ ਫੈਲ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਵੇਰ ਸ਼ਾਮ ਗਲੀਆਂ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਝਾੜੂ ਫੇਰਨ ਅਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਛੱਡਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਛਿੜਕਣ ਲਈ ਮਾਸ਼ਕੀ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਟੂਟੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ, ਮਾਸ਼ਕੀ ਹਟਾ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਕੇਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਟੱਟੀ ਬਿਠਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ; ਦੂਜਾ ਜੋ ਵਾਲਮੀਕੀਆਂ ਕੋਠਿਆਂ 'ਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਖੁੰਡੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਟੱਟੀ ਚੁਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਗੰਦਗੀ ਨਾਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਟੂਟੀਆਂ ਦਾ ਵਗਦਾ ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬਿਮਾਰੀ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ।...

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਂ ਸੈਨਟਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਕੇਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਆਦਿ ਵਾਲਮੀਕੀਆਂ ਦੀ ਧੀਰੂ ਕੀ ਮਾਜਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ‘ਮੋਹਤਰ’ ਭੜਕਾ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗੰਦਗੀ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।

ਮੇਅਰ ਯਰਕ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਸਾਥੋਂ ਮੁਆਫੀਨਾਮਾਂ ਲਿਖਵਾਇਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸੈਨਟਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਰਾਜੀਨਾਮਾ ਕਰਕੇ ਤਾਰੀਖ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਟੂਟੀਆਂ ਉਤਰਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀਆਂ ਸੌ ਮੁਫਤ ਟੂਟੀਆਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸੈਨਟਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਬਾੜ ਦੇ ਭਾਅ ਵੇਚ ਦਿਤੀਆਂ।

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਇਸ ਵੱਡੀ ਹਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਭੰਨ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਿਧਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉੱਡਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ 'ਤੇ ਬੜੀ ਟੇਕ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ। ਉਹਨੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। “ਜੰਗ ਜਾਰੀ ਰੱਖੋ। ਜਿੱਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕਿਤਾਬੀ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣ ਗਏ ਸਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਕੀ ਵੁੱਕਤ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਦ ਮੈਂ ਸੱਥ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕੁਝ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੇਰੀ ਇਸ ਹਾਰ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿੰਦ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਡਾਕੀਏ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ ਲਈ ਆਇਆ ਇਕ ਖ਼ਤ ਦਿਤਾ। ਖ਼ਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ ਤੇ ਗਿਆ ਮੈਨੂੰ ਫਸਟ ਕਲਾਸ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਤਦ ਸੱਥ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਿਸੇ ਸੱਜਣ ਨੇ ਪੈਪਸੂ ਰੋਡਵੇਜ ਦੀ ਡੀ-ਲੈਕਸ ਬੱਸ ਵਿਚ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਸਵੇਰੇ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਾਮੀ ਫਿਰ ਪਟਿਆਲੇ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਬੱਸ ਦੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਕਾਰਪੈਟ ਵਿਛਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਸਫੈਦ ਕੁਸ਼ਨ ਚੜ੍ਹਾਏ ਗਏ ਸਨ।

ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸੇ ਬੱਸ ਵਿਚ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਇਕ ਸੂਟਿੰਗ ਬੂਟਿੰਗ ਬਾਬੂ ਨੇ ਸੰਤਰੇ ਖਾ ਕੇ ਫਿੱਲੜ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰੇ ਅਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੂੰ ਫਿਰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਗੰਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਬੂ ਦਾ ਰੋਹਬ-ਦਾਬ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ।

ਬੱਸ ਇਕ ਢਾਬੇ 'ਤੇ ਰੁਕੀ ਤਾਂ ਬਾਉ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਬੱਸ ਤੋਂ ਖੱਲੇ ਉੱਤਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਫਿੱਲੜ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੁਟਣੇ ਚਾਹੇ। ਪਰ ਮੈਥੋਂ ਨਵੀਂ ਬੱਸ ਦਾ ਨਿੱਕੀ ਤਾਕੀ ਵਾਲਾ ਸਲਾਈਡਿੰਗ ਸ਼ੀਸ਼ਾ

ਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਬਾਉ ਨੂੰ ਬੱਸ ਵੱਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਮੈਂ ਛਿੱਲੜ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕੋਟ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ।

ਬਾਉ ਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਸੀਟ ਦੇ ਥੱਲੇ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ?

“ਐਥੇ ਛਿੱਲੜ ਪਏ ਸੀ?”

“ਜੀ ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤੇ।”

ਉਹਨੇ ਬੱਸ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵੇਖਿਆ। ਛਿੱਲੜ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੀ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕਿਥੇ ਨੇ ਛਿੱਲੜ?”

ਮੈਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ, “ਜੀ ਬਾਹਰ ਈ ਸਿੱਟੇ ਸੀ, ਪਰ ਤਾਕੀ ਨਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕੋਟ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾ ਲਏ।”

ਉਹਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਗਲਮਿਉਂ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਸਾਲੇ ਘਸਿਆਰੇ, ਤੂੰ ਦੁਆਨੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦਾ ਆਦਮੀ ਮੈਨੂੰ ਕਲਾਸ ਵੰਨ ਅਫੀਸਰ ਨੂੰ ਛਿੱਲੜ ਸੁੱਟਣੇ ਸਿਖਾਏਂਗਾ?”

ਮੈਂ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ; ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ, ਪਰ ਸਭ ਵਿਅਰਥ।

ਉਹਨੇ ਮੈਥੋਂ ਛਿੱਲੜ ਖੋਹ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਟ ਲਏ ਅਤੇ ਕਾਲੀਨ ਉਤੇ ਬੂਟਾਂ ਥੱਲੇ ਮਿੱਧਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ;

“ਲੈ ਹਿੰਮਤ ਹੈ ਤਾਂ ਰੋਕ ਕੇ ਦਿਖਾ।”

ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੁਵਾਰੀਆਂ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ ; ਪਰ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਮੇਰੇ ਅਤਿ ਸਧਾਰਨ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕਿਹਾ।

“ਇਹਦਾ ਟਿਕਟ ਚੈੱਕ ਕਰੋ ਯਾਰ ! ਇਹ ਡੀ-ਲੈਕਸ ਬੱਸ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ।

ਟਿਕਟ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਖੁੱਕ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਗੱਲ ਰੁਕ ਗਈ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਸਧਾਰਨ ਕਮੀਜ਼ ਪਜ਼ਾਮਾਂ, ਖਸਤਾਹਾਲ ਜੁੱਤੀ, ਫੁਟਪਾਥ ਤੋਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਪਹਿਨਿਆ ਕੋਟ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿਰਸਕਾਰ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸੀ।

“ਲਗਦੈ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਮਾਧ 'ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਆਇਐ ਭਾਉ।” ਕਿਸੇ ਕਿਹਾ।

“ਸਾਲੀ ਡੈਮੋਕਰੇਸੀ ਨੇ ਸਭ ਉਚ-ਨੀਚ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।”

“ਪਰ ਐਹੋ ਜਹੀ ਬੱਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਟਿਕਟ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ।”

ਮੈਨੂੰ ਲਗਾ, ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਹੈਸੀਅਤ 'ਤੇ ਖੁੱਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਕੰਡੈਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਵੀ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕੁਝ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਚੁੱਪ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਉਵੇਂ ਦੀ ਉਵੇਂ ਬਰਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਣੀ।...

ਉਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪਿਛਲੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਦਰ ਹਾਰ ਅਤੇ ਤਿਰਸਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਿਲਸਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਅਟਕੀ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹਰ ਹਾਰ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਮਾ ਪਾ ਕੇ ਰੋਹ ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਹੈ।...

ਪੋਸਟ ਸਕਰਿਪਟ :

ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਅਰਬਨ ਅਸਟੇਟ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਨਿੱਕੇ ਪਲਾਟਾਂ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਬਾਦ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਵੱਸੋਂ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਸਫਾਈ ਵਾਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੂੜਾ ਚੁੱਕਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। ਚੁਫੇਰੇ ਪਾਲਸਟਿਕ ਦੇ ਲਿਫਾਫਿਆਂ ਦਾ ਗੰਦ

ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਨ ਹੌਲਾਂ ਦੇ ਢੱਕਣ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸੀਵਰਜ ਅਕਸਰ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਖਟਕਦਾ ਸੀ।

ਵਿਹਲੇ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲਿਫਾਫੇ ਵਗੈਰਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਾੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਇਕ ਗੁਆਂਢੀ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ; ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਚਾਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਉਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜ ਸੱਤ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿੱਕੇ ਪਲਾਟਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਗੰਦ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਫਾਈ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਅਗੋਂ ਵੀ ਜਾ ਕੇ ਸਫਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ। ਸੋਚਿਆ ਸਮਾਂ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸਿਖਣਗੇ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਸਰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਸਫਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਪਰਤਦਿਆਂ ਗੁਆਂਢ ਨੇੜੇ ਜਗਰਾਤੇ ਲਈ ਟੈਂਟ ਲੱਗਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਕਿਉਂਨਾ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੂੜਾ ਵਗੈਰਾ ਨਾ ਖਲਾਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਜਾਵਾਂ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਜਗਰਾਤਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵੱਲ ਵਧਿਆ, ਇਕ ਅਧੜ ਉਮਰ ਦੀ ਤੀਵੀਂ, ਦੋ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਖਲੋਤੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਈ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ।

“ਕੀ ਗੱਲ ਭਾਈ ! ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਕੂੜਾ ਚੁੱਕਣ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਡੀਕੀ ਜਾਨੇ ਆਂ ਥੋੜ੍ਹੇ...।”

ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਸੁੰਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੇ, “ਜੰਗ ਜਾਰੀ ਰਖੋ, ਜਿੱਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ।” ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਗਏ ਹਨ। ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਜਿੱਤ ਕਿਥੇ ਹੈ?...

ਪਤਾ : 2687, ਫੇਜ਼-2, ਅਰਬਨ ਅਸਟੇਟ, ਪਟਿਆਲਾ-147002, 98726-44428

ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਾਨ

ਲੁਧਿਆਣਾ	1. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ
ਪਟਿਆਲਾ	2. ਮਦਾਨ ਬੁੱਕ ਹਾਊਸ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ
	3. ਜੇ ਕੇ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਬਸ ਸਟੈਂਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	4. ਪੰਜਾਬ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਐਸ. ਸੀ. ਓ. 1126-27, ਸੈਕਟਰ 22-ਬੀ
ਬਠਿੰਡਾ	5. ਵੋਹਰਾ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀ, ਬਸ ਸਟੈਂਡ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	6. ਰਵੀ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਨੇੜੇ
ਜਲੰਧਰ	7. ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡੀਪੂ, ਮਾਈ ਗੀਰਾਂ ਗੇਟ
	8. ਅਰੁਨ ਬੁੱਕ ਸਟਾਲ, ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ
	9. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਵਲ ਸਟੋਰ, ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ
ਕੋਟਕਪੂਰਾ	10. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਸ ਸਟੈਂਡ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ

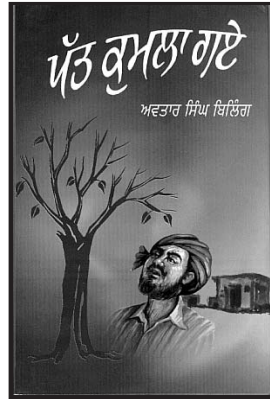

ਪੱਤ ਕੁਮਲਾ ਗਏ (ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,

ਮੁੱਲ : 180 ਰੁਪਏ, **ਪੰਨੇ :** 176

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਆਪਣੇ ਨਵੀਨ ਨਾਵਲ ‘ਪੱਤ ਕੁਮਲਾ ਗਏ’ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੂੰਹ ਫਾੜੇ ਖੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਬੜੇ ਸਾਰਥਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਗਰਕ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੀਣੀ ਸਥਿਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਬਲਰਾਜ ਵਰਗਾ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਗਮ ਭੁਲਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਹੀ ਐਨਾ ਆਦਿ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਘਰ, ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਤੋਂ ਟੁੱਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਸਕੂਲੀ ਤੇ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹੀ ਬੀ. ਏ. ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਦਿਵਾਉਣ ਜੋਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੀ. ਐਡ. ਡੀ. ਤੇ ਹੋਰ ਉੱਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਵੀ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਬੇਕਾਰ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਥੱਕ-ਹਾਰ ਕੇ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇਸ ਦੇ ਪਿਛੜੇ ਵਰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਵਜੋਂ ਰਾਖਵੇਂਕਰਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਕ ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੱਟ-ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰੁਲਦੂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ। ਰਾਖਵੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਸਦਕਾ ਰੁਲਦੂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਚੌਕੀਦਾਰੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਤਾਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਪੁੱਤਰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵੰਡ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ-ਸੁੰਦੇ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਨਿਘਰਦਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਮਸਾਂ ਘਿਸਾਣ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਬਲਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਤਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ, ਪਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਦਾ ਬੇੜਾ ਗਰਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਬਾਪ ਉਤੇ ਜਾਨਲੇਵਾ ਹਮਲਾ ਕਰ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਬਣਿਆ, ਮਗਰੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਨਾਵਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਦੀਨਤਾ ਭਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਨਾਓ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਂਦੇ ਪਾੜ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਵਾਰਥੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਲਿਹਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਾ ਆਪਣਾ ਪਿਉ ਰੁਲਦੂ ਨਾਲ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਲਰਾਜ ਸ਼ਰਮ-ਹਯਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਹੀ ਪਾਰ ਕਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਲਰਾਜ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਉਹ

ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾੜੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਐਨੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਐਨਾ ਮੂੰਹ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਬੋਲਿਹਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਬਾਪ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤਕ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕਾਰਣ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਭਟਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੱਥ ਪੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਭੁੱਲਾ ਛੱਡਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਹ ਤੇ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਪੁੱਤਰਾਂ ਪੋਤਰੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਉਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਨਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਉਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਇਹੀ ਹਾਲ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਥੇ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਲਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ। ਸਿਰਫ ਮਿਲਾਂ ਹੀ ਲੱਗਣਗੀਆਂ ਜਾਂ ਉਹ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਇਜ਼-ਨਾਜਾਇਜ਼ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪਲਾਇਨ ਕਰਕੇ ਜਾਣਗੇ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਥਾ ਰਸ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰਾ ਨਾਵਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਖੁਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਤਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਲ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜੋੜ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਬੜਾ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਉਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ (ਬਲਬੀਰ ਪਰਵਾਨਾ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,

ਪੰਨੇ : 159, **ਮੁੱਲ :** 175 ਰੁਪਏ

ਬਲਬੀਰ ਪਰਵਾਨਾ ਨੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਨਾਵਲੀ ਵਿਧਾ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਰਵਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ‘ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਯੁੱਧ’ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ ‘ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ’ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਜਲਦੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ‘ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਯੁੱਧ’ ਦਾ ਹੀ ਅਗਲਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਜੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਏਗਾ, ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਿਛਲੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਿਛਲੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਜਗਵਿੰਦਰ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਰਾਣਾ ਤੇ ਹੋਰ ਪਾਤਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਗਵਿੰਦਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਨਫੀ ਨਹੀਂ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਗਾਥਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਇਜੱਤਦਾਰ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅੰਤਰਿਕ ਪੀੜਾ ਤੇ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ‘ਚੋਂ ਗੁਜਰਦੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਵੇਂ ਵਿਸਥਾਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਸਮੇਂ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਜਾਂ ਨਿਘਾਰ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬਿੰਬ ਬਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਲਬੀਰ

ਪਰਵਾਨਾ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ, ਫਿਰ ਬਿਖਰਾਏ ਦਰਸਾਉਣ ਨਾਲ, ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਹੋਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਲ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਧਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੋਰ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਸਿੱਖਦੇ ਸਿੱਖਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਪਰਕ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਤੇ ਦੂਰ-ਅਦੇਸ਼ੀ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਰਾਣਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਉਠਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿੱਚ ਕਮਾਈ ਕਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਸਦਕਾ ਰਾਣਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਐਨੀ ਛੇਤੀ ਤਰੱਕੀ ਪਿੱਛੇ ਸਿਰਫ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੂਰਅਦੇਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਪਛਾਨਣ ਤੇ ਮੌਕਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੰਢੇ-ਵਰਤੇ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ, ਸ਼ਬਾਬ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਰਾਣਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਕੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਹੁਣ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤਕ ਆਪਣੇ ਵਸੀਲੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੋਹਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਿਥੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਦਾਅ ਪੇਚ ਹੀ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਢਲ ਕੇ ਰਾਣਾ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਤਰਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਦੀਪੀ ਹੋਵੇ, ਹਰੀਪਾਲ ਹੋਵੇ, ਗੁਰਮਿੰਦਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਹੋਵੇ ਜਗਵਿੰਦਰ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਫੇ-ਨੁਕਸਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਣਾ ਤੇ ਸੁੱਟਣਾ ਉਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ, ਫਿਰ ਬਿਉਟੀ ਪਾਰਲਰ, ਫਰਨੀਚਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੁਕਾਨ ਆਦਿ ਇਹ ਦਰਸਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੁਖ-ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥੋ-ਹੱਥੀ ਦਬੋਚਣ ਲਈ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ। ਉਂਜ ਇਹ ਗੱਲ ਮਾੜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਤਰੱਕੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਬਸ ਇਸ ਤਰੱਕੀ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਵੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਂਤਾ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਜਗਵਿੰਦਰ ਵਿਆਹ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਕਾਂਤਾ ਵੀ ਬੀਬੀ ਜਿਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਬੀਬੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਜਦੋਂ ਉਘੜਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਸੰਦ, ਖੁਦ ਮੁਖਤਿਆਰ ਤੇ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਗਵਿੰਦਰ ਤੋਂ ਉਹ ਜੋ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਟੁੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਡਾਈਵੋਰਸ ਰਾਹੀਂ ਇਕਦਮ ਹੀ ਟੁੱਟ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਚ ਮਕਸਦ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਜਗਵਿੰਦਰ ਘਰੋਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਲਈ ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ 'ਸਨਸਨੀਪੇਜ ਮੀਡਿਆ' ਨਹੀਂ ਜੋ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪਰੋਸ ਸਕੇ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਵਸੀਲਾ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਕਾਊ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਜਗਵਿੰਦਰ ਜਿਹੇ ਕਈ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਨਾਲ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ-ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਗਵਿੰਦਰ ਦੀ ਅੰਤਰਿਕ ਪੀੜਾ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਮਨ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਜਿਥੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਸਦਾ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

ਚੰਦਨ ਦੇ ਰੁੱਖ (ਸੁਰਿੰਦਰ ਰਾਮਪੁਰੀ)

'ਚੰਦਨ ਦੇ ਰੁੱਖ' ਸੁਰਿੰਦਰ ਰਾਮਪੁਰੀ ਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਰਾਮਪੁਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪਹਿਲੂਆਂ ਉਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਤੇ 'ਰਾਮਪੁਰ' ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਣਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਅਜਾਇਬ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਸਾਬੀ, ਸੁਖਮਿੰਦਰ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਹਸਨਪੁਰੀ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਮਾਂਗਟ, ਨੱਛਤਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਭੌਰ, ਮੁਹਿੰਦਰ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਹਰਚਰਨ ਮਾਂਗਟ, ਕਲਵੰਤ ਜਗਰਾਉਂ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਦਲਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਹੜੀ ਭੂਆ, ਅੰਬਾਲੇ ਵਾਲੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਦੇਹਲਵੀਂ, ਮੁਰਾਦਾਬਾਦੀ, ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਇਲਾਕੇ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿਵਾਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਪੁਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਇਰ, ਗੀਤਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਹੋਏ, ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਪਿੱਛੇ 'ਰਾਮਪੁਰੀ' ਨਾਂ ਜੋੜ ਲਿਆ।

ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਨਮ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਕੁਝ ਚੰਗੀਆਂ-ਮਾੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਕ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਹਸਨਪੁਰੀ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਮਾਂਗਟ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਦਲਾਲ, ਅਜਾਇਬ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਕਲਵੰਤ ਜਗਰਾਉਂ, ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਚਰਚਿਤ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਦੀ ਸਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮੇਚ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ-ਯੁੱਗਾਂ ਜਿੱਭਾ ਗੀਤ-ਸੁਰਜੀਤ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਮਹਿਕਦਾ ਗੁਲਾਬ-ਇੰਦਰਜੀਤ ਹਸਨਪੁਰੀ ਆਦਿ।

ਲੇਖਕ ਦੀ ਲਿਖਤ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਚੁਣੌਤੀ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਕੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਾਇਰ-ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟੁਕਾਂ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪੁਵਾਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੀ ਝਾਕੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਉਚੇਚੇ ਜਤਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਮਾਣ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ 'ਰਾਮਪੁਰੀ ਚਾਕੂ' ਹੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਰਾਮਪੁਰੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਣਗੇ।

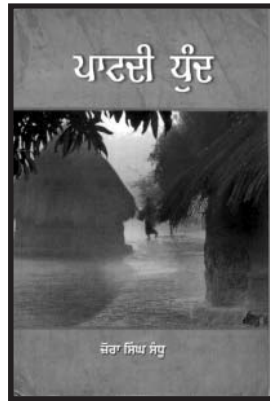
-ਡਾ ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਿੰਦਰਾ

ਪਾਟਦੀ ਧੁੰਦ (ਜ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲੁਧਿਆਣਾ,

ਪੰਨੇ : 120, ਕੀਮਤ : 140 ਰੁਪਏ।

ਜ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨਵੇਂ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਨਵਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਰੱਥ ਕਥਾਕਾਰ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕਥਾ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਸਰਗਰਮ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਰਲੇ ਪਰ ਬਹੁਤ ਉਘੇ ਪਰਚੇ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਛਪਣਾ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਚਾਰ ਕੁ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸਦੇ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ

ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਧਰਾਤਲ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼, ਜਿੱਤਾਂ ਹਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੱਖ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਲਾ, ਕਥ ਤੇ ਵੱਖ ਦਾ ਸੁਮੇਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਹਿਜ ਕਾਵਿਕ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ, ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਉਤਸਵ ਰਚਾਉਂਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਅਤਿ ਰੁਮਾਂਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਹ ਅਸਲੀਲਤਾ ਜਾਂ ਕੁਹਜ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਵੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵਰਗੇ ਨਜ਼ਕ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਤੁਅਲਕ ਹੈ, ਲੇਖਕ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਤਿ ਰੁਮਾਂਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੀ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦਾ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰੀਤ ਦੁਆਲੇ ਫੈਲੇ ਭੂਪਵਾਦੀ ਤੰਦੂਆ ਜਾਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਅੰਮਾ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਲਾਮਈ ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਗ, ਸਾਜਿਸ਼, ਚੰਦ ਨਾ ਚੜ੍ਹੇ, ਪੋਹ ਦੀ ਇਕ ਰਾਤ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਧਨ ਵਿਗੂਣੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਛੁਹਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਆਲਣ' ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣੀ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਤਾਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਤੇਜੇ ਖੇਤੋਂ ਸਰੋਂ ਦਾ ਸਾਗ ਤੋੜ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਘਰ ਵਿਚ ਤਾਂ 'ਆਲਣ' ਵਾਸਤੇ ਚੁੰਢੀ ਭਰ ਆਟਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਮਦਰਦ ਅੰਮਾ ਹਰਨਾਮੀ ਤੋਂ ਮੱਕੀ ਦੇ ਆਟੇ ਦਾ ਆਲਣ ਲੈਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਮੱਕੀ ਦਾ ਆਟਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਣਕ ਦੇ ਆਟੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਆਖੇ ਇਹ ਬੋਲ ਕਿੱਡੇ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਿਰਤੀ ਹੀ ਸਾਊ ਅਤੇ ਕਮਾਉ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਥੋੜਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ—“ਭਲੀਏ ਅੰਮਾ! ਸਾਊਆਂ ਤੇ ਕਮਾਉਆਂ ਦੀ ਥੋੜਾ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਤੇਰੀ ਭੜੋਲੀ ਵਿਚ ਆਲਣ ਹੈਗਾ ਐ।” ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀ 'ਰਿਜ਼ਕ' ਵੀ ਪੂਰ ਪਾਊ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਨਰਮੇ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਤੁਰਤ ਪੈਰੀ ਹੀ ਭਜਨੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਝੋਲੀ ਫਿਰ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅੱਜ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਂ ਰਿਜ਼ਕ ਮਿਲਣਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਸਫਲ ਹੋਣਾ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਪਨੇ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਪਰ ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ਲਾਉਣ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਲੇਖਕ ਸੰਕੇਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੁਝਾਅ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ (ਜਗੀਰਦਾਰ) ਕੋਲ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਸਾਧਨ ਹਨ ਤੇ ਉਸਦਾ ਹਰੇਕ ਸ਼ੈਅ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਮਹਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਪਨੇ ਖੇਤ ਜਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵੇਗਾ।

‘ਅਸੀਸ’ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਆਜ਼ਾਦ ਨਾਂ ਦਾ ਕਾਮਰੋਡ ਭੂਮੀਗਤ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਘੇਰਾ ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਕਾਮਰੋਡ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਮਦਰਦ ਸਾਬਣ ਭੈਣ ਹਰਚਰਨ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਚਿਤਰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪੱਖ ਹੈ। ਉਹ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ। ਲੇਖਕ ਕਥਾ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਵੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥ ਵੀ ਭਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਂ ਇਉਂ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋਈਏ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਵੀ ਇਉਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਮੋਤੀ ਪਰੋਏ ਹੋਣ। ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤੀ ਤੱਕ ਲੇਖਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ ਦੇ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਅਟੱਕ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਤਾਂ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁੜ ਕਥਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਉਦਘਾਟਨ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਉਥੇ ਜ਼ੋਰਾ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੁਹਿਰਦ ਸਾਂਝ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- ਅਤਰਜੀਤ

ਵਿਗੋਚਾ (ਨਾਵਲ) ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸੇਖਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ,

ਮੁੱਲ : 300 ਰੁਪਏ, ਪੰਨੇ : 324

ਜਰਨੈਲ ਸੇਖਾ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ 'ਵਿਗੋਚਾ' ਲੰਮੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ, ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਤਰਕਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਚ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਵਜੋਂ ਉਪਜਦੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਨਾਵਲ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲੰਮੇ ਕਾਲ ਖੰਡ 'ਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ 'ਚ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ, ਆਰੰਭ 'ਚ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਘਰਸ਼, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ, ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁੱਦਣਾ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਗੋਰੇ ਕਲਚਰ 'ਚ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਾਂ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੁਰ ਰਿਹਾ ਪਰਵਾਸੀਆ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਸਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਗਏ ਪਾਤਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਸ਼ਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਲੜਾਈ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਨੌਜਵਾਨ ਜ਼ਨਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬੌਬੀ, ਜਲੌਰ, ਜੈਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਸੰਕਟ, ਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਾਲ-ਖੰਡ 'ਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਗਲਪੀ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਵਾਦੀ ਜੁਗਤ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਹਰ ਕਾਂਡ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਅਰਥਵਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਪੇਂਟਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚਿਤਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੇਂਟਲੇਪਨ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਸੰਘਣੀ ਬੁਣਤੀ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਬਹੁ ਪਰਤੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਯੁੱਗ-ਅੰਤ (ਨਾਵਲ) ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ

**ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ :ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ,
ਮੁੱਲ :225, ਪੰਨੇ : 220**

ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਨਾਵਲ 'ਯੁੱਗ-ਅੰਤ' ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਕੌਮ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਗੁਵਾਚਣ ਦੀ ਪੀੜ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। 1847 ਤੋਂ 49 ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਰੂਪ ਕੰਵਰ, ਦਲੇਰ ਸਿੰਘ, ਦੁਰਜਣ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਹ ਬਖਸ਼, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਜੀਨਤ, ਫਰੈਡਰਿਕ ਕਰੀ, ਮੇਜਰ ਨੇਪੀਅਨ, ਲਾਰਡ ਗਫ, ਮੈਕਸਵੈਲ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰਾਂ

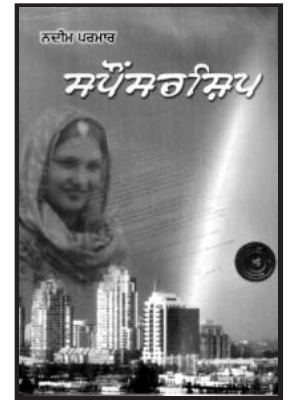

ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅਹਿਮ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਉਂਗਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਰੂਪ ਕੌਰ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਕਟ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੂਪ ਦੀ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਤੀਵਾਦ ਦਾ ਮਸਲਾ ਦੁਰਜਣ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਤ 'ਚ ਰੰਗਰੇਟਿਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਲਟਨ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਪਲਟਨ ਦੇ ਫੌਜੀ ਅਨੇਕ ਮੱਲਾ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਜਾਤੀ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪਲਟਨ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਚ ਮੈਕਸਵੈਲ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਵਾਲ ਖੜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ, ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ 1801-1839 ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਰਾਜ ਤੇ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਤ ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਗ਼ੱਦਾਰ ਨਾਲ ਲੋਹਾਂ ਉਹ ਲੋਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੇ ਕੌਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਕੌਮ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਕਬਰ ਖਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਬਾਵਾ ਕੌਮੀ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਫਰੰਗੀ ਦਾ ਬਦਲ ਉਹ

ਦੋਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ / ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਓ ਦੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਕੌਮੀਅਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। 'ਯੁੱਗ-ਅੰਤ' ਨਾਵਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲ ਹੈ।

ਸਪੈਂਸਰਸ਼ਿਪ (ਨਾਵਲ) ਨਦੀਮ ਪਰਮਾਰ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ,
ਮੁੱਲ : 160 ਰੁਪਏ, ਪੰਨੇ : 160 ਰੁਪਏ।

ਨਦੀਮ ਪਰਮਾਰ ਦਾ ਇਹ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਟੂਲਜ਼, ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਨਾਵਲ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਤਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਨ। ਏਥੋਂ ਬਹੁਤਾ ਪਰਵਾਸ ਨਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਕੌਰ ਸੁੱਖੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ

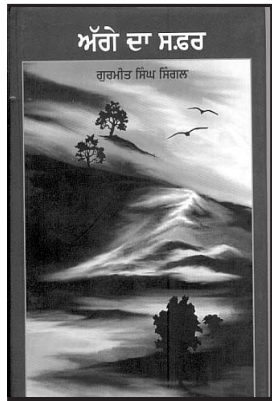
ਕਿ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਲੰਘਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਗਲਤ-ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਬੜੀ ਕਾਹਲ ਹੈ, ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅੰਨੀਂ ਕਾਹਲ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਹਲ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਏਧਰ ਰਹਿ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੁੱਖੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਚੋਰ ਮੋਰੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ ਕੇ ਦਾਅ-ਪੋਚ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਥੇ ਕੈਨੇਡਾ ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਉਹ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਗੂੜੀ ਤਸਵੀਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਸੁੱਖੀ ਬੜੇ ਗਰੀਬ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਘਰ ਦਾ ਕੱਚਾ ਵਿਹੜਾ ਹੈ, ਰਸੋਈ ਵੀ ਕੱਚੀ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠੀ ਸੁੱਖੀ ਕੈਨੇਡਾ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਲਤਨਤ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ 'ਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅੱਗੇ ਦਾ ਸਫ਼ਰ (ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੰਗਲ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,
ਮੁੱਲ : 125 ਰੁਪਏ, ਪੰਨੇ : 104

ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਗਲ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਧਕੇਲੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਇਦ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਦਾ ਜਿਕਰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ 500 ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਰੀਬ ਐਂਟਰੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਖੈਰ ਸਿੰਗਲ ਦਾ

ਇਹ ਦੂਜਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਦਲਿਤ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਚਮਾਰ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਤਕਲੀਫ਼ਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਜੱਟ, ਚਮਾਰ ਦੇ ਟਕਰਾਂ 'ਚੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਤਰ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕਲਚਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਰ ਆਰਥਿਕਾਂ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ ਦੂਜੇ ਪਾਤਰ ਜਾਤੀ ਹੀਣਤਾ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਿੰਗਲ ਨੇ ਬੜੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਦਲਿਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਗਲ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹੀ, ਲਾਵੇਂ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਚਿਹਨਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। 'ਜਗੀਰਾ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜੱਟ ਸੀਰੀ, ਕੰਮੀ ਦੇ ਟਕਰਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੱਟ ਦੀ ਖਿੱਝ ਤੇ ਸਾੜੇ ਦੇ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਧੁੱਪ ਸੜਿਆ ਚਿਹਰਾ' ਕਹਾਣੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਜਾਤੀ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜਿਸ 'ਚ ਗੁਲਸ਼ਨ ਪਾਤਰ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਜਾਤੀ ਸਹਿਮ ਪਸਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਝ ਹੀ ਡੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਲਾਲੀ, ਹੁਕ, ਅੱਗੇ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਬਿਖੜੇ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਤੀ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਓ ਰਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਹੀਣਤਾ, ਰੋਹ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ 'ਅੱਗ ਦਾ ਸਫ਼ਰ' ਦਾ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਸਿੰਗਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਪਸੀ ਕੰਟਾਡਕਸਨ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਧਨ ਹੀਣ ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਉਹ ਵਾਤਾਲਾਬ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ 10 ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦਲਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬੜੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰ ਰਹੇ ਹਨ ਇਹ ਸ਼ੁੱਭ ਸਗਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਔਰਤ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ (ਕਹਾਣੀਆਂ)

ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਮਾਂਗਟ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ,

ਮੁੱਲ : 125 ਰੁਪਏ, ਪੰਨੇ : 104

ਸਮਾਜ 'ਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁਦਨ ਤੇ ਭਵਕਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਠੋਸ ਰੂਪ 'ਚ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਪੀੜਾ ਉਹਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਭਰਵੀ ਸੁਰ ਹੈ। 'ਔਰਤ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ' ਕਲਾਕਾਰ ਔਰਤ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਨਸੀਬ ਕੌਰ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। 'ਰੋਬੋਟ' ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਇਮਾਨਦਾਰ ਪਾਤਰ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਬਾਬੁਲ ਦਾ ਬੋਝ' ਕਹਾਣੀ ਨਕਾਰਾ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਲ ਸੁਚੱਜੀ ਕੁੜੀ ਵਿਹਾਉਣ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਜੂਠ' ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਮਰਦ ਹੱਥੋਂ ਔਰਤ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਗੱਲ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। 'ਹਵੇਲੀ' ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਔਰਤ ਦੇ

ਅੰਦਰਲੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਝ 'ਖਿਡੋਣਾ' ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਔਰਤ ਦੇ ਰੁਦਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਝ ਹੀ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ, ਬਗੀਚੇ ਦੀ ਸੈਰ, ਤੇਰਾ ਘਰ, ਤੋਹਫ਼ਾ, ਤੇ ਵਿਧਵਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਕਰੈਕਟਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਵਾਲਾ ਬੜਾ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਬਿੰਬ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਿਸ਼ ਰਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਾਂਗਟ ਭਾਵੇਂ ਰਵਾਇਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਕਮਲੀ' ਕਹਾਣੀ ਮਨੋਰੋਹੀ ਔਰਤ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਮਾਂਗਟ ਔਰਤ ਪੱਖੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਵੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। 'ਔਰਤ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ' ਮੁੱਲ ਵਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ।

ਚੀਨੀ ਦਰਸ਼ਨ -ਤਾਓਵਾਦ (ਦਰਸ਼ਨ)

ਪਰਮਿੰਦਰ ਸੋਢੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ,

ਮੁੱਲ : 125 ਰੁਪਏ, ਪੰਨੇ : 114

ਚੀਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਓਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਬੜੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ। ਸੋਢੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ 'ਚ ਵਾਧਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਸ. ਨ. ਸੇਵਕ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਲਵਾਨ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾਓ-ਤਸੂ ਤੇ ਕਨਫਿਊਸ਼ਸ ਚੀਨ 'ਚ ਉਭਰਿਆ। ਲਾਓ-ਤਸੂ, ਕਨਫਿਊਸ਼ਸ ਨਾਲੋਂ 53 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾ ਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਲਾਓ ਤਸੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਵਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਤੇ ਅਨੁਸਾਸਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਚਾ ਗਿਆਨ ਸੁੱਚਾ ਆਚਰਨ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਕਨਫਿਊਸ਼ਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਾਓ ਤਸੂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਫਾਲਤੂ, ਬੇਕਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਤਾਓ' ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਚੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਸਹੀ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਵਧਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ 'ਚ ਤਾਓ ਵਾਦ ਦੇ 81 ਅਧਿਆਇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਬੜਾ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਾਦ ਦੇ ਹੋਰ ਪਾਸਾਰਾ ਨੂੰ ਖੋਲਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਚੁਆਂਗ ਤਸੂ, ਹੁਆਈ ਨਾਨ ਤਸੂ, ਵਾਨ ਤਸੂ, ਨੀਹ ਤਸੂ, ਲੂ ਤਸੂ, ਹੁਆਨ ਚੁ ਦਾਉਰੇਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤਾਓਵਾਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਮੋਕਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ 'ਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਤਾਓਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਸਕੈਚ, ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਲਾਸਫੀ ਤੇ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਲਈ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਬੜੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ।

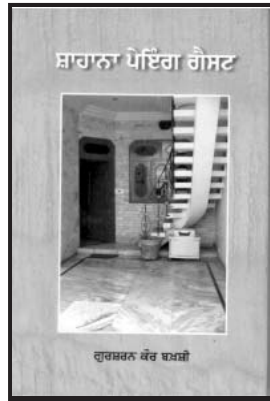
ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਪੇਇੰਗ ਗੈਸਟ (ਨਾਵਲ) ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਬਖਸ਼ੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸੁਮਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ,

ਮੁੱਲ : 150 ਰੁਪਏ, ਪੰਨੇ : 154

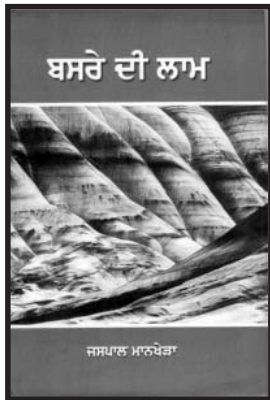

‘ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਪੇਇੰਗ ਗੈਸਟ’ ਨਾਵਲ ਲੇਖਿਕਾ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪਰੰਪਰਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਦਰਸ਼ਵਾਦੀ / ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਮਾਡਲ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼/ ਢੰਗ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਉਹ ਜੁਗਤ ‘ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ’ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਪੀੜੀ ਜਿਹੜੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ‘ਚ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਹੋਰਵਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਪੇਇੰਗ ਗੈਸਟ ਦਾ ਮਾਲਕ ਫੌਜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਵੱਡੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਪਾਤਰ ਉਥੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਕਠਿਨ ਕਲਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਬੰਟੂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ‘ਪਾਠ’ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕਾਰਜ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਟੂਲ ਭਗਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਭਗਤੀ ਜਿਹੜੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗੀ ਪੁਰਜਿਆ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਤਰ ਲਾਡੀ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਨਾਨਕ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ।

ਬਸਰੇ ਦੀ ਲਾਮ (ਕਹਾਣੀਆਂ) ਜਸਪਾਲ ਮਾਨਖੇੜਾ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ,
ਮੁੱਲ : 120 ਰੁਪਏ, ਪੰਨੇ : 100

ਜਸਪਾਲ ਮਾਨਖੇੜਾ ਮਲਵਈ ਖਿੱਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ 8 ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਖਿੱਚ, ਭੋਗਣ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਮਰੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿਹਨ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪਿਘਲਦੀ ਮੋਮਬੱਤੀ ਅਤੇ ਰੱਸੀ ਵਾਲਾ ਪਟਾਕਾ ਤੇ ਕੰਬਲ ਕਿਰਲੀ ਤੇ ਕਪਲਾ ਗਊ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ‘ਪਿਘਲਦੀ ਮੋਮਬੱਤੀ...’ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਸਾਲੀ ਮੀਤੋ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਰਲੋਮੱਛੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਫੀ ਵਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਗ ਨਾ ਸਕਣ ਦੀ ਗੰਢ ਬੱਝੀ ਪਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਲੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਾਂ ਦੇ ਵਿੱਡ ਦੀ ਆਂਦਰ ਹੈ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਹਦਾ ਤਨ ਮਨ ਮਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਜੀਜੇ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਦਾ ਮਨ ਮਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲੀ ਦੀ ਮਾਂ ਹਸਪਤਾਲ ਮਰਨ ਕੰਢੇ ਹੈ। ਉਧਰ ਮੈਂ

ਪਾਤਰ ਸਾਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ‘ਚ ਹੈ। ਪਰ ਮੀਤੋ ਉਹਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਸਾਲੀ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੀਤੋ ਦੇ ਬੋਲ, “ਮਾੜਾ ਕੀਤਾ ਜੀਜਾ ... ਜੇ ਆਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਕੰਜਰ ਸੌਹਰੇ ਨਾਲ ਕਰਦੀ। ਨਾਲੇ ਐਨਾ ਦਸੌਂਟਾ ਨਾ ਕੱਟਦੀ। ਸਰਪੰਚਣੀ ਹੁੰਦੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਗੁਣ...” ਫਿਰ ਰੱਸੀ ਵਾਲਾ ਪਟਾਕਾ ਤੇ ਪਿਘਲਦੀ ਮੋਮਬੱਤੀ ਦੇ ਚਿਹਨ ਲੇਖਕ ਵਰਤਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਗਹਿਰੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਮੁਕ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਫੜਿਆ ਹੈ।

ਜਸਪਾਲ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਕਹਾਣੀ ‘ਖਟਾਸ’ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੁਜਾਰਾ ਲਹਿਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਕਿਸਾਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵਕਤ ਨਾਲ ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਮੁੜ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਾਗਰ ਜਦੋਂ ਦਹੀਂ ਦਾ ਚਮਚਾ ਭਰਕੇ ਮੂੰਹ ‘ਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ‘ਐਨੀ ਖਟਾਸ... ਐਨੀ ਖਟਾਸ ਕਿਥੋਂ ਆ ਗਈ ਭਾਈ... ਜਾਹ ਉਏ ਬਿੰਦਰਾ, ਦੁੱਧ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਭਰ ਲਿਆ... ਬੁੰਦੀ ਵਾਲੇ ਟੱਬ ਵਿਚ ਉਲਟਾ ਦੇਹ... ਸਾਰੀ ਖਟਾਸ ਮਰਜੂਗੀ...’ ਜਾਗਰ ਦੇ ਬੋਲ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਹੁ ਅਰਥੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਹ ਬੋਲ ਜ਼ਬਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਇਹਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ‘ਕੰਬਲ ਕਿਰਲੀ ਅਤੇ ਕਪਲਾ ਗਊ’ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਮਾਨਵੀ ਘਾਣ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ। ਜਰਨੈਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦੰਗਿਆ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਲੇਖ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਰਥਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਫਿਰਕੂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਚੀ ਬਿਸ਼ਨੀ ਦਾ ਵਤੀਰਾ, ਜੈਮਲ ਬੜਾ ਖਿੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਤਰ ਹੈ ਉਹਦੇ ਮਨ ‘ਤੇ ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਦੰਗਿਆ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਉਹਦੇ ਚੇਤੇ ‘ਚ ਮਾਂ ਦਾ ਧੁੰਦਲਾ ਚਿਹਰਾ... ਸੁਪਨੇ ‘ਚ ਕਪਲਾ ਗਊ... ਗਊ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਮਾਂ ਰਹਿਮਤੇ ਦਾ ਸਿਰ... ਚਾਬ ਵਾਲੀ ਪਤੀਲੇ ਨੇੜੇ ਕੰਧ ‘ਤੇ ਫਿਰਦੀ ਕੱਟੀ ਪੂਛ ਵਾਲੀ ਕਿਰਲੀ... ਦਹਿਸਤ ਬੰਦੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੈਮਲ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਭਾਰੀ ਹੈ। ‘ਤਿੜਕਿਆ ਸ਼ਤੀਰ’ ਵਿਚ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ‘ਬਸੰਤ’ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਟਾਟਾ 407 ਫਾਈਨਾਂਸਰਾ ਰਾਹੀਂ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੁਖਾਂਤ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵੱਡੇ ਟਰਾਲੇ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਟਾਟਾ 407 ਦਾ ਮੰਦਾ ਲਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸਤਾ ਟੁੱਟਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਗੱਡੀ ਫਾਈਨਾਂਸਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ‘ਨੀਲੀ ਘੋੜੀ ਦੇ ਅਸਵਾਰ’ ਪੰਮੀ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ‘ਗੋਬਿੰਦੀਏ ਮਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਗਈ’ ਨਾਰੀ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੂਪਾ ਨੂੰ ਹਲਾਤ ਬਿਊਟੀ ਪਾਰਲਰ ਤੋਂ ਗਾਇਕਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿੱਤੇ ‘ਚ ਕਿਵੇਂ ਔਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ‘ਚ ਮਰਦ ਕਦੇ ਪਤੀ ਤੇ ਕਦੀ ਪ੍ਰੋਫਿਊਸਰ ਬਣ ਕੇ ਰੂਪਾ ਦੀ ਇੱਜਤ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰੂਪਾ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਮਾਨਖੇੜਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਚਿੰਨ, ਪ੍ਰਤੀਕਾ ਦੇ ਚਿਹਨ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਹੁ ਅਰਥੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਰਲੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਕਪਲਾ ਗਊ ਹੋਵੇ, ਪਿਘਲਦੀ ਮੋਮਬੱਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾ ਗੰਦੀ ਮੱਖੀ। ਸਮੁੱਚੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਸਪਾਲ ਮਾਨਖੇੜਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਜ਼ਬਰ / ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਜ਼ਬਰ ਆਰਥਿਕ ਹੋਵੇ, ਮਾਨਸਿਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਖੇੜਾ ਦਾ ਬਿੰਬ ਇਕ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਖਿੱਤੀਆਂ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਨੇ (ਕਹਾਣੀਆਂ)

ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਮੁੱਲ : 150 ਰੁਪਏ, ਪੰਨੇ : 136

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਦੀ ਇਹ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਚਰਚਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਰਹਿਤਲ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਕ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮੋਟਿਫਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸਦੀ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਬਣਾਈ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਨੇ ਨਹੀਂ। ਆਰਥਿਕਤਾ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਫਿਤ 'ਚ ਆਈ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਮਨਫੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਇਹੋ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਉਭਰਵੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਸਵੀਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਾਠਕਾਂ ਸਨਮੁੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਖਿੱਤੀਆਂ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਨੇ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਤਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗੰਢਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੌਤ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਯੁੱਧਬੀਰ, ਸੁਖਚੈਨ ਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲੀ ਬੜੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕੇਂਦਰ 'ਏਡਜ਼' ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਖੰਡਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਹਾਰ ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਬਾਂਹ' ਕਾਮ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਅਧੂਰੀਆਂ ਕਾਮੁਕ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਮੁਕ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਬਿੱਬ ਮਨ 'ਚ ਕਲਪਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬੱਗਾ, ਰਾਮ ਆਸਰਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਖੁੱਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੀਵੀਂ ਲੱਭਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਾਮੁਕ ਵਿਹਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਹ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚਿਤਵਦੇ ਹਨ। ਖੇਤ ਵਿਹੂਣੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ 'ਜ਼ਰਾ ਬਚਕੇ ਮੋੜ ਤੋਂ', 'ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੈ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਜ਼ਮੀਨ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਪਾਤਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਹਿੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਇਹ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੈ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਮਤੀ ਦਾ ਸੰਕਟ ਬਲਦਾਂ ਦੇ ਵਿਕਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਣਾ ਨੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਾਮੁਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਹੈ 'ਦੋ ਸਾਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਠਹਿਰਾਅ', 'ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਦੇਵ', 'ਸੇਦਲਾ', 'ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਭਰੇ ਕਿਤਾਬੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ 'ਸੁਪਨਸਾਜ਼' ਵਾਲੀ ਕਲਪਨਾ ਭਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਸੁਰਜੀਤ ਕਤਲ ਕਾਂਡ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਣੇ ਨੇ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੁਖਾਂਤ, ਅਯੁੱਧਿਆ ਦਾ ਮਸਲਾ, ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗੇ, ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਭਾਰੇ ਹਨ।

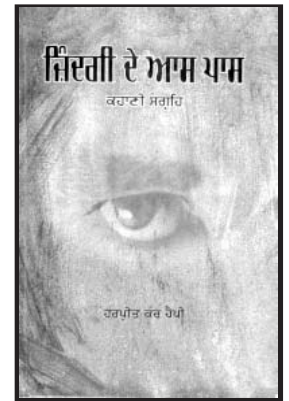
ਜਸਵੀਰ ਰਾਣਾ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਰਸਾਨੀ ਜਿਹਦੇ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜੱਟ ਹੋਣ ਦੀ ਆਕੜ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ, ਹੁਣ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ 'ਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਇਹੋ ਕਹਾਣੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ। ਜਸਵੀਰ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ (ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਹੈਪੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ

ਮੁੱਲ : 100 ਰੁਪਏ, ਪੰਨੇ : 80

ਅਸਲੋਂ ਨਵੀਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪਲੇਠੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ 25 ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕਾ ਪੇਂਡੂ ਖਿੱਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਮੂਲਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸੁਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਹੈ। ਹੈਪੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਗਰੀਬ ਲੋਕ, ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਫੈਲ ਰਿਹਾ ਦੌਤ, ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸੰਕਟ, ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਹਿਮੀ ਸੁਭਾਅ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੀ ਦਰਾੜ, ਸ਼ੱਕ, ਧੋਖਾ, ਪਿਆਰ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਹੋਰਵਾ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਪਿਸਦੇ ਤੇ ਲਾਚਾਰ ਲੋਕ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੇਗਾਨਾ, ਗਰੀਬ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਕਿਸਮਤ, ਤਿੜਕਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਪਿਆਰ, ਅਣਖਾਂ ਦਾ ਰੁਲਣਾ, ਠੂਠੀ, ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਪਿਆਰ, ਕੰਮ ਚੋਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। 'ਬੇਗਾਨੀ' ਕਹਾਣੀ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦਵੰਧੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਗਰੀਬ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' ਵਿਚ ਬਲਜੀਤ ਨਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕਾ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਤ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਂਗ ਰਵਾਇਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਆਰੰਭ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਨਿੰਦੀ ਹੋਰੀ ਦੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਸਨ, ਨਾਰੂ ਤੇ ਬੰਤੀ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਸਨ, ਭਾਨੋ ਤੇ ਰੱਜੀ ਦੋਵੇਂ ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ, ਮਨੀ ਤੇ ਪੰਮੀ ਦੋਵੇਂ ਬੀ. ਏ. ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਛੱਜੂ ਤੇ ਰਾਮਾ ਦੋਵੇਂ ਪੱਕੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ ਆਦਿ ਕਿਤਾਬ 'ਚ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕਹਿਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਾਲੀਆਂ ਇਕ ਪਰਤੀ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਔਰਤ ਅੱਜ ਦੇ ਚਕਾਂਚੋਧ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਮਲਕਜ਼ਾਦਾ ਵਾ ਸ਼ਾਹਪਰੀ (ਕਿੱਸਾ)

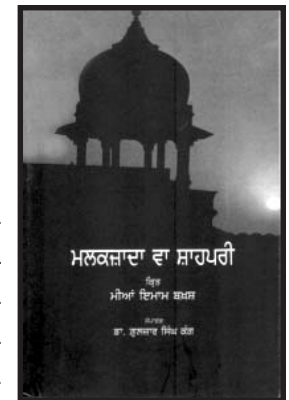
ਕ੍ਰਿਤ : ਮੀਆਂ ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼,

ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਕੰਗ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰਸਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ,

ਮੁੱਲ : 50 ਰੁਪਏ, ਪੰਨੇ : 150

ਇਹ ਦੁਰਲੱਭ ਕਿੱਸਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਮੀਆਂ ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਲੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਏ 'ਚ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਜਿਸ 'ਚ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ, ਮਹੱਤਵ, ਥੀਮ, ਪਲਾਟ, ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਵਰਗੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ 'ਚ ਕਿੱਸੇ 'ਚ ਵਰਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਮੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ 17 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। 1120 ਦਵੱਈਆ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਬੜਾ ਰੌਚਿਕ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਥੀਮ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ 'ਚ ਮਨੋਕਲਪਿਤ ਤੇ ਗੁਮਾਇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਸ 'ਚ ਪਰੀਆਂ, ਦਿਓ, ਸੱਪ, ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਹਤਰ, ਮੂਸਾ, ਖਵਾਜ਼ਾ, ਖਿਜ਼ਰ ਆਦਿ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਨਾਇਕ ਮਲਕਜ਼ਾਦਾ ਦੀ ਧਰਵਾਸ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਾਈ, ਵਜ਼ੀਰ, ਹਰਾਮੀ ਤੇ ਫੱਢੇ ਕੁਟਣੀ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਵੀ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮੌਜ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਣਹੋਣੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਕਰਾਮਾਤਾ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਰੌਚਿਕ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਰਹੱਸਮਈ ਬਿਆਨ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ 'ਚ ਅਦਭੁਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਗਾਂ ਮਹੱਲਾਂ, ਪਰੀ ਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਵਰਣਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਰੌਚਿਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵੰਨਗੀ ਦੇਖੋ-

ਹਰ ਹਰ ਤਰਫ਼ ਲੱਗੇ ਰੋਸ਼ਨਾਈ, ਗ਼ਾਲਿਬ ਹੁਸਨ ਪਰੀ ਦਾ,
ਤਾਬਜ਼ ਝੱਲ ਨਾ ਸਕੇ ਕੋਈ ਚਿਹਰਾ, ਐਸਾ ਹੁਸਨ ਪਰੀ ਦਾ।
ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਲਟਕਣ ਜ਼ੁਲਫਾਂ, ਜਿਉਂ ਹੱਥ ਤੇਗ਼ ਅਲੀ ਦੇ,
ਹਰ ਹਰ ਤਰਫ਼ ਕੋਹਣ ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਖੂਨੀ ਨੈਣ ਪਰੀ ਦੇ।
ਅੱਗੇ ਲਾਲੀ ਸੂਰਤ ਵਾਲੀ, ਲਾਟ ਸ਼ਮ੍ਰਾਂ ਦੇ ਜਾਵੇ।
ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਤਸ਼ ਗੀਠੀ, ਆਤਸ਼ ਉੱਪਰ ਬਾਲੀ।
ਨਰਮ ਬਦਨ ਰੋਸ਼ਮ ਨਾਲੋਂ, ਚਿਹਰਾ ਫੁੱਲ ਗੁਲਾਬੋਂ।

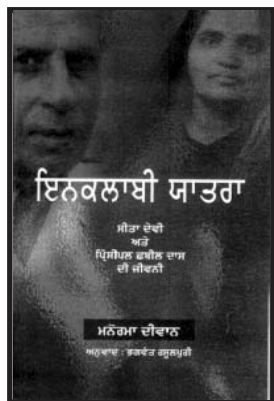
ਪਰੀ ਦਾ ਹਰਨ ਬਣ ਕੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਛਲਣਾ, ਹਰਨ ਦਾ ਚਸ਼ਮੇ 'ਚ ਲੁਪਤ ਹੋਣਾ, ਫਿਰ ਪਰੀ ਦਾ ਚਸ਼ਮੇ 'ਚ ਨਹਾਉਣਾ, ਪਰੀ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਵਲੋਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਪਰੀ ਦਾ ਸੰਦੂਕ 'ਚੋਂ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨ ਕੇ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਨਾ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਵਲੋਂ ਪਰੀ ਦੀ ਭਾਲ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਡੁੱਬ ਜਾਣਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਬਚਣਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਖੰਘਾਰ ਦੇਵਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਚੁਸਤ ਚਲਾਕੀ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਹਪਰੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲੈਣਾ ਆਦਿ ਕਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਅਚੰਭੇ ਭਰਪੂਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਵੀ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕੰਗ ਨੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

-ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ

ਇਨਕਲਾਬੀ ਯਾਤਰਾ (ਸੀਤਾ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਛਬੀਲ ਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ)

ਲੇਖਕ : ਮਨੋਰਮਾ ਦੀਵਾਨ,
ਅਨੁਵਾਦ : ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ,
ਮੁੱਲ : 45 ਰੁਪਏ, ਪੰਨੇ : 142

ਟਰੱਸਟ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਤਹਿਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜੋੜੀ ਸੀਤਾ ਦੇਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਛਬੀਲ ਦਾਸ ਜੀ ਜੀਵਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਕੋਲੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੋਰਮਾ ਦੀਵਾਨ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ

ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਹੈ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਤ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਉਂਗਲ ਵੀ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਛਬੀਲ ਦਾਸ ਦਾ ਬਿੱਬ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਗੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਚੇਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ 'ਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਦੇਵੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਹੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਸਾਦਾ ਤੇ ਸਧਾਰਨ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇਸ ਜੋੜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਲਹੌਰ, ਸਰਵੈਂਟਸ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੀਪਲਸ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ 'ਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਦੌਰ, ਸੰਤਾਲੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰਾਹੀਂ ਮਨੋਰਮਾ ਨੇ ਇਸ ਜੋੜੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੋਰਮਾ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤੀਜੀ ਬੇਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ 'ਚ ਉਹਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸਮੇਤ ਘਰ ਦੇ ਫਾਲਤੂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਚੌਥਾ ਬੱਚਾ ਭਰਾ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਦੇ ਹੈ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੋਰਮਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੇ ਗ੍ਰਿਸੇ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਖਰੀ ਉਮਰੇ ਸੀਤਾ ਦੇਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧੰਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਅਖੀਰ ਤੀਕ ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਾਲੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਰੜਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਛਬੀਲ ਦਾਸ-ਸੀਤਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬੜੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ।

-ਸਰੋਜ

ਟਾਂਗੇ ਵਾਲਾ ਖੈਰ ਮੰਗਦਾ (ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਮੋਗਾ
ਪੰਨੇ : 96 ਮੁੱਲ : 75 ਰੁਪਏ

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 19 ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਮੀਤ ਨੇ 'ਕੱਲ ਕਦੋਂ ਆਵੇਗੀ' ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਘੀਚਰ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬਤੀਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਆਵੇਗਾ ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ, ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ, ਤੇ ਸ਼ੋਰ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। 'ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ' ਤੇ 'ਸ਼ੋਰ' ਦੋਵੇਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਨਤਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਥੀਮ ਵਿਚ ਵਿਖਰੇਵਾਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ 'ਤੀਸਰਾ ਕਾਲਮ' ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਹਾਣੀ 'ਏਗੀਅਰ ਬਿੱਲ' ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ' ਤੇ 'ਹਰਿ ਪਹਿਲੜੀ ਲਾਵ' ਦੋਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਕੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੁਰ ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ/ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2009/ 90

ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਤ੍ਰੇੜ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ 'ਮਿੱਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹਿਸਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। 'ਦਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ' ਤੇ 'ਫਰਿਸ਼ਤਾ' ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਮਾਪੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਕਰਮਾਤ' ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੰਮ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਗੁੱਸੇ ਜਾਂ ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸਵਗਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- ਜਸਬੀਰ ਗਿੱਲ

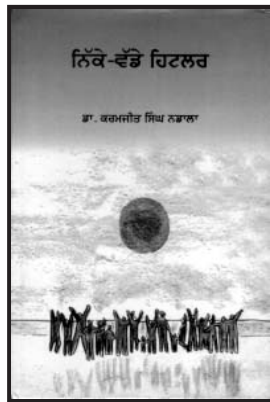
ਨਿੱਕੇ-ਵੱਡੇ ਹਿਟਲਰ (ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ)

ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਡਾਲਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਮੁੱਲ : 125, ਪੰਨੇ : 108

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਆ ਨੇ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ, ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦਲਦਲ, ਚਰਿੱਤਰ, ਹੱਦਬੰਦੀ, ਮਹੀਨਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਜਹਿਮਤ ਉਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਅੰਗਰੀਣਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਰਾਖਾ ਕਹਾਣੀ ਬੁਢਾਪੇ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈਣ ਲਈ ਦਰ ਦਰ ਭਟਕਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਹੀ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਪੰਡ, ਭੁੱਜੀ ਛੱਲੀ ਦੇ ਦਾਣੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ, ਛੋਟ, ਤੋਹਫਾ, ਨੌਕਰੀ, ਫਲਾਇੰਗ ਸਕੂਐਡ, ਸਲੀਕਾ, ਚਾਨਣ ਦੀ ਭਾਲ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਧਿਆਪਕ-ਬੱਚੇ ਤੇ ਮਾਪੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਔਲਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਪਣੇ ਪਰਾਏ, ਹੋਏ ਅਣਹੋਏ, ਔਲਾਦ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ੇਕ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸ਼ਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ, ਜਨਮ ਦਿਨ, ਅੰਨਦਾਤਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਪੀੜ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਹੁਰੂਪੀਏ, ਲੰਗਰ, ਕਾਫ਼ਲਾ, ਬਿਸ਼ਨੀ, ਜੂਠੇ ਭਾਂਡੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਦਾਅ-ਪੇਚ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਦੋਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਢਲਦੇ ਤਾਂ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ, ਉਪਾਮ, ਹਨੇਰਾ, ਕਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਪਾਤਰ ਲਏ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੁਹਤ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਰਤਾਲਾਪੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਦੀ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪੂਰੀ ਪਕੜ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।

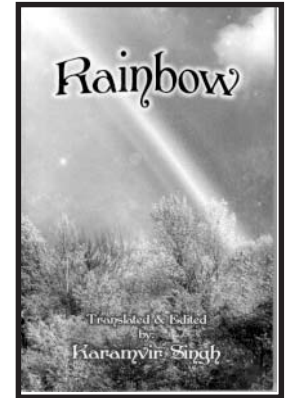
- ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਹੈਪੀ

Rainbow (Punjabi Mini Stories)

Translated & Edited By Karamvir Singh

Price: 150/-, Page: 80

Published By: Nanak Singh Pustak Mala, Amritsar.

ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ ਸਥਾਪਤ ਵਿਧਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਰ ਤੀਕ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਜ਼ੂਦ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਲੋਹਾ ਮੰਨਵਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਚਰਚਿਤ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਚਰਚਿਤ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ਲਯਾਯੋਗ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਗਦੀਸ਼ ਅਰਮਾਨੀ, ਡਾ. ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦੀਪਤੀ, ਕਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਕੈਲੇ, ਗੁਰਚਰਨ ਚਮਨ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਾਂਤ, ਬੀ. ਐੱਸ. ਬੀਰ, ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਕੌਮਲ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਅਗਰਵਾਲ, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ, ਜਸਬੀਰ ਢੰਡ, ਬਲਬੀਰ ਪਰਵਾਨਾ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਦਲਾਲ, ਗੁਰਮੇਲ ਮਡਾਹੜ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੈਲੇ, ਮਹਿਤਾਬ-ਓ-ਦੀਨ, ਸੁਰਜੀਤ ਸੁਮਨ, ਧਰਮਪਾਲ ਸਾਹਿਲ ਤੇ ਹੋਰ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਡਾ. ਸ਼ਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਤਰੀਫ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ। -ਸਰੋਜ

ਹੁੰਗਾਰਾ

ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ-14 ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮਸਲਾ ਉਭਾਰਿਆ। ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਛਾਪੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਵਿਚ 'ਸ਼ਾਸਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਰਥ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ-ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ। ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਅਤੇ ਤੀਜਾ, ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ।

ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ-ਕੋਈ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਤੁਸੀਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਘਾੜਤ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਵਾਹਵਾ ਸਾਰੇ ਕਥਾ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਛਾਪਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਜਾਤਕ-ਕਥਾਵਾਂ, ਬੋਧ-ਕਥਾਵਾਂ, ਜੈਨ ਕਥਾਵਾਂ, ਸਾਖੀਆਂ, ਪੰਚ-ਤੰਤਰ, ਆਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਆਦਿ। ਤੁਸੀਂ ਫਿਕਰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ, ਬਲਕਿ ਇਹਨਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸ਼ਾਇਦ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ, ਆਸਬੋਰਨ, ਸਵਿਨਰਟਨ, ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸਟੀਲ, ਤੇਨ, ਮੋਲਟਨ, ਐਲੀਵਰ, ਐਲਟਨ, ਡਾਊਡਨ,

ਵਾਲਟਰ ਰੈਲੇ, ਆਈ. ਏ. ਰਿਡਰਡਜ਼, ਜਾਂ ਟੀ. ਐਸ ਈਲੀਅਟ ਵੱਲੋਂ ਹੈ। (ਡਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾਲਟਰ ਬੈਂਜਮਿਨ, ਗ੍ਰਾਮਸੀ, ਆਡੋਰਨੋ, ਬਰੈਖਤ ਆਦਿ ਚਿੰਤਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ।)

ਪਿਆਰੇ ਚਿੰਤਕੋ, ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਉਮਰ ਤਾਂ ਅਜੇ ਇਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰੀ ਦਾ ਤਾਂ ਜਨਮ ਹੀ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਮਾਨੁੱਖ ਇਕੋ ਹੀ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਕਹਾਣੀ ਸੰਦਰਭ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਕਾਲ ਤਾਂ ਉੱਤਰ-ਵੈਦਿਕ ਤੱਕ ਵੀ ਮਸਾਂ ਹੀ ਪੁੱਜਦਾ ਕੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਸੰਕੇਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਲਿੰਪੀ ਰਹਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਘੜਨ ਲਈ, ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਐਉਂ ਲੱਗਦਾ, ਤੁਹਾਡਾ ਫਿਕਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋ ਕੇ ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਉੱਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਸਿਮਰਤੀਆਂ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਨੂ-ਸਿਮਰਤੀ) ਆਦਿ ਲਿਖਤਾਂ 'ਚੋਂ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਲ ਵਧ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੋ। 'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਵਰਗੀ ਚਮਕਦਾਰ ਪੱਤਰਕਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ 'ਚੰਗਾ-ਮੰਦਾ' ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਰਖਦੇ ਹੋ। ਫਿਰ... ਫਿਰ ਜ਼ਰਾ ਗੌਰ ਕਰਨਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਲਈ 19 ਵੀਂ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਤੇ ਇੱਕਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਸੰਦਰਭੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਾਚਣਾ ਉੱਚਿਤ ਹੈ ਜਾਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ-ਬਤੋਲੀਆਂ ਨਾਲ। ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਹਰ ਥੀਤੇ ਜਾਂ ਥੀਤ ਰਹੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਅਲਪ ਬੁੱਧੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹੋ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿਰਜਣਾ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਸਯਦ ਆਦਿ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਸਾਧਨਾ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਲੋਚਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵੱਲੋਂ ਨੂੰ ਉਲਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਰੱਬ ਕਰੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਕਿਧਰੇ ਸੱਚ ਹੀ ਨਾ ਹੋ ਵਾਪਰੇ।

ਤੇ... ਤੇ...ਜੇ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਸੱਚ ਹੋ ਵਾਪਰੇ ਤਾਂ ਸੱਚ ਜਾਣਿਉਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ 'ਚਿੰਤਕ' ਨੇ ਕੋਈ ਐਹੋ ਜਿਹਾ ਨੇਫਾ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਲਿਖ ਮਾਰਨਾ। ਫਿਰ... ਉਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਮੌਕਲੀ ਤੋਂ ਮੌਕਲੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਨਾ 'ਰਹਿਮਤ ਮਸੀਹ ਮੱਟੂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ' ਕਹਾਣੀ ਫਿੱਟ ਆਉਣੀ ਆ, ਨਾ 'ਕੁੱਤੀ ਵਿਹੜਾ'। ਫਿਰ ਉਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਨੇ 'ਸਾਇਦ ਰੰਮੀ ਮੰਨ ਜਾਏ' ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਮੰਨਣੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਤੇ 'ਕਾਲ ਕਲੰਤਰ' ਨੂੰ ਵੀ, ਗੜੀ ਬਖਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ, ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਵੀ... ਹਾਂ... ਇਹ ਨਾ ਆਖਿਓ ਜੇਏ... ਪਈ...!

-ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਦਸੂਹਾ

'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਲਗਾਤਾਰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਨਵਾਦ! ਜੁਲਾਈ-ਸਤੰਬਰ, 2009 ਅੰਕ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਮਸਲਾ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਗਲ ਹੈ। ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਸੰਪਾਦਕੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਉਲਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ/ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2009/ 93

ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਭਾਲ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀਅਤਾਂ, ਕੌਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜਿਨੀ ਗਲਤੀ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਰੂਪਕੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨੀ ਹੀ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਅਸੀਂ ਪੂਰਬੀ ਦੀਪ-ਸਮੂਹੀ ਚੇਤਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰਕੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਵਾਂਗੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬੋਧ ਕਥਾਵਾਂ, ਜੈਨ ਕਥਾਵਾਂ, ਪੰਜ ਤੰਤਰ, ਜਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਅਸ਼ੋਕਾ ਸਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਚੇਤਨਾਵਾਂ, ਅਨੁਸਰਾਨੀ ਮਹਾਤਮੀ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨਾਨੀਆਂ-ਦਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਭਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਸੰਕੀਰਣ ਮਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਇਹ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਹਾਂਦਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕਤਵ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਚ-ਨਾਦ ਜਾਂ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਸਿਕੰਦਰ-ਪੋਰਸ ਯੁੱਧ, ਮੁਗਲ-ਰਾਜਪੂਤ ਟਕਰਾ, ਸਿੱਖ-ਮੁਗਲ ਟਕਰਾ, ਸਿੱਖ-ਅੰਗਰੇਜ਼ ਟਕਰਾ, ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ, ਕਿਰਤੀ-ਕਿਰਸਾਨ ਮੋਰਚੇ, ਗਦਰੀ ਯੋਧੇ, ਲਾਲ ਪਾਰਟੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਪਰਜਾ-ਮੰਡਲ ਸੰਘਰਸ਼, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਾਸਾਰ, 1917 ਦੇ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਪੋਰਸ, ਰਸਾਲੂ, ਪੂਰਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ, ਚਾਰੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਦੁੱਲਾ, ਵੀਰ ਹਕੀਕਤ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਰੰਘਰੇਟਾ, ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸੁਤੰਤਰ, ਬਾਬਾ ਬੁਝਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ, ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ, ਜਿਊਣਾ ਮੌੜ, ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪਹਿਚਾਣਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮੱਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਤੁਹਾਡੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਅਤੇ ਫਿਕਰਮੰਦੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਭਾਲ ਜੈਨ ਕਥਾਵਾਂ, ਬੋਧ ਕਥਾਵਾਂ, ਪੰਚ ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਧਰਾਤਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਡੀਆਂ ਹੀ ਨਾਨੀਆਂ, ਦਾਦੀਆਂ, ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਜਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

-ਤੇਜਵੰਤ ਮਾਨ (ਡਾ.) ਸੰਗਰੂਰ

'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ'-14 ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮਾਨਸੀ' ਤਾਂ ਵਧੀਆ ਹੈ ਹੀ ਐਤਕੀ ਦੂਜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਖਾਸ ਕਰ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕਾਲ ਕਾਲਾਂਤਰ' ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ ਦੀ। ਸਰੂਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਮੁਜਾਹਰਾਂ ਤਾਂ ਵਿਅੰਗਮਈ ਕੀਤਾ ਹੀ ਹੈ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ 'ਚ ਵਾਧਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਖਰੋਚਿਆ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਲੱਗਾ। ਦੂਜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਠੀਕ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੀ ਚੋਣ ਠੀਕ ਹੈ।

-ਮੁਖਤਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਸੁਨੇਤ ਨਗਰ, ਅਮਲੋਹ ਰੋਡ, ਖੰਨਾ।

ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ/ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2009/ 94

‘ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ’ ਸਾਹਿਤ ਸਰਵੇਖਣ-2010

ਨੋਟ : ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਭਰ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਪਤੇ ਤੇ ਭੇਜੋ

1. ਸਾਲ 2009 ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ
1.....2.....
3.....4.....5.....
2. ਸਾਲ 2009 ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ ?
1.....2.....
3.....4.....5.....
3. ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
1.....2.....
3.....4.....5.....
4. ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਚਰਚਿਤ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
1.....2.....
3.....4.....5.....
5. 1947 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੀਕ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
1.....2.....
3.....4.....5.....
6. ਪਿਛਲੇ 10 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚਰਚਿਤ ਦਲਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
1.....2.....
3.....4.....5.....
7. ਸਾਲ 2009 ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪੰਜ ਨਾਵਲ / ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
1.....2.....
3.....4.....5.....
8. ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਚਰਚਾ 'ਚ ਰਹੇ ਪੰਜ ਨਾਵਲਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
1.....2.....
3.....4.....5.....
9. 1947 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੀਕ ਸਭ ਤੋਂ ਚਰਚਿਤ ਪੰਜ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
1.....2.....

- 3.....4.....5.....
10. ਸਾਲ 2009 ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
1.....2.....
3.....4.....5.....
11. ਸਾਲ 2009 ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਗਲਪ ਆਲੋਚਨਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਮੇਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
1.....2.....
3.....4.....5.....
12. ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲ ਤੋਂ ਚਰਚਿਤ ਗਲਪ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
1.....2.....
3.....4.....5.....
13. ਕਹਾਣੀ ਆਲੋਚਨਾ 'ਚ ਨਿੱਗਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
1.....2.....
3.....4.....5.....
14. ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਾਹਿਤਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
1.....2.....3.....
15. ਦੋ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ?
1.....2.....
16. 2009 ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਵਲਾਂ / ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
1.....2.....
ਨਾਂ..... ਪੂਰਾ ਪਤਾ.....
..... ਮੋਬਾਇਲ.....
..... ਦਸਖ਼ਤ.....

(ਨੋਟ-ਇਸ ਸਰਵੇਖਣ 'ਚ ਲੇਖਕ / ਆਲੋਚਕ/ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਠਕ/ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਫਾਰਮੇ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋ ਕਾਪੀਆਂ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਭਰ ਕੇ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਪਾਠਕ ਇਸ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਪਤਾ ਤੇ ਮੁਬਾਇਲ ਨੰਬਰ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖਣ। ਇਕ ਪਾਠਕ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਫਾਰਮਾ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਫਾਰਮਾ ਭਰ ਕੇ 31, ਦਸੰਬਰ 09 ਤੱਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। -ਸੰਪਾਦਕ)

ਪਤਾ: Bhagwant Rasulpuri

Editor: Kahani Dhara

Vill. Dharampura, P.O. Khambra,

Distt. Jalandhar-144026, Punjab, Mob. 94170-64350